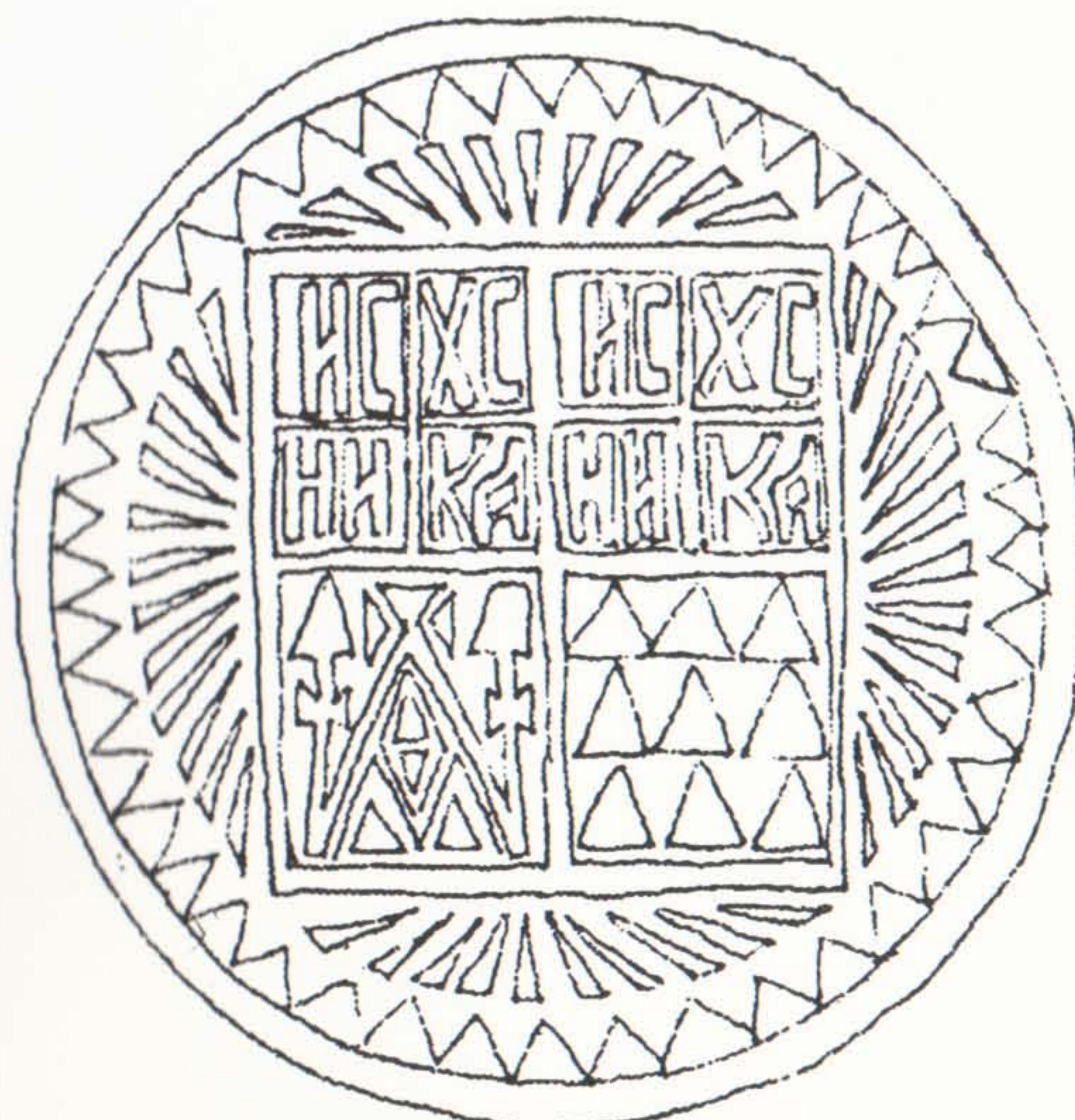

UDK 08 (497.11)

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК
Књ. XXVIII

ВРАЊЕ, 1995. год.

UDK 08 (497.11)

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК
Књ. XXVIII

ВРАЊЕ, 1995. год.

BULLETIN OF THE NATIONAL MUSEUM – VRANJE
VOLUME XXVIII

Власник и издавач
Proprietor and Editor

НАРОДНИ МУЗЕЈ ВРАЊЕ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
EDITORSHIP

др Живан Стојковић
др Момчило Златановић
Славица Степаненко
Миодраг Стојановић
Милан Јовановић

Одговорни уредник
Editor in-chief

Снежана Радивојевић - Петровић

САДРЖАЈ – TABLE OF CONTENTS

Страна – Page

Богумил Храбак

- Бугарска у југословенско-албанским односима 1945-1963. 1
The Role of Bulgaria in Yugoslav-Albanian Relations from 1945 to 1963 15

Драгољуб Ж. Мирчетић

- Борбени морал српског војника у Балканским ратовима 17
The Combat Morale of a Serbian Soldier in the Balkan Wars of 1912-1913 .. 47

Др Живан Стојковић

- Нова власт у Врању 1946. 49
The New Authorities in Vranje in 1946 55

Др Владимир Шолаја

- Прилог изучавању окружног инжењерства у Врањском округу
у периоду 1878-1913. године 57
A Contribution to the History of Engineering in the District of Vranje
in the Period from 1878 - 1913 65

Александар Кадијевић

- Примери архитектуре српског националног стила у Врању
између два светска рата 67
The Examples of the Architecture of the Serbian National Style
in Vranje between the Two World Wars 80

Др Момчило Златановић

- Варваризми, провинцијализми и друге мање
познате речи у књижевном делу Борисава Станковића 81
Barbarisms, Local Words and Other Less Known Words in the
Literary Work of Borisav Stanković 114

Др Радмила Југић

- Покрајинска лексика Борисава Станковића у Речнику САНУ 115
The Regional Lexicon of Borisav Stanković in the SANU Dictionary 123

Мр Мариана Алексић

- О бугарским преводима "Нечисте крви" Борисава Станковића 125
About the Translations into Bulgarian if "Thick Blood" by Borisav Stanković 131

Др. Стојан Ценић

- Један век образовања одраслих на југу Србије од 1878. до 1974.г. ... 133
A Century of Adult Education in the South of Serbia from 1878 to 1974 ... 141

Тихомир Петровић

- Предисторија српске књижевности за децу 143
Le préambule a l'histoires de littérature pour enfants 149

<i>Мр Зоран Момчиловић</i>	
Власина као туристичко - спортско - рекреативни центар и могућности њеног развоја	151
Vlasina as a Tourist, Sports and Recreational Resort, and Other Options for Its Development	160
<i>Мр Стана Смиљковић</i>	
Софкина младост у стварности и машти	161
<i>Симон Симоновић</i>	
Трагом наше прошлости: Обред и песма	163
<i>ЈОВАН ХАЦИ ВАСИЉЕВИЋ</i>	
Врањска градска ношња ранијих година: Накит	167

ПРИКАЗИ

<i>Др Милица Бодрожић</i>	
Београдски универзитет, Зборник Филозофског факултета, серија А: историјске науке, књига XVIII, Споменица Радована Самарџића, Београд, 1994. 442.	175
<i>Др Милица Бодрожић</i>	
Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944, студија и документи, Лесковац, 1995	178
<i>Др Милица Бодрожић</i>	
Зборник Матице српске за историју, број 49, Нови Сад, 1994	180
<i>Др Милица Бодрожић</i>	
Лесковачки Зборник, број XXXV, Лесковац, 1995	183
<i>Др Милица Бодрожић</i>	
Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у лесковачком крају 1941 - 1944, Лесковац 1994	186

Богумил Храбак

БУГАРСКА У ЈУГОСЛОВЕНСКО-АЛБАНСКИМ ОДНОСИМА 1945-1963.

Према плановима совјетске владе (почетком 1942. године) Балканско полуострво требало је после II светског рата организовати као једну велику федерацију која би се састојала од две полуфедерације - Југославије (са Македонијом) и од друге у коју би ушле Бугарска, Грчка, Албанија и Румунија. Не чекајући то мишљење совјетских представника у Лондону, министар иностраних послова југословенске емигрантске владе је (на седници владе 26. новембра 1941) предложио закључење уговора о конфедерацији Југославије и Грчке којој би касније приступиле Бугарска, Албанија и Румунија. Грци су са унијом тражили северни Епир. Унија је закључена 12. јануара 1942. Грци су желели пре велику Југославију (али без Бугарске) него Велику Србију, која би могла угрожавати Солун и грчки део Македоније. Велика Британија, пак (1944) није желела никакву промену у односу Југославије и Бугарске.¹ Као што се види, совјетска влада је још тада зазирала од заједничког егзистирања Југославије и Албаније, док се није плашила укључења Албаније са Бугарском и свим осталим балканским државама, где би полуфедерација била лабавија целина него проширења Југославија. Војни савез између Југославије и Албаније, као што је познато, постигнут је 20. фебруара 1945. године. Енглези су се бојали стварања јужнословенске федерације под ауспицијом СССР-а, те су још приликом пројектовања југословенско-грчке уније желели да у унију уђу и Албанија и Турска уз Бугарску, како би балканска конфедерација била противтежа балканске целине словенског карактера.

Тито је 1944. године још био дисциплинован ученик Ј. Сталјина, али је на федерацију гледао са становишта концепције о ведећој улози Југославије на Балкану. Нејасна визија балканске (кон)федерације 1943-48. молгла је идеји преображавања Југославије нанети само штете. Превласт

¹ Б. Петрановић, Балканска федерација 1943-1948, Београд 1991, 34, 36, 75, 19, 35.

Југославије, према Титу, постигла би се претходним укључењем Албаније у југословенску федерацију уз могућу фузију Космета с Албанијом. Тек после тога би на дневни ред дошла конфедерација са Бугарском односно Грчком. Још крајем 1952. године Тито је (у разговору с америчким новинаром С. Сулцбергером) изјавио да би Југославија била сремна да прихвати федерацију са Албанијом и Бугарском, ако би то желели народи тих земаља и ако то не би изазвало међународну напетост. Албанци, међутим, желели су Космет и западну Македонију, али не и укључење у југословенску па ни у балканску (кон)федерацију, јер још нису иживели осећање државне независности. То су запазиле западне силе, па су подстицале Албанију да би је одвојили од Тита. Енвер Хоџа је желео сарадњу и шире савез са совјетским блоком народнодемократских држава али преко Бугарске, док га је Москва до краја 1947. године упућивала на Београд. Својим предлогом балканске федерације (фебруара 1948) Сталјин је хтео да стегне Југославију која се отела његовој контроли и да отклони претеране Титове амбиције. Од јануара 1948. Сталјин је форсирао југословенску федерацију најпре са Бугарском па затим и са Албанијом, али такав редослед Титу није одговарао. Сам Тито није био у стању да обезбеди ширу федерацију Југославије без подршке великих сила, а за тако нешто нису били заинтересовани ни СССР ни В. Британија, чије натурање сопствених ставова није одговарало ниједној балканској земљи.² У таквим општим условима обележене су позиције Југославије, Албаније и Бугарске.

Сложени односи Југославије и Албаније 1945-1948. године су у нашој историографији већ скицирани, пре свега навођењем албанске аргументације против ЦК КПЈ и југословенске владе пре јуна 1948. године, кад се припремала резолуција Информационог бироа источноевропских народнофронтовских земаља. Очекујући од Југославије да у најкраћем року од веома заостале државе створи индустриску и саобраћајно напредну земљу бесповратним улагањем у изградњу Албаније, уз редновно обезбеђење хране, текстила и наоружања, Енвер Хоџа се обратио Москви да и она преузме брже уздизање Албаније. Ова то није хтела, желећи да ту жртув обави Југославија, али без политичке користи у склопу нивелисаних народнодемократских држава. Кад су примећена Титова настојања да пошаље јаче војне ефективе у Албанију, војнички угрожену од Грчке, ЦК КПЈ је оптужен за изазивање нездравог стања у КП Албаније и за мешање у албанске унутрашње ствари.³

Супротстављени ставови су постојали и између југословенског руководства и нове Бугарске која није заборавила и много од оног старог. Крајем 1944. године вардарска Македонија, у ком делу Македоније су Македонци једино дошли до речи, налазила се поново у саставу Југославије, тада федеративно усмерене. Представници БРП(к) су дотад истицали да целовито македонско питање зависи од међународне и балканске ситуа-

2 Исто, 133-4, 138 и 140, 155, 158, 154, 152-3, 198-9.

3 Б. Храбак, Албанска аргументација против ЦК КПЈ и Југославије 1943-1948 године, Врањски гласник XXIV-XXV, Врање 1992, 59-139

ције и да се може решити тек кад се оствари савез између Југославије и Бугарске, рачунајући на свој неометан утицај у Македонији. Преговори о образовању Федерације између Југославије и Бугарске вођени су још децембра 1944. и јануара 1945. године на иницијативу ЦК КПЈ. Одмах су се јавиле карактеристичне разлике: Београд је претпостављао седмочлану целину а Софија паритетан однос Бугарске и Југославије, као прелазну етапу док се не створе услови за улазак Грчке и Албаније у балканску конфедерацију; Бугари су на Југославију гледали као на српску националну државу уз аутономију Хрватске и Словеније па нису желели да и они стекну такав аутономни статус. Поред тога Бугари су настојали да искључе свако претходно сједињавање Југославије и Албаније, као што су тражили да се из Југославије издвоји Македонија и да се веже за бугарски део Федерације. Дакле, при унији Југославије и Бугарске прва је имала бити ослабљена а друга проширена, да се уједначе полуцелине.⁴

Године 1946. образине су почеле да падају не само људима Енвера Хоџе него и Бугарима. Око 1. марта 1946. бугарски отправник послова у Тирани Матов (некомуниста) дошао је генералном секретару албанског министарства спољних послова, и поред осталог, отворено рекао да је потребно да се Албанија и Бугарска више зближе, јер им прети опасност како од монархистичке Грчке (и њених ревандикација) тако и од Југославије (која под својом управом већ држи велики број Албанаца и Бугара). Југословенска опасност састојала се, према Матову, од Титових претензија да успостави доминацију Југославије на Балкану. Иако је рекао да су га за време школовања у америчком колеџу у Цариграду називали бОльшевиком, поводом празника годишњице бугарске независности на вечеру је позвао само албанске опозиционаре. Сам Енвер Хоџа у разговору са југословенским послаником Јосипом Ђерђем казао је да би била велика штета кад би такав бугарски посланик остао у Тирани, јер је на начин бугарске опозиције (као човек познатог Петкова, кога је представљао као пријатеља комуниста) гледао на албанско-југословенске односе.⁵

Независно од Матова и бугарског посланства, у редовима највиших албанских функционера постојала је једна противјугословенска гарнитура интелектуалаца, нерасположених што Космет после рата одмах није предат Албанији. Један од таквих био је Фадиљ Паџрами, помоћник министра просвете Малешове (промашеног теоретичара увођења капитализма да би се изградио социјализам, иначе члана бироа ЦК КПА), који је у својим написима хвалио навељеној Бугарској и њен политички пут док је према Југославији показивао уздржљивост па и антипацију.⁶ Енвер Хоџа

4 Б. Петрановић, Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Београд 1969, 221-24.

5 Архив Југославије (у даљем тексту: AJ), АЦКСКЈ, IX 1/I-49, J. Ђерђа за Тита 5. III 1946, телеграм бр. 52.

6 Исто, IX 1/I-95, др Саво Златић из Тиране 7. X 1946.

је осетио да се Сталјин противи да ФНРЈ мимо СССР утврђује карактер и облике сарадње с Албанијом и Бугарском, те је у односима са Београдом рачунао са Бугарима. У разговору са Ј. Ђерђем (крајем априла 1946) изразио је жељу да Бугаре види у ближем савезу са Југославијом, с тим да модалитетете тога здружења формулише Београд.⁷

Још у првој половини 1947. године постојала је у Албанији једна антијугословенска оријентација која је рачунала са Бугарима, како би се постигло припојење Космета и западне Македоније Албанији.⁸ Енвер Хоџа у свом мемоарском делу "Хрушчовисти" примећује да су Бугари увек били ближи Кремљу не само од Пољака, Румуна и Мађара него и од Русима близских Чеха. За Тодора Живкова писао је да је представљао трећеразредног политичара, без и личне вредности, кога је довео на власт Н. Хрушчов. О Коларову, кога је први пут срео за време посете Бугарској (крајем 1947) писао је као о старом револуционару иначе једноставном човеку (какав је у основи био и Г. Димитров), али је Коларов био добар козер и причљив.⁹ За време боравка Г. Димитрова у Београду (првих дана новембра 1947) у Београд је био позван и бугарски посланик у Тирани Станкулов. Кад се вратио у Тирану саопштио је Хоџи Димитровљеву жељу да га види као госта у Бугарској, како би се потписала конвенција о културној сарадњи. О том прихваћеном позиву партијски делегат ЦК КПЈ при КПА др Саво Златић је одмах јавио Београду. О предстојећем боравку у Бугарској југословенски посланик Ј. Ђерђа је дуже говорио са Кочи Дзодзеом, тада првим југословенским фаворитом у Албанији, коме је предао телеграм ЦК КПЈ¹⁰, јер је и Дзодзе био предвиђен као члан делегације.

Посета делегације у каснијим Хоџиним мемоарима пружила је велику згоду за одмеравање односа са Југословенима и о оцени бугарских личности са којима се делегација сусрела. Односи са Бугарима у прошлости имали су историјски значај због борбе против Срба. Хоџа је резоновао: "У прошлости, кад се албански народ борио против српских претензија и терора, са бугарским народом били смо пријатељи, волели смо их, поштовали и међусобно се помагали. Родољуби и борци нашег националног препорода налазили су уточишта и подршку за своју борбу у окриљу бугарског народа. У Софији су била створена албанска патриотска друштва. Тамо смо штампали књиге и листове на албанском језику који су се илегално уносили у Албанију. Наше чете препорода и у току балканских ратова одржавале су тешње везе са устаничким четама ових крајева, изводиле су заједничке акције и прихватале су и скривале једни друге /.../. Заједничка антифашистичка народноослободилачка борба ојачала је још више ове везе, иако, као што рекосмо, у току рата, ми нисмо имали директне везе са бугарским партизанима. Само једном, 1943, дође у Лабинот, да би се срео са мном Блгаранов. Рашчланили смо мишљење о

7 Дипломатски архив министарства иностраних послова (у даљем тексту:ДАМИП),ПА, Албанија, I/1946, N°59, Ђерђа Титу 29. IV 1946.

8 ДАМИП, ПА, Албанија,II/1947. Пов. бр, 421048, Преглед и оцене из јуна 1947 Ј. Ђерђе.

9 Е, Нохџа, Les khrouchtchéviens, Тирана 1980, 16-23, 163-4.

10 АЈ, АЦКСКЈ, IX 1/I-135, др С. Златић 9. и 16. XI 1947.

борби, али сам тада имао утисак да су Бугари слаби. Блгаранов је у току сусрета говорио похвално о Југословенима, као и о нашим албанским јединицама које су деловале на подручју Дибре и Македоније /.../. Било ми је познато да се Блгаранов није слагао са Вукмановићем Темпом, који је руководио НОБ у Македонији, али ми је он рекао да се, наводно, добро слаже са Југословенима. Ја сам нагласио Блгаранову да се у Македонији налазе читава подручја насељена албанским становништвом, да је то не-правда прошлости и да по завршетку антифашистичке народноослободилачке борбе питање народности треба разматрати у духу лењских принципа /.../. Народи који су патили због неправде које су им нанеле велике силе и шовинисти балканских држава, треба да остваре право на самоопредељење. Тако мислимо ми о Албанцима оних албанских крајева који су анектирали Југославији /.../. Видевши да му је пут отворен, Блгаранов је почeo говорити о питању Македоније, коју је он сматрао делом Бугарске.¹¹

Док је за Антона Југова и друге бугарске руководиоце забележио да су "једноставни" или срдачни људи, високо је оквалификовao Г. Димитрова. Разуме се, одмах га је упоредио са Титом : "Морам рећи да се Тито није могао упоредити са истакнутим бугарским руководиоцем. Разликовали су се као ноћ и дан." Приликом посете Софији (13. децембра 1947) Титов портрет био је изложен заједно са Стаљиновим, Димитриљевим и Енверовим. Том приликом и бугарски функционери су рекли неколико одабраних речи о пријатељству са братским југословенским народима. У разговору поменули су и грчки притисак и заједничку одбрану од њега. У поноћ тога дана догодио се узбудљив разговор у Енверовој соби између њега и Дзодзеа и Криста Темељка (родом Македонца). Њима се није свидело оно што је Хоџа рекао о Димитрову, умањујући Титову величину. Према Дзодзеу "Тито је највећа и најсавршенија личност балканских народа". У селу Критчину Димитров је сматрао да је непотребан превод Хоџиних речи "јер знамо албански, јер су Бугари и Албанци увек браћа по оружју". Приликом шетње по снегу Димитров је упутио значајну опомену Енверу: "Чувате чистоту партије. Нека она буде револуционарна, пролетерска и све ће вам ићи добро". Приликом потписивања уговора о културној сарадњи Албанци нису тражили економску помоћ од домаћина. Задовољство су показали Дзодзе и Темељко, схвативши, ваљда, да се социјализам за Албанце завршава помоћу из Југославије. Касније у мемоарима Хоџа је окривио Београд што Албанија до краја 1947. године није остварила јаче односе са Бугарском и другим источноевропским земљама.¹²

У новогодишњем броју гласила Демократског фронта Башкими дат је резиме успеха у току протекле године. Пошто је нагласио заштиту СССР-а и лепо говорио о братству и јединству "са херојским народима нове Југославије маршала Тита" у наредном пасусу је поменута Бугарска: "Ми смо са братским народом Бугарске Димитрова повезани јаким братским

11 E. Hoxha, *Les Titistes*, Tirana 1982, 408-9, 410; *Les khrouchtchéviens*, 167.

12 Исто, 417 и 412-3, 420-1, 424-7, 429, 432, 433. 510.

савезом а пријатељским односима и са свим демократским народима.”¹³ У говору Кочи Дзодзеа у тиранском биоскопу “Морава” (12. јануара 1948) поводом друге годишњице републике речено је после наглашених речи о пријатељству са братским народима Југославије: “Димитровљева Бугарска представља за нас пријатељску и братску земљу која је увек спремна да нас помогне.” У том стилу био је и говор Енвера Хоџе у Народној скупштини 11. маја, коме су од страних представника присуствовали само совјетски посланик, коме је Хоџа превео на француски део у коме помиње Титову Југославију (“драгоцену пријатељство и савез”); поменут је и савез са братским народом Георгија Димитрова.¹⁴

Маја 1948. Ј. Ђерђа имао је занимљив разговор са Е. Хоџом о плану Кремља да се створи Федерација ФНРЈ, Бугарске и Албаније. Ђерђа је том приликом рекао: “Знам да је ово питање овако постављено у Москви, али ми није јасно зашто прво (федерација) са Бугарском и зашто са њом одмах. ЦК КПЈ сматра да је сада сувише рано говорити о федерацији са Бугарском и да услови за федерацију с њом нису још сазрели. О нашим разлозима упознаћемо друга Димитрова првом приликом.”¹⁵

Још од прве половине 1948. године бугарско посланство у Тирани је нагло активирало своје делатности. У аудијенцији код Е. Хоџе бугарски посланик је свога саговорника упознао са ставовима бугарске владе о успостављању дипломатских односа са Грчком. Том приликом је посланик Станкулов настојао да добије сагласност о спровођењу у живот протокола о трговинском споразуму који је неко време остао без реализације. У склопу нових консталација, званични орган *Башкими* (18. маја 1948) донео је Хоџину честитку председнику бугарске владе Г. Димитрову поводом његовог 66. рођендана.¹⁶ Тако наглашене срдачности према Димитрову није било раније, док је укључивао Албанију, пре Стаљинове критике, у неостварену јужнословенску Федерацију.

*
* * *

После објављивања разолуције Информационог бироа комунистичких партија први негативни коментари на рачун Југославије стигли су из Албаније и Бугарске, а први одговор са југословенске стране дошао је из

¹³ ДАМИП, ПА, Албанија, II/1948, Ј. Ђерђа с. н.

¹⁴ АЈ, АЦКСКЈ, Мемоарска грађа, сећање Ј. Ђерђе. -Питања у вези са стварањем Федерације између Југославије, Бугарске и Албаније крајем 1947. и почетком 1948. године глобално су објашњена. Кад је Стаљин журно покренуо образовање заједнице, да би уклонио са руководећих позиција непокорну југословенску водећу екипу, Београд није желео да улази у мутне воде. Ранковић је службено сматрао да Бугарска није зрела за Федерацију са ФНРЈ, а нарочито БРП(к) са КПС(АЈ, АЦКСКЈ), Мемоарска грађа, 1652/8, Ранковићева белешка).

¹⁵ Б. Храбак, Односи Албаније и Југославије од средине 1948. године до залеђивања дипломатских односа (средином 1949. године), Зборник радова Филозофског факултета XIII, Приштина 1994, 314.

Македоније. За паралелне изјаве ЦК КПА и БРП(к) у Скопљу је речено да су "директна подршка бугарских и албанских остатака реакционарних елемената", чиме се чини непроцењива штета пријатељским односима трију земаља.¹⁶ Трећег августа 1948. потписан је уговор о пријатељству и сарадњи између Албаније и Бугарске, после чега је кренуло извесно трговинско и економско повезивање између Албаније и Бугарске, која је знатним делом имала да надомести испадање Југославије у обезбеђивању хране и индустријских израђевина албанског становништва.¹⁷ Занимљиво је било држање посаде бугарског моторног једрењака "Добруца", који је у Драч довезао хартију и шећер. Бугари су приликом истовара робе говорили радницима: њихов брод је први и последњи из Бугарске, јер ни Бугари немају шећера доволно за себе, а камоли да га доносе Албанцима; хвалили су Тита и говорили-право је што вам Тито сада не даје ништа, јер нисте знали водити одговарајућу политику према Југословенима да бисте добили још више.¹⁸

Бугарски посланик у Тирани Станкулов рекао је (9. октобра 1948) кад га је посетио Словенац Кошмрљ, саветник југословенског посланства, да је можда требало да Југословени признају грешку, као што се попепелио Димитров кад се вратио из Букурешта (мислио је на критике у московској *Правди* о Димитровљевим изјавама о јужнословенској конфедерацији). Станкулов је радикално говорио како је време за ликвидацију а не за потискивање капиталистичких елемената, како су понекад писали југословенски државници. Одмах затим је прекинуо разговор, рекавши да у политици нема поправних испита, а да је лично увек био за братство бугарског и југословенских народа, али да ће проблеме други решити.¹⁹ Кад је око 1. децембра 1948. постављено питање грчко-албанске границе, оптужена је и Бугарска да је помагала грчке партизане који су се потом склањали у јужну Албанију. Југословенски министар иностраних дела Едвард Кардељ је тада поручио југословенском представнику у Уједињеним народима Алешу Беблеру да не инсистира на очувању уговора са Грчком по сваку цену, да се не затрчава и да не буде сувише оштар -"него поступај споразumno са Бугарима".²⁰

Средином децембра 1948. врло је свечано у Тирани прослављена годишњица потписивања уговора о културној сарадњи са Бугарском, мада у години која је протекла ништа стварније није постигнуто у тој сарадњи. Друштво за културну сарадњу Албаније и Бугарске приредило је свечану

16 Борба (Београд) 12. VIII 1948, 2.

17 Bashkimi (Tiranë) 5. VIII 1948.

18 Б. Храбак, Односи Албаније и Југославије, 326.

19 ДАМИП, ПА, Албаније, Стр. пов, I/1948, стр. пов. бр. 739.

20 Исто, стр. пов. бр. 461, Београд 2. XII 1948.

академију у позоришту. Слично обележавање обављено је и у већим месним унутрашњости земље. Енвер Хоџа је примио Станкулова у аудијенцију. Штампа је у уводницима, оптужујући Југославију, указивала на здраве односе и реалну основу на којима су почивале релације између Албаније и Бугарске.²¹ У тим односима Албанци су већу пажњу посвећивали економским односима, што се показало и у ранијим везама са Југославијом. Бугари би, поред тога могли настојати да македонску мањину ставе под своје туторство, што не би одговарало политици албанског руководства које је ишло за асимилацијом мањина. У вези са применом уговора о савезу између Албаније и Бугарске албански отправник послова у Софији Јован Антони је (16. децембра 1948) изјавио Бугарској телеграфској агенцији: "У августу су у Тирани потписани трговински уговор и протокол о културној сарадњи, чија је примена већ почела. Економске и културне везе између две земље шире се и учвршћују. Примену уговора с Бугарском ометали су издајнички водећи кругови Југославије. Пријатељство између албанског и бугарског народа и пријатељство с братским народима Југославије ће ојачати и проширити се, упркос издајничкој тежњи Тита да то омете."²²

Првом конгресу Партије рада Албаније (ПРА) присуствовале су делегације Бугарске, Румуније, Польске и Италије.²³ Празник албанске заставе (28. новембра 1948), тј. настанак савремене албанске државе у Валони 1912. честитао је Е. Хоџи Словенски комитет из Бугарске.²⁴ Присуство Бугара првих година после ИБ-резолуције могло се запазити само по свечаностима. Бугарски делегати присуствовали су на II конгресу албанских синдиката, на коме су сви редом нападали Југославију; бугарски делегат је говорио и о откривању клике Тита - Ранковића у агентурама у Бугарској (Костов) и у Мађарској (Л. Рајк).²⁵ Седмога маја 1950. делегат Отечественог фронта Грозев, поред мађарског и польског представника, поздравио је II конгрес Демократског фронта Албаније.²⁶

Двадесет деветог јануара 1949. предао је акредитиве нови албански посланик у Софији Васил Коноли. Крајем 1944. и у 1945. години био је шеф албанске војне мисије у Београду у чину пуковника. Говорио је неколико јазика, а по народности су и он и његова жена били Грци. Ђерђа који је у међувремену водио посланство у Софији негативно га је описао: "има прошлост проблематичног авантуристе који је пролуњао од Каира до Ло-

21 Исто, Стр. пов. и/1949, стр. пов. бр. 25, Кошмрљ из Тиране 25. XII 1948 у "политичком извештају за децембар 1948. "Zëri i popullit (Tirane) 16.XII 1948, 1: Титова клика је настојала да извесно време омете између (албанског и бугарског) народа, и то, као што је познато, са непријатељским циљевима. Она је настојала да изолује нашу земљу од народних демократија, онако као што је настојала да нас одвоји од великог Совјетског савеза."

22 Танjug, Црвени билтен (у даљем тексту: ЦБ), 17. XII 1948, у 13 ч.

23 АЈ, АЦКСКЈ, IX 1/I-114, Тирана 2. XI 1948.

24 Танjug, ЦБ, 29. XI 1948, у 23ч.

25 АЈ, АЦКСКЈ, IX 1/I-253, бр.173, 26. X 1949.

26 Танjug, ЦБ, 8. V 1950, 23ч, VIII, 4-5.

ндона неколико пута на непознат начин. После Београда радио је у министарству иностраних послова, али концем 1946. одстрањен је од сваког одговорног рада ради нејасне прошлости и због тога што је утврђено, да је у току формирања албанске КП био припадник и члан троцкистичко-бандитске групације "Зјарри" и "Ватра", од које су готово сви стрељани изузев њега. "У говору приликом предаје акредитива само је једном реченицом напао вођство ФНРЈ као троцкистичко.²⁷

Албанска и бугарска влада су највише од источноевропских суседа Југославије вршиле притисак на југословенске границе, убацивали шпијунске групе, изазивали психозу рата на Балканском полуострву. Како су почесто страдали такви нежељени гости на југословенској територији, албански листови су писали о југословенским провокацијама противу двеју савезница или су коментарисали протесте албанске владе Организацији уједињених нација.²⁸

Албанци су највише били заинтересовани за економске односе, јер су у тој сferи живота били најтањи после повлачења Југословена које нису заменили совјети пошиљкама хране и других материјала. Албанија није имала својих бродова да превезе из југословенских лука робу коју је добила на име репарација, те кад су допремање тога карга напустили југословенски поморци, тога посла су се морали латити бугарски бродови. Један њихов брод је јуна 1950 примао терете у Сплиту, о чему је за рачун Албанске државне банке водио бригу албански отправник послова Шеху.²⁹

Занимљиве су Хоџине оцене бугарских руководилаца. Хоџа је у својим мемоарима писао да је пријатељство са Бугарском било без сенке до 1953. године, тј. до Стаљинове смрти. Хоџа је често седео за истим столом са водећим бугарским људима приликом својих путовања по Бугарској или Русији све до кидања са Хрушчовим. Ти људи припадали су старијој генерацији; изричito помиње Влка Червенкова, Ганева, Антона Југова, Цолу Драгојчеву, Тодора Живкова. Код бившег Димитровљеног секретара и зета Червенкова налазио је праведност, али и безвръзност и екстремну шкртост на речима; у сусретима је деловао као да је одсутан, Велики ауторитет и слава прешли су на њега са Димитрова, али он није дорастао да буде други Димитров. Његов одлазак није изазвао никакав проблем, а демисирао је без гласа. Червенков је после XX конгреса КП СССР критиковао култ личности, па се заузео и за рехабилитацију Костова. На дужности првог министра најпре га је наследио А. Југов, који је прво био министар унутрашњих послова за време Димитровљеве управе. Септембарских дана 1944. био је један од најдинамичнијих комунистичких првака. Димитров је (1947) респектовао Југова, имао је у њега велико поверење и чувао га је поред себе. Енвер Хоџа је Југова сматрао после Димитровљеве смрти за најачег

27 ДАМИП, ПА, Стр. пов. I/1949, дос. XIV, Ђерђа 29. I 1949 из Софије, бр. 27.

28 Танјуј, ЦБ, 4. III 1950, у 23ч, II, 7-8; Борба 28. I 1950, 3.

29 ДАМИП, ПА, Стр. пов. VIII/1950, Белешке; досије XXI, разговор начелника Ђ. Ђурића са отправником послова Шехуом 21. VI 1950.

представника управљачког круга и налазио је да је проницљив и оштроуман, храбар, слободан, добар организатор. Хоџа је волео да се с њим сусретне и путује по Бугарској, да се виђа у Москви и да га угости у Албанији. Југов је добро познавао политичку, економску и организацијску ситуацију у Бугарској, и то не само на основу извештаја подређених органа него и из личног контакта и ауспиције. Често је одлазио на терен и био је човек маса. Његов удео био је велик у изградњи КП Бугарске, а затим је много допринео подизању бугарске индустрије, организовању пољопривредних колектива према моделу совјетских колхоза. Са Југовим Хрушчовом није могао много манипулисати, тега је стварно ликвидирао на ченој позицији, као и Червенкова пре њега. Кад је доведен Живков, задржао је положај потпредседника владе. Према Хоџином мишљењу Т. Живков је био "совјетски интендант Бугарске". Упропастио је престиж КП Бугарске. Служио се нотесом у коме је било забележено сијасет цифри, и то му је био репертоар. Износио је цифре пун сат, а на крају није дао никакав закључак. Брђао је да би се убило време. У сенци Хрушчова постајао је све мањи; следио је и Хрушчовљену тактику: једног дана говорио је против Тита а другог у његову корист; једног дана је постављао ревандикације на Македонију, а сутрадан би то заборавио. Он је предао и своју и индивидуалност Бугарске у руке Хрушчова, који је од Бугарске начинио опасан арсенал руског соц. - империјализма против балканских држава па касније и против Албаније.³⁰

На иницијативу Београда да се успоставе пограничне билатералне комисије да би се умањили гранични инциденти (око 1. септембра 1953) Албанија је одговорила позитивно а Бугарска није.³¹ То је било прво диференцирање према ФНРЈ, но изузетно и привремено, јер је на осталим подручјима кад је реч о Југославији владала савезничка слога.

Интензивнији привредни односи планирани су тек марта 1954. године, кад је Бугарска почела показивати интересовање за албанску нафту. Приликом посете Албанији, председник бугарске владе А. Југов је питao једног руског саветника који је радио на истраживањима како стоји са залихама нафте у Албанији; саветник је одговорио да ће ускоро Албанија постати најбогатија европска земља у погледу нафте.³² Октобра исте године делегација албанске владе отпутовала је у Бугарску, на челу са председником владе Мехмедом Шехуом, министром пољопривреде и начелником министарства спољних послова В. Натанаилом. Приликом испраћаја у Драчу присуствовали су представници свих источноевропских држава. Приликом те посете Бугарска је одобрila Албанији дугорочни кредит.³³ Јануара 1955. Москва је задужила Бугарску, Румунију и Пољску да морским путем снабдевају Албанију и да истовремено организују културну размену. Тре-

30 E. Hoxha, *Les khrouchtchéviens*, 165-7, 223-28.

31 Танјуг, ЦБ, 6. IX 1953, у 194.

32 ДАМИП, ПА, Албанија, I/1957, XXVII, Н⁰ 46463, Кучова 9. III 1954.

33 Танјуг, ЦБ, 26. X 1954; 30. X 1954, у 74.

бало је слати и стручњаке који би обучавали албанске привреднике у економским гранама.³⁴

Бугарска је помагала Албанију организацијским искуствима. Од 1952. до краја 1956. године, дакле у року од последњих пет година, Бугарска је предала Албанији документацију о питањима организације радних задруга, пољопривреде уопште, посебно у производњи дувана, лана, у вештачком осемењивању оваца, у борби против сточних зараза и слично. Бугарска је испоручила семење за житарице, поврће, виноградарске насаде итд. Заузврат примила је семење цитрусних и других јужних култура. Већ 1956. године пошли су у Албанију пољопривредни стручњаци. За 1957. годину предвиђено је проширење сарадње.³⁵ Тако да је 1957. године Бугарска је у земљу орлова послала већи број хортикултурних агронома да повећају производњу поврћа (посебно парадајза, паприке, тикава и др.). На две-три лађе послата је једна бригада повртара; у њој је било и Албанаца пореклом са југословенске територије који су служили као преводиоци.³⁶

Крајем маја 1956. на III конгресу ПРА бугарска делегација је била врло активна на отопљавању односа са Југославијом. Георги Цанков је саопштио: "Не можемо да не изразимо заједничку радост што је оно подозрење које је било вештачки створено између наших земаља и братске Југославије заувек отклоњено и што сада наши односи са Југославијом се развијају у корист мира, демократије и социјализма." Цанков је говорио после Пользака и Чеха а пре Мађара; његов говор био је више пута прекидан овацијама да се испољи пријатељство које је спајало албански и бугарски народ. Свакако по налогу Хрушчовљевог руковођећег круга, једна бугарска делегација боравила је у Југославији а затим у Тирани. По повратку у Софију дата је изјава да обе савезничке земље желе да поправе релације са ФНРЈ, држећи се начела равноправности, територијалног интегритета, узајамног поштовања суверенитета, немешања у унутрашње ствари и узајамне користи.³⁷ У то време Бугарска је играла улогу медијатора дотадашњих лоших односа између Албаније и Југославије.

Идилични односи нису дugo трајали јер Југославија није желела да се врати у лагер како су то у Москви очекивали. У Албанији је погоршана унутрашња ситуација, америчка подршка диверзантима се повећала а Хоџа није могао да отрије благонаклоност Москве према Титу. Албанске трупе су поново изведене на југословенску границу. О томе је југословенског аташеа Меловског обавестио чехословачки аташе Хлава; био је мишљења да се то чини да би се спречило евентуално пребегавање преко државних међа; није веровао да би могло доћи до оружаних провокација притив ФНРЈ, уколико такве припреме изводе само Албанци, али да ће ствар постати много озбиљнија ако исте мере предузму и Бугари. Польски амбасадор имао је информације од пољских стручњака који су радили у

34 Танjug, ЦБ, 28. I 1955, 196.

35 Исто, 9. XII 1956, у 144, VII-23.

36 Исто, 29. V 1956, у 194, VII, 4-5 и I, 1-2.

37 Исто, 1. II 1957, у 74.

пограничном појасу код Подградеца да се на том сектору предузимају исти кораци, уосталом као и код Скадра.³⁸ Таква узбуна није дugo трајала а била је изазвана и незадовољством официра-партизана политиком владе против Југославије. У последњој недељи априла 1957. југословенски амбасадор Арсо Милатовић је јавио Београду да "Бугари који су у последње време били барометар албанског односа према нама, причају нам, правећи се много љубазни, да ће албански односи према нама бити много бољи него досад." Пољски амбасадор је рекао Бугарину да су Руси дали Албанцима директиву ићи у односима са Југословенима са понудом за нормализацију на делу, даље него што је речено у изјавама које су дали у Москви.³⁹

Бугарски агрономи су (маја 1957) изјавили да су битно унапредили производњу неких култура. Раније је дуван био слабог квалитета, али се овај годинама поправио, па су га и сами Бугари увезли 75-100 тона. Бугарска је до 1957. године давала Албанији помоћ преко СЕВ-а од 15 а од 1957. године 17 милиона рубаља, колико и Румунија; СССР је давао 60, ЧССР 50, Источна Немачка 35, Пољска 25 милиона. Бугари су примили да у току трајања II петогодишњег плана изградње у Албанији подигну фабрику опеке и црепа. Било је предвиђено да они граде нову хидроцентралу на реци Мати; опрема је имала доћи из Аустрије а општа контрола је поверена Русима; испорука услуга била би исплаћена испоруком хромове руде. Албанија је прозводила преко 1100 тона блистер-бакра, од чега су Бугари увозили 50 тона а од тога су Албанији испоручивали каблове. Бугари су исушили и два поља (Мурсиње у заливу Бутринта и Трбуф, заједно са Русима).⁴⁰

Политички критерији албанске владе добро су се видели у третирању страних морнара у Драчу: за Русе није било ограничења при пуштању у град, Бугари су увек добили дозволу или су морали да је траже, док Југословени и Италијани па и Пољаци нису пуштани у насеље; ови последњи због опијања и туче.⁴¹ Већ децембра 1957. источноевропска државна руководства нису била задовољна држањем Албаније - била је неактивна у развијању односа са њима. О томе бугарски амбасадор у Тирани није говорио одређено у контакту са југословенским амбасадором.⁴²

Почетком јесени 1957. године албански и бугарски руководиоци и штампа су истовремено давали изјаве о лошем положају Албанаца и живља Македоније у Југославији; кад је југословенска влада протестом осправала такве констатације, и албански и бугарски отправник послова одбили су да приме ноте.⁴³ Обе земље су повукле амбасадоре и оставиле

38 АЈ, АЦКСКЈ, IX /I-303, А. Милатовић из Тиране, 10. IV 1957.

39 ДАМИП, ПА, Албанија, II/1957, дос. III, бр. 49452. А. Милатовић 26. IV 1957, бр. 260.

40 Исто, I/1957, XXIX, бр. 412013, Р. Урошев 27. V 1957; XXX, 4. II 1957, бр. 867.

41 Исто, I/1957, XXVIII, бр. 414318.

42 Исто, II/1957, дос. V, бр. 426350, А. Милатовић 17. XII 1957, бр. 659.

43 Исто, I/1958, дос. XXIX, бр. 423394, 4. X. 1958.

отправнике послова, што је такође био знак паралелног деловања у Југославији на ниском нивоу.

Ујесен 1960. године, у време заоштравања албанских односа са СССР-ом поставило се питање држања према Бугарској. Енвер Хоџа, М. Шеху и Капо тако су се наоштрили да нису хтели ни да разговарају са Бугарима, који су се држали за Хрушчовљеве вазале. Бугарски представник Кинов кад се вратио у Тирану из Софије није знао зашто је искључен из ПРА Кочо Ташко(совјетски човек).⁴⁴ Мехмед Шеху напао је на заседању албанске Народне скупштине (29. октобра 1960) предлог Тодора Живкова о закључењу споразума о смањењу оружаних снага балканских држава; рекао је да је неприхватљиво да се разоружавају само балканске државе.⁴⁵

У првој половини јуна 1961. софијски *Труд* објавио је саопштење о процесу албанском контраадмиралу Тему Сејку заповеднику албанске морнарице, што је у Софији оцењено као погрешно, па је надлежни уредник био кажњен; то је дало повода Титу да помене Бугарску као земљу која подржава праксу политичких процеса.⁴⁶ Октобра Албанију су напустили стручњаци свих источноевропских земаља осим Чеха; један бугарски пољопривредни техничар при преласку границе рекао је југословенском царинику: "Дошло је време да се спасимо албанских гадова."⁴⁷

Приликом заседања албанске Народне скупштине (у последњој деценији децембра 1961) председник Скупштине напао је Н. Хрушчова. Представници источноевропских земаља (Бугари, Пољаци, Румуни) напустили су дворану. Кинески амбасадор се трипут нагињао да види да ли је изашао и Југословен, јер је поменут и савремени ревизионизам, или ипак Југославија по први пут није изричito наведена.⁴⁸ Нешто пре тога Руси су слали Тодора Живкова у Тирану, да смири Албанце, али су га ови стварно исмејали.⁴⁹

Поновно смирење албанско-бугарских односа настало је закључењем новог трговинског споразума за 1963. годину. Бугари су имали да испоруче железничке вагоне, вештачко ћубриво, каустичну соду, електрични материјал и друге индустријске израђевине, а Албанија да испоручи битумен, текстил и друге артикле ниске производне обраде.⁵⁰

* * *

Упоредо са политичким и економским односима са Бугарском, Албанија је све више развијала и културне везе, које нису биле тангиране односима Тиране са Београдом. Већ у првој половини 1946. размењиване

44 Исто, I/1960, дос. VI, Пов. бр. 429586.

45 Исто, II/1960, 9. VII, бр. 428758 и 29. X 1960.

46 Исто, II/1961, дос. XVIII, бр. 41942, Телавац из Будимпеште 15. VI 1961.

47 Исто, I/1961, дос. XXI, Пов. бр. 432808, 2. XI 1961.

48 Исто, I/1961, дос. III, бр. 438692, Гојко Здујић 26. XII 1961, бр. 123.

49 Исто, I/1961, дос. XXII, бр. 40193, 24. XI 1961.

50 Политика (Београд) 3. I 1963, 4.

су публикације између софијских и тиранских библиотека. Септембра 1947. на молбу албанског министарства просвете бугарски Савез писаца упутио је у Тирану дела Христа Ботева, Ивана Вазова, Елина Пелина и Христа Смирненског, да би била унесена у средњошколске уџбенике из књижевности. Уговор о културној сарадњи између Бугарске и Албаније (16. децембра 1947) изгледа да је потписан с обзиром на бугарске релације са ФНРЈ. Тада су Бугари и са Албанцима разменјивали годишње планове о културним контактима. Ове је са бугарске стране организовао Славјански институт, мада Албанија није била словенска земља. Културна сарадња између Бугарске и Албаније од заоштравања односа обеју земаља са Југославијом није још научно обраћена.⁵¹

У погледу радио-емисија Тиране, после СССР и Југославије највише је од источноевропских земаља била заступљена Бугарска.⁵²

51 В. Чичовска, Междуднародна културна дејност на България 1944-1948, София 1990, 104, 134, 215, 227, 228, 233.

52 П. Златар, Гласник из Тиране, књ. I, Загреб 1984, 209-10.

THE ROLE OF BULGARIA IN YUGOSLAV-ALBANIAN RELATIONS FROM 1945 TO 1963

by Bogumil Hrabak

Summary

On the basis of Yugoslav diplomatic and the Party documents as well as Tanjug's Red Bulletin, Albanian press and the memoirs of Enver Hoja, the author deals with the attitude of Bulgaria toward Albania before and after the Information Bureau Resolution of 1948. In this period, Tirana sent inferior and politically disgraced people as deputies to Bulgaria and vice versa - Sofia sent the same kind of people to Albania. The relations between Albania and Bulgaria were negligible until June 1948, so Bulgaria followed Belgrade in its treatment of Albania and even took suggestions. At that time, Albania was afraid of becoming the seventh Yugoslav republic in the Balkans integration processes not worrying whether or how Bulgaria would take part in such a confederation. After the Resolution had been passed, Yugoslavia should have been replaced in Albania by Bulgaria. But Bulgaria was not capable of doing it because of its own size and economic power and also did not want to send any economic aid. The only experts sent to Albania were agronomists and brickmakers, but at the same time Bulgaria strived to bulgarize the Macedonian minority from eastern Albania. Albania did not benefit from their economic and cultural agreements. The only thing they had in common was that Bulgaria carried out sabotages on Yugoslav borders at the same time as Albania did. Bulgaria laid stress on a bad position of the Albanians in Yugoslavia, wishing to allude to bad treatment of Macedonia, too. Albania recognized the Macedonian nationality but allowed the import of Bulgarian textbooks. During that time, Enver Hoja gave many portraits of Bulgarian statesmen as "ordinary" people (G. Dimitrov, A. Jugov, V. Cervenkov, T. Živkov). When the situation changed in the USSR and Hruschov began to improve the relations with Belgrade, Tirana criticized him more and more and finally stopped collaborating with Moscow, too. During this time, Bulgaria was a kind of mediator between Moscow and Tirana, but also between Belgrade and Tirana. The Bulgarians sometimes informed Yugoslav diplomats about Albanian affairs. The Albanians did not think much of this intermediary role because Bulgaria had become not only a political but also a military soviet base in the Balkans. We do not know of any military arrangements between Albania and Bulgaria, but after 1955 they certainly did not exist.

ДРАГОЉУБ Ж. МИРЧЕТИЋ

БОРБЕНИ МОРАЛ СРПСКОГ ВОЈНИКА¹ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА

ПОЈАМ ОРУЖАНА БОРБА² није предмет разматрања у овом раду, већ само фактори оружане борбе, а они су и у протеклим балканским ратовима били класичног типа: људи (живи сила-човек), материјална средства (наоружање, опрема и друго) и простор у коме се водила борба и задњи, време. У војној теорији додуше постоје различите класификације и поделе елемената *Борбе* (на субјективне, објективне, на људске и материјалне и слично) али се у свима полази од наведених чинилаца "јер ван њих и нема борбе."³

Сви ти фактори били су увек и непрекидно узајамно везани и зависни.

Њихов удео у политичким, војним, борбеним, националним и другим резултатима сваке оружане борбе, односно рата, па следствено томе и у протеклим Балканским ратовима био је другојачији у свакој појединој борбеној ситуацији, у свакој појединачној борби и на сваком маршу и уопште у животу, раду и борбеној делатности сваке српске војне јединице. Који ће од тих фактора у тим ситуацијама превагнути, односно имати доминантну улогу, зависило је од бројних, често непредвиђених околности (спољних и унутрашњих).

Сви ти фактори промишљају се у овом раду онако како су исти били предвиђени, како су се у стварности одвијали и колико су и како битно појединачно или уопште утицали на коначни исход и Балканских ратова.

-
- 1 Под појмом *српски војник* у овом ауторовом раду треба подразумевати све припаднике оружаних јединица војски Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе: војници(редови), подофицири и официри и сва војна и цивилна лица, посредно или непосредно везана као активни учесници у Балканским ратовима 1912. и 1913. године.
 - 2 На ову тему видети: Душан Вишњић, *Појам оружане борбе* (Логички оглед), Војно-издавачки и новински центар, Београд, 1988.
 - 3 Јован Хаџи-Дамјановић, *Борба*, Одредница у: *Војна енциклопедија*, Друго издање, Београд, 1970, књ.1, стр.716-721, са наведеном одговарајућом литературом.

Ови фактори разматрани су у конкретном случају и времену њиховог дешавања како би се утемељили њихови концепти (појам) као битне претпоставке одговарајућих закључивања и даљег изучавања и извлачења одговарајућих стратегијских-далеко више оперативно-тактичких искустава у изградњи ратне вештине српске војске.

Основни предмет овог ауторовог рада је само људски фактор (човек, жива сила) који, по правилу у оружаној борби има најзначајнију улогу, која се може испољити непосредно или посредно и благовремено да би се на исту могло правилно и успешно утицати или са закашњењем из којег произилазе и одговарајуће негативне последице, по крајњи исход оружане борбе. Од човекове спремности да ступи у борбу и да у њој истраје, без обзира на жртве које притом мора поднети, умногоме зависи остварење постављеног циља-победа.

БОРБЕНИ МОРАЛ-ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТ ЉУДСКОГ ФАКТОРА

Вид општег појма-морал је *борбени морал*. Откад постоји војска, а реално и оправдано се мисли и док буде постојала, њен основни елемент без обзира на сва некада незамислена достижућа ратне технике- био је, биће и остаће човек са свим својим умним и физичким моћима и способностима. Основни елементи за његову успешну делатност садржани су у неколико основних принципа: Без свесне дисциплине, физичког и моралног васпитања нема ни војске. Свака војска мора имати своје идеале, без којих би се иначе претворила у механички и безизражайно слепљену масу. Ти идеали у војсци морају бити истоветни са идеалима самог народа, о чему је исцрпно писао и Клаузевиц.⁴ Људски фактор је важан за вредности и успех сваке оружане сile и њених акција и постаје чинилац од животне важности уколико се војска не може ослонити на савремену ратну технику (нема могућности да је набави) и на велика материјална сред-

4 Литература (наша и страна) на ову тему веома је богата, па се аутор (због ограничности простора) задржава само на неколико јединица: Генерал у пензији и резерви Никола Аранђеловић, Морална духовитост код Наполеона и његових војника, *Ратник*, Београд, октобар 1936, X,106-116; Исто, Тумачење Наполеонових и Суворовљевих мисли и изрека, *Ратник*, Београд, март, 1939, 96-111, као и дивизијски генерал Гргур В.Ристић, *Борба пешадије*, Штампарija "Млада Србија", Београд, 1938.-С обзиром на већ поменуту ограниченост простора за објављивање радова на тему *Балкански ратови* и аутор је из богате литературе којом би иначе био поткрепљен овај рад, изабрао само оне изворе, с тим да напомиње да је исти аутор (Драгољуб Ж.Мирчетић) поднео и рад под насловом *Прилог библиографији о Балканским ратовима са одговарајућим Предметним регистром* у којем стоји и одредница *Морални лик српског војника*.

5 Написао: Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Војна библиотека, издање: А.Д.Геца Кон, Београд, 1939, свеска I,1940, II (Овде: I,92,93)

ства. У борби мишљења о односу објективног и субјективног у рату се расправљало од када постоји војна сила и она су увек повезана са питањем улоге и значаја *Моралног чиниоца у рату*. Историја је пресудила дајући (уз постојање објективног) коначну праведност субјективном чиниоцу.⁶

Јачина једне војске не мери се бројем бајонета, већ бројем руку које тај бајонет држе сигурно, верујући у своју ослободилачку мисију и победу у сваком рату, без обзира на огромне тешкоће које их у том рату очекују. Морално стање, односно снага моралног фактора је право и квалитативно најсигуруније мерило те војске. Поред та два фактора: свест о потреби и циљевима рата и бројност становника једне државе и њена материјална спрема и опрема, која зависи од материјалних ресурса и богатства дотичне државе, које су само до извесне границе зависне и потчињене моћи државе, постоји и трећа компонента снаге сваке војске - њен људски, односно морално-политички фактор на који се може утицати у правцу њеног јачања, уздизања њеног нивоа и масовности и да је то поље акционе делатности старешина и војника веома пространо и разноврсно.⁷

Па ипак, и после појаве пушке и ватреног оружја, у нашем народу одржало се уверење да "бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака." У току Првог светског рата било је створено уверење да су Балкански ратови последњи витешки ратови. У њима су, по том уверењу, последњи пут главну реч водили морални и интелектуални фактори. "Херојски подвизи, слични онима српске војске на Куманову, Прилепу, Битољу и Брегалници онемогућени су, по томе мишљењу, појавом и усавршавањем нових ратних техничких и хемијских средстава."⁸

Борбени морал један је вид општег појма - *Морал*.⁹ Пошто је армија оруђе за спровођење одређене државне (класне) политике насиљним средствима, њен Морал суштински је одређен моралом класе чије интересе брани, његов је саставни део и не противуречи му. Извесне особености моралним нормама које у најширем смислу регулишу односе и дужности у армији за време мира и рата, даје војна организација, задаци које армија

6 Пешадијски поручник Алекса К.Даскаловић, Нешто о моралу, *Ратник*, Београд, август 1907, LXIII,185-203.

7 На тему васпитања омладине у циљу подизања борбеног морала српске војске објављена је богата и разноврсна литература, али се аутор и овде ограничио само на један извор: Пешадијски пуковник Бајо Станишић, Морално васпитање војника, *Ратник*, Београд, објављено у два наставка: јули 1937, VII, 113-132; август 1937, VIII, 105-112.

8 Генерал Панта Драшкић, Морални и интелектуални фактори у рату садашњости и будућности, *Ратник*, Београд, јуни, 1935, VI,1-10 (овде:стр.2).

9 Редакција Војне енциклопедије, *Морал*, Одредница у: *Војна енциклопедија*, Друго издање, Београд, 1973, књ.5, стр.578-580.

има и начин живота људи у њој. Морал армије разних друштвених система има извесне заједничке црте због сличног начина организације и дејства.¹⁰

*Борбени морал у војсци*¹¹ је свест о потреби и нужности борбе, као и способност, решеност и морално-политичка припремљеност армије и народа да извршавају све своје задатке, посебно ратне. Морал у борби је снажно испољен кроз дубоко уверење људи у оправданост борбе коју воде и чврстој у одлучности да се у највећим тешкоћама и опасностима истраје до победе. Њега није могуће прецизно изразити и измерити, јер је увек резултат конкретног односа низа фактора који га одређују, али је у логичном релултату уочљив, а ратно искуство га ставља међу најважније чиниоце успеха у борби. Генерал Карл фон Клаузевиц децидирано каже: "...моралне величине спадају у најважније елементе у рату... Главне моралне снаге су: таленат војсковођа, ратничка врлина војске и народни дух..."¹²

Током ранијих времена, у развоју сваке државе и њене војске - следствено томе и српске војске- испољавале су значајне и бројне разлике, али постоје и неке заједничке одлике које чине њихов морални борбени лик.¹³ У српској војсци често је образлагана теза о постојању два морала у војсци: морал срца и морал разума, која се наслањала на мисао Жоржа Клемансоа: "Ко истраје тај ће победити!"¹⁴ Квалитети војника као: стручност, физичка снага, ратно искуство, не могу пресудно надокнадити помањкање воље и елана за борбу и одлучност да се извођује победа. Високи борбени морал, напротив, може у великој мери надокнадити неке друге квалитеете јединице или армије у целини, па и материјалну технику и бројну ифериорност до извесног степена. Борба намеће човеку много-бројна и разноврсна физичка, умна и друга друштвена напрезања. Страна која у тој борби, при истој количини и квалитету технике и бројности војске испољи већу количину тих напрезања, задобија победу,¹⁴ јер Наполеон на једном mestу каже: "Три четвртине успеха зависи од моралних чинилаца."¹⁵

Утицајни фактори и борбени морал у сталном су међусобном односу. Борбени морал условљен је низом фактора, који су подељени у три условне, међусобне групе: група општих елемената; елементи борбеног морала који произилазе из организације војске (војни фактори) и карактерне особине сваког војника. Пресудни елементи који у рату утичу на борбени морал јединица су: борбени (нарочито почетни) успеси и неуспеси; губици људства и државне територије; физичко и психичко оптерећење војске и старешинског кадра; утицај непријатељске пропаганде и др.

10 Од многобројне и разноврсне литературе на ову тему видети др. Војислав Бајкић, *Морални живот у рату и миру*, Београд, 1920.

11 *Борбени морал*: енглески *moral*; француски, *esprit combatif*, немачки, *Kampfmoral*, руски, моралнији чин.

12 *К.Клаузевиц*, н.д. I, 199-201.

13 Може се видети и рад овог аутора: Драгољуб Ж.Мирчетић. Морални лик српског војника (устаника), *Зборник Народног музеја у Нишу*, Ниш, 1989,5,63-83 (са одговарајућом иссрпском библиографијом на ову тему).

14 Пуковник Живко А.Станисављевић, О борчевој психи, *Ратник*, Београд, март, 1922,1-32.

15 Ал. Даскаловић, нав.чланак, стр.186-188.

Утицај тих чинилаца различит је и променљив. Неки изразитије и трајније делују на борбени морал армије у целини, а други на јединице и појединце у конкретним ситуацијама: лични пример старешина; тренутни неуспеси јединице и врста тактичке радње (на пример: одбрана). Но највећи број њих делује истовремено, а у конкретним ситуацијама поједини од њих могу, мање или више од других утицати на *борбени квалитет*, држање јединице и појединца у борби. Фактори, који често пресудно утичу на борбени морал војске и уопште на исход борбене акције деле се на оне који су узроци опадања и на оне који подижу морал рату.

Основна тема овог рада је: елементи борбеног морала који произилазе из организације војске (војни фактори) а ради стицања општих сазнања о утицајним факторима на борбени морал, са одговарајућом библиографијом, дају се општи подаци о њима.

Међу опште факторе који утичу на борбени морал јединице и са истим су у међусобном (јачем или слабијем, негативном или позитивном) односу и у Балканским ратовима били су: карактер друштвено-економског и политичког уређења Краљевине Србије, материјални услови живота људи; политичка и материјална свест становништва, посебно припадника војске. Веома важан и значајан утицај остварују и борбене слободарске традиције сваког, конкретно српског народа,¹⁶ односно степен развитка националне свести, а у вези са истима и народна епска традиција, која је несумњиво имала велики утицај на изградњу и оплемењивање моралног лика српског војника,¹⁷ као и традиционална везаност српског војника за

- 16 Потпуковник Велизар Д. Ђурић, Традиција као морални елеменат у војсци, *Ратник*, Београд, април, 1924, а видети и: Стојан Новаковић, *Историја и традиција*, Српска књижевна задруга, Коло, LXXV, књ. 486, Београд, 1982, VII, IX.-При разматрању ове теме не сме се испустити из вида факат да се многе оцене, погледи, мишљења и закључци изнесени у овом, као и у радовима ове врсте и на ову, у основи широку тему, делимично или чак и у потпуности могу односити и на припаднике других војски (југословенских или других народа). Аутор, у овом раду апсолутно говори само о српском (Србину и Црногорцу), чак ни условно о неком другом војнику.
- 17 Потпуковник у резерви и пензији Милутин Лазаревић, Утицај српских народних песама на духовно и морално васпитање наших војника, *Ратник*, Београд, фебруар, 1935, 59-77.

заклетву и што не дозвољава презир села.¹⁸ Класичан пример у прилог овим тезама је и опис борбеног морала славног 2. пешадијског "Гвозденог пука" Књаза Михајла.¹⁹ У вези са слободарским традицијама је и утицај патриотизма,²⁰ и заједно са тим и одговор на питање: да ли су Срби прави ратнички народ.²¹ У детаљној разради ових општих фактора мора се истаћи и елемент свести народа и војске о карактеру рата,²² оправданости ратних циљева²³ и мобилизација.²⁴

ВОЈНИ ФАКТОРИ (општа разматрања и начела)

На борбени морал српског војника и војних јединица у целини и у Балканским ратовима, у одговарајућој мери, битно или мање значајно, утицали су и многобројни елементи који произистичу из саме организације војске као посебне друштвене инситуције.

а) Организација војске: степен, квалитет и резултати васпитног рада (морално васпитање); послушност и дисциплинованост и однос према старешини и у вези са тим произилазе унутрашњи односи: обученост војске (војно-стручна обука); наоружање и опрема војске; начин командовања и руковођења и везано са тим је и квалитет старешинског кадра српске војске, и иницијатива и ратно лукавство.

18 Далеко више у: *Б. Станишић*, нав.чланак.

19 Пешадијски мајор Милан В. Сотировић поводом члanca "О борбеној вредности наших српских пукова у минулим ратовима, *Ратник*, Београд, јул-август 1926, 116-121- Сем у књигама о Балканским ратовима, о овом славном пешадијском пуку ("Књаз Михаило"), много јеписано и објављивано, али се овде наводи само један извор: пуковник Јован Наумовић, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком "Књаза Михаила"* у 1912. години. Београд, 1923.

20 Судски потпуковник Драг. В. Маринковић, Неговање патриотских осећања, *Војник весник*, Београд, јануар, 1936. године, а видети и: др Јован Цвијић, *Outlook of a patriotic Serbe. Neue Europa*, London, 14. II 1918, стр. 150-153.

21 Историјско питање (много разматрано у страној литератури) о томе да ли су Срби ратнички народ, покренуто је најпре Драгиша Васић у својој књизи: *Карактер и менталитет једног покољсна*, Штампарија "Караџић", Нови Сад, 1919, а касније се развила веома жучна, често, неаргументована, али веома плодна полемика, из које се наводе само неки чланци и књиге: др Јован Цвијић, *The Genesis of a Great Power Serbia and the Balkan Scague. U: The Review of Reviews*, Лондон, новембар, 1912, вол. XVI, бр. 275, стр. 513-520; Divči Barry, *Људи чврсте руке*, Сарајево, 1930; пешадијски и бригадни генерал Павле Гр. Павловић, *Оцене и прикази*; Divči Barry, *Ратник*, Београд, јун, 1932, 140-147; М. С. Максимовић. *Јесу ли Срби ратнички народ*, *Политика*, Београд, недеља, 12. јул 1992. године.

22 Ради ширих сазнања о овој теми видети и: др Саво Соко. Владимир Илич Лењин о карактеру Балканских ратова и Првог светског рата, *Војноисторијски гласник*, Београд, 1970, 2, стр. 37; Лазар Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, Део први, Београд, 1898 (Репринт издање, Београд, 1979), стр. 229.

23 Коломар фон Голз (Colmar von Goltz), *Наоружан народ, војна организација и ратовање*, Београд, 1904.

24 О српској мобилизацији видети и: Атриљ. технички капетан I класе Коста Г. Перић.

б) Борбена дејства: видови борбених дејстава; подесност за борбу у појединим видовима борбе и у разним случајевима; наклоност ка утврђивању; способност оријентације на терену; ноћне борбе.

в) Пресудини елементи који су у рату често утицали на борбени морал јединице били су: борбени успеси и неуспеси (нарочито у почетку рата), као и губитак дела или целе територије у одговарајућој мери и по значају утичу на борбени морал. У српској војсци и српском народу који су водили праведан рат ови су фактори довели до још веће збијености, одлучности и предузимљивости у продужавању борбе до победе. Физичко и психичко оптерећење војске и старешинског кадра, као и непријатељска пропаганда имали су такође свој утицај (позитивни или негативни) на борбени морал и у Балканским ратовима.

Разни психички поремећаји код бораца (неурозе, фобије, депресивности, психички токови) до којих нарочито долази у тешким борбама модерним оружјем, погубно и негативно могу утицати на борбени морал и могу довести до онеспособљавања за борбу великог броја војника. Отуда је борба против таквих појава била саставни део напора за подизање морала српске војске и у Балканским ратовима.

Ограниченошт времена за саопштење на овом научном скупу и простора за његово објављивање у Зборнику радова, утичу на аутора да од свих ових, многобројних елемената који проистичу из саме организације војске, селективно обради само неки од наведених елемената.

ФАКТОРИ ПРОИСТЕКЛИ ИЗ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ВОЈСКЕ

Од многобројних, овде наведених војних фактора произлеклих из саме организације војске који су имали значајан утицај на борбени морал српске војске у Балканским ратовима, у овом раду посебна пажња задржана је само на следећим: морално васпитање омладине и српске војске; војностручна обука и васпитни рад; послушност и дисциплинованост и унутрашњи односи у јединици.

У годинама пред Балканске ратове посебна пажња обраћана је *моралном васпитању омладине* - јер се полазило од правилне и искуствене поставке "да ће у будућим ратовима, као и у прошлим, само она војска моћи победити која морално стоји високо и лети у борбу презирући смрт" и да је боље да војска трпи извесне недостатке у материјалној и знанственој спреми, него у моралном фактору" и "да војску у свим правцима треба спремати а нарочито гајити војничко морално васпитање."²⁵ У сваком рату на срупу пробу стављају се сви морални елементи човека: вера, дужност,

²⁵ К., Вредност и циљ моралне снаге, *Ратник*, Београд, октобар 1929, 117-124; генерал Панта Ђукић, *Војничко васпитање*, Београд, 1927; Петар Бојовић, *Васпитање војника*, Београд, 1907.

захвалност, идеализам, поверење, част, праведност, хуманост, стрпљивост, умереност, уметност, али и страст, себичност и друге.²⁶

Стога се моралној припреми војника за Балкански рат прилазило са широке платформе; развијала се њихова политичка, морална и патриотска свест, осећање војничке дужности и одговорност, војничке борбене врлине, храброст, одважност, чврста дисциплина и војнички понос. Морална припрема остваривала се, не само реализацијом програма обуке садржаног у делу "морална припрема за борбу", већ целокупном обуком, војничким односима, условима живота и раду у војсци.²⁷

Борбени морал је добрым делом непосредни резултат раније добро изведене војно-стручне обуке, васпитања, и обучености војске. Добро изведеном војно-стручном обуком развијане су психофизичке и борбено-моралне војничке врлине, као што су издржљивост, самопоуздње, поверење у борбена средства, физичка снага, брзина у раду, сналажљивост и иницијатива посебно важна за савремене услове ратовања. Све те врлине могу често довести борца или мање јединице у ситуацију да самостално делују или појединце да се прихватају командних дужности над групама војника.

Увек је значајан био морални квалитет српског војника што је са одушевљењем приступао упознавању и овладавању ратном вештином коју је он ценио по традицији и поштовао сваког доброг команданта и старешину.²⁸ Традиционална је љубав српског војника према личном оружју и добром наоружању јединице.²⁹ Непосредно пред почетак Првог балканског рата са Турцима, српска влада и војне старешине чиниле су све за набавку бољег, углавном иностраног наоружања.³⁰ Традиционална карактерна особина српског војника је послушност, која се у војничком животу и у рату манифестовала као дисциплинованост, сходно томе и оданост према старешини и одговарајући унутрашњи односи у јединици.

Долазећи у касарну и у јединицу, српски сељак доносио је собом од куће једну од традиционалних особина доброг војника-послушност која је код њега дугим домаћим васпитањем постала навика: покоравати се вољи старијег. Ко је имао прилике у времену пре Балканских ратова, али и

26 Б.А., Васпитање омладине и њена предкадровска обука, *Ратник*, Београд, април, 1937, 14-18

27 Стево Јовановић, *Прилагођавање обуке рату*. Војноиздавачки завод ЈНА, Београд, 1967.

28 На тему војностручне обуке и наоружања могу се навести следећи извори у којима су наведени примери из Балканских и Првог светског рата: пуковник Ст. Живковић, Шта мора знати савремени борац, *Ратник*, Београд, децембар, 1940, 133-134; Драгутин Кушаковић, *Тактички примери из рата 1912*, Београд, 1929.

29 Упут за обуку редовнога ратнога служби, Ниш, 1940.

30 Драгиша Пандуровић, Управа пешадијске ватре (из пушке и митральеза) у нашим прошлим ратовима, *Пешадијски гласник*, Сарајево, април-мај-јуни 1926, бр.2.

раније, да посматра породичне задруге или веће породице по селима у Србији, могао је брзо да запази, са каквом се покорношћу и послушношћу односе млађи чланови према старешини задруге или оцу породице.³¹

Под појмом *војна дисциплина* подразумева се безусловно, тачно и правовремено извршавање свих војних прописа и обавеза ради јачања унутрашње чврстине, реда и морално-политичког јединства војске. Као морална и етичка категорија дисциплина претпоставља више или мање, свесно и добровољно подвргавање људи одређеним обичајима или прописаном реду, моралним нормама и ауторитету. Захтев да примљена наређења свих старешина треба извршити безусловно али са разумевањем, убеђења и иницијативом од стране сваког војника у војсци, има се спровести тако да то буде знак високог степена војне дисциплине и доказ добро изведеног војничког васпитања.³²

Војничка дисциплина је у српској војсци сматрана као основна полуга моралне чврстине и борбене способности војске. Отуда и захтев војводе Петра Бојовића да се њоме протка и утегне целокупно војничко васпитање, да јој се одржи карактер морлане особине. Основно начело у изграђивању дисциплине у српској војсци и пре Балканских ратова било је да војници, "у свакој прилици и безусловно потчињавају своју вољу старешини", јер без тога- по реалном и оправдању високих српских војних старешина - није могуће постићи чврстину војске и јединствено деловање у борби. Дисциплина се и у то време у српској војсци није заснивала на механичком и слепом покоравању старешина, већ на развијању свести о војничкој дужности, неопходности, послушности, тачном и безусловном извршавању наређења. "Свесност о својој војничкој дужности и војничка дисциплина уткани су једна у другу" - писао је Петар Бојовић - "као што је уткана душа у тело".³³

Војна дисциплина као општи појам и важан елеменат борбеног морала српске војске имала је у теоретским разматрањима али и у прагматистичке сврхе увек своје подоблике: хигијенска, стројева, маршевска, физичка (обука у стицању физичке кондиције) и борбена дисциплина.³⁴

КОМАНДОВАЊЕ И МОРАЛНИ ЛИК СРПСКОГ СТАРЕШИНЕ

Из нивоа уграђене војничке послушности и степена дисциплинованости и просветно-културног нивоа васпитања и образовања српског вој-

31 Мајор Милутин Јовановић, Чиме смо побеђивали. *Ратник*, Београд, новембар - децембар 1923, XI-XII,30-38; бригадни генерал Милоје Ђ. Јелисајевић, Карактерне особине српског војника, *Ратник*, Београд, октобар, 1926,40-59.

32 Бранко Боројевић, *Дисциплина војна*, Одредница у: *Војна енциклопедија*, Друго издање, Београд,1971, књ.2,ст.450,451; Генерал Стојан Милорадовић, Војничка дисциплина, *Ратник*, Београд, април 1934,IV,81-89.

33 П.Бојовић, нав. чланак, 26.

34 С.Милорадовић, нав. чланак

ника резултирао је и његов однос према старешини, а сходно томе и унутрашњи односи у српским јединицама.

Говорећи о односу српског војника према свом старешини генерал Јелисијевић прилично је децидиран јер на једном месту каже: "Непознат ми је случај да су српски војници намерно оставили у борби погинулог или рањеног старешину, а нарочито официра, а познати су ми случајеви, где су се они у борби жртвовали за своје старешине, а ван борбе да су они откидали од својих уста и последњи залогај и давали га својим старешинама. Безброј је примера само у последњим (Балкански и Први светски) ратовима да се српски војник по цену свога живота залагао за свога официра у свим приликама и да је на разне начине манифестовао своју љубав и своју оданост прма њему.³⁵ У борби против Бугара на Грленским положајима, 10. јула 1913. године,³⁶ приликом једног јуриша пише даље генерал Јелисијевић-резервни поднаредник Владимир Н., силом је задржao позади гребена свога команданта батаљона да би га сачувао од убитачне ватре једног непријатељског митраљеза."

Код српског војника од давнина, па и у Балканским ратовима, био је јако развијен осећај правичности и ни на шта неће тако осетљиво реаговати као на учињену неправду, док ће праведно подносити све, па и највеће ратне муке и тешкоће. Српски војник увек је јако ценио строгог и правичног старешину, док старешина који се макар у моменту и само према једном војнику показао неправичним, брзо је губио поштовање и љубав својих војника.

Чињеница је да је официрски кадар највећим делом потицаша из народа-сељачке средине у знатној мери доприносио је разумевању веома блиских и срдачних односа између српског војника и његовог старешине.

На борбени морал и у протеклим Балканским ратовима битно су утицали и следећи војни елементи: Начин руковођења и командовања јединицом и војно-стручни квалитети старешинског кадра. У вези са тим овде се разматра и морални лик (храброст) српског старешине и борбена вредност српских пукова у тим ратовима.

Један о најважнијих елемената људског фактора оружане борбе и борбеног морала био је и командовање са одговарајућим утицајем на исход поједињих борби и Балканских ратова уопште. Командовање је специфична функција (облик) руковођења јединицама или делом оружаних снага.³⁷ У

35 М.Јелисијевић,нав.чланак,45.

36 Генерал Иван Ст.Павловић, Од завршетка битке на Брегалници до примирја на Грленским висовима, Ратник,Београд, објављено у два наставка: март,1929,април-мај 1926,1-53.

37 Д. Ђурић, Јединство командовања, Ратник, Београд, јануар-март 1923, А.Пк., Командовање, Одредница у: Војна енциклопедија, Друго издање, Београд, 1972, 4, 456-459.

војној и војноисторијској литератури Краљевине Србије и Краљевине Југославије као и послератне Федеративне Југославије много је књига, члана-ка и расправа на тему (појаве) командовања у појединим биткама и у Балканским ратовима уопште,³⁸ а релативно је много и стране литературе.

Старешина српске војске и његов утицај на борбени морал у Балканским ратовима велика је тема, која се овде, из већ наведених разлога (ограниченост простора за овај чланак) само додирује. "Наша оцена-пише потпуковник српског официрског кора пре рата 1912. године, гласи: "Попуњаван из два разна извора, одавао је знатну разлику у знанственој спреми између официра из Војне академије и оних из трупе. Ипак, официри из трупе били су потпуно дорасли за своје улоге никог командовања."³⁹

Морални лик српског старешине у Балканским ратовима био је увек племенит, достојанствен и одликовао се беспримерном храброшћу.⁴⁰ Морални, стручни, идејно-политички и други квалитети српских старешина, њихова способност командовања, руковођења, васпитавања војника, правилни односи између потчињених и претпостављених, њихово међусобно поверење, такође обликују борбени морал јединице. Лични пример старешине одавно је извор тог морала у миру, а посебно у рату.

У борбеном и моралном лицу српског војника и у Балканским ратовима испољавала се његова традиционална особина: српски војник у боју нарочито полаже на то да види официра поред или испред себе и да чује своје топове иза себе. Здрави инстинкт српског војника осети одмах испољене војничке, моралне и друге недостатке свог старешине, почиње да сумња не само у њега, него и у солидност подухвата који лежи у његовим рукама. Из тога се рађа неразумевање, недостатак воље, сумње и у добар исход, а услед тога и падање морала. И најобичнији српски војник био је добар психолог-посматрач својих старешина за време борбе, а нарочито у критичким моментима, како при нападу, тако још више у одбрани јер за то има и више времена и могућности.

Светао пример јунаштва и самопрегорне љубави према својој домовини и својим војницима у Првом балканском рату био је пешадијски потпуковник Александар Глишић, командант VII пешадијског пука I позива "Краља Петра" Дунавске дивизије I позива. При нападу српске војске на Младо Нагоричане, 10. октобра 1912. године његов пук добио је борбени задатак да освоји јако утврђене турске положаје са којих је био тучен

38 Пуковник Живко Станисављевић, Наше више командовање у Кумановској бици, *Ратник*, Београд, 1924, објављено у два наставка: април 1924, 33-50; мај 1924, 31-60; пуковник Борислав Ртковић, Командовање у бојевима на планини Бабуни, код Кичева и Алинаца (Бакарно Гумно) 1912, *Војноисторијски гласник*, Београд, 1986, 3, 165-196.

39 Потпуковник Александар Стојићевић, Прва оцена о вредности официрског кора у ратовима 1912-1918, *Ратник*, Београд, јануар 1934, 83-100 (у књизи од истог писца и под истим насловом, стр. 60).

40 Ђенералштабни пуковник Светислав Т. Милосављевић, *О моралном, научном и физичком васпитању официра по командама*, Београд, 1926.

густом и снажном артиљеријском ватром. Командант Глишић је у борбу уводио један по један свој батаљон и трпео велике људске губитке. Затим је у борбу увео и свој 4. батаљон и ставио се на његово чело. Био је свестан збиље момента поновљеног напада, па је ушао у батаљонски стрељачки строј, храбрио своје војнике и издавао наредбе, био је потпуно свестан тежине положаја у којем се налазио његов пук. На молбе својих официра да се чува, одговорио је: "Данац не можемо водити обзира о опасностима." Тако је јуначки и погинуо.⁴¹

Херојски је, на челу стрељачког строја свог батаљона, погинуо и мајор Војислав Витомировић, командант 2. батаљона 18. пешадијског пука Дунавске дивизије I позива при српском нападу на турске положаје Зебрњак у Кумановској бици, октобра 1912. године. Мајор је водио свој батаљон и идући од војника до војника, окренут непријатељској ватри, јуначио их пред јуриш. Његове неколико пута поновљене речи биле су: "Напред браћо" изговорене не из позадине, већ у самом батаљонском стрељачком строју. У том љутом окршају био је рањен у ногу, али ни за тренутак није напуштао свој батаљон. У даљем нападу био је смртно рањен у груди.⁴²

Јуначки су јуришали српски војници, подофицири и официри на коту 550, коју су огорчено бранили Бугари. Мајор Сава Витомировић из XI пuka I позива, пише: "Један командант батаљона рањен, шест официра погинуло, а о осталима се не зна. И кад је четврти јуриш требао да почне, командант пuka приведе резерву и сам са ађутантом, гологлав, са револвером у руци, страшан као јунак из старих прича уђе у стрељачки строј. -Где је командант- упита-Рањен! - Командир? Погинуо! - Водници? - Рањени и погинули!- Ко је најстарији? - Ја! рече један поднаредник. - Крени чету напред!- Разумем!- и поднаредник крену чету."

Сунце је већ било на зениту, кад је капетан Душан Ђорђевић отпевао своју последњу песму "Хајд' сад напред браћо," и онда кад је смртно погођен наши су изашли на коту 550, а неуређене гомилице Бугара, одступиле су преко Зебрњака."

С нескривеним поносом мајор Сава Витомировић је написао: "Тога дана добијена је битка на Злетовској реци и Брегалници, тога дана је уништена уображена хегемонија Бугара на Балкану- тога дана уништена је и легенда о Балканским Јапанцима, а изнад њих су се истакли они мали и незнани Срби, који су ћутали и радили, трпели и чекали."⁴³

Храбрим држањем и жилавим одржавањем положаја на Грленском вису, 10. јула 1913. године, истакао се митаљески вод 3. пешадијског Пиротског пuka Моравске дивизије I позива који је имао осетне људске губитке

41 Ускок. Некролог. Потпуковник Александар М.Глишић, *Ратник*, Београд, октобар 1922, X, 138-146.

42 П.Г.М. Некролог, Војислав Велимировић, мајор, командант 2.батаљона 18.пешадијског пuka Дунавске дивизије I позива, *Ратник*,Београд, октобар,1922.Х,146-149.

43 Мајор Сава Витомировић, Борбена кота 550. 1913. године (Из мојих сећања), *Ратник*, Београд, август,1992,136-139.

у борбама са Бугарима, које је водио заједно са 1. батаљоном овог пука. Истакли су се водник поручник Драгутин Живановић и наредник Милоје Јовановић. Када је тешко рањен водник Живановић, команду над водом примио је наредник Јовановић, који је ускоро рањен у груди (када је погинуло нишанџија митраљеза и више војника из одељења) тако да је вод остао без старешине.⁴⁴

У историји Балканских ратова записана је и херојска борба 3. пука (пиротског) III позива и његовог комandanта почасног мајора Јована Цветковића на положају Тумба. По наређењу српске Врховне команде Пов. бр. 6010 од 13. маја (1. мај) 1913. године овај пук мобилисан је од обvezника III позива III пуковске окружне команде у Пироту. Од спреме обvezници су добили: пушку "берданку" са бајонетом и нешто пионирског алате, шињел и шајкачу. У пуковском саставу била је и батерија са 6 дебанжових топова (спорометних). Пук је запосео положај Црни врх-Тумба затварајући на тај начин правац од Бугарске границе.

Бугари су извршили неколико снажних напада с намером да збаце 3. пук са његових положаја и да угрозе десни бок и крило II армије. Пук се енергично и упорно бранио, непријатељ је био далеко јачи и боље наоружан. Командант II армије генерал Срепа Степановић, примивши извештај комandanта мајора Цветковића наредио је:... "Положај Тумба не смете напустити јер је неосвојив, ако се јуначки брани, помоћ и када би вам се послала, не би на време стигла, а не може се ни послати. Тако пук пропадне, онда се положај може заузети. Ви сте имали средства и времена да положај за одбрану спремите. Уложите сву снагу да положај одржите па ма изгинула сва команда, ни у ком случају не малакшите, мислите на то, да и ви имате снаге, а не само непријатељ. Предузете су мере да вам се за појачање пошаље последња одбрана."

Командант Моравске дивизијске области тада је послao у помоћ обvezнике последње одбране из околних села. Храбри борци Тумбе, наоружани пушком "берданком" и једном позицијском батеријом (спорометном) морално јаки, задржали су и одбили напад далеко јачег и наоружанијег непријатеља. Бранећи одређени положај и своје огњиште, они су успели да заштите десно крило на бок II армије којој је тада претила опасност на оба крила и бок. Оваквим држањем стекли су признање које је изражено у наредби комandanта II армије и Врховне команде, а на грудима храброг комandanта мајора Јована Цветковића (чика-Вање) засијала је Кађорђева звезда 4 степена са мачевима.⁴⁵

44 Иван Ст. Павловић, нав. чланак (као под 36).

45 Коњички пуковник Војислав У. Илић, Трећи пешадијски пук III позива у борбама на положају Црни врх-Тумба, 1913. Ратник, Београд, јули, 1935, 43-49.

У самој борби "официри су били веома храбри и свесно су обављали своју дужност. Вођа извиђача Тимочког пољског артиљеријског пука потручник Павле Карименовић, учествовао је у јуришу на турску посаду код села Трновца 1. октобра 1912. године са карабином у руци са неколико извиђача".⁴⁶ Својим јунаштвом нису заостајали ни подофицири српске војске.

Официрски кадар је у Балканским ратовима потпуно оправдао поверење које им је народ указао и за то има много, много примера. Ми смо овде указали само на неке. Треба погледати листе губитака официра из ових ратова⁴⁷ како би се јасно видело колико се тај официр истицао у борбама да би претходио примерима својих војника, и како је мало ценио свој живот, када су били у питању опстанак и будућност отаџбине.⁴⁸ Само у прва два рата 1912. године са Турском⁴⁹ и посебно у Кумановској бици⁵⁰ и 1913. године са Бугарском поред великог броја младих активних и резервних официра, пало је у крвавим борбама пет комandanata пукова. Сваки од њих пао је на бојишту пред својим пуком; били су то пешадијски пуковници: Радомир Аранђеловић, Војислав Велимировић, Александар Глишић, затим легендарно неустрашиви Миливоје Стојановић и Илија Радивојевић.⁵¹

Високим моралним ликом и широким способностима одликовале су се и у Балканским ратовима, *највише војне старешине* : војвода Степа Степановић,⁵² војвода Живојин Мишић,⁵³ војвода Радомир Путник, командант Прве армије , престолонаследник Александар Карађорђевић и многи други.⁵⁴ У њиховој војној и државничкој личности био је оваплоћен српски народ, све његове племените и ратничке особине и ослободилачке

46 Дивизијски генерал у пензији Добросав Миленковић, Борба код села Трновца, 1. батаљона 13. пешадијског пука I позива, 8/21. октобра, 1912. године, *Ратник*, Београд, децембар 1930. XII, 64-75.

47 Податке прикупљао мајор Никола Миленковић, Читуља погинулих и умрлих официра и војних чиновника за време рата 1912-1913. године, *Ратник*, Београд, објављено у пет наставака: јануар-март 1921, 389; април-мај 1921, 292; јуни 1921, 179; јул-август 1921, 268; септембар 1921, 163.

48 У војном часопису *Ратник*, Београд, скоро у сваком броју, можда и обавезна рубрика била је "Некролог", па се многи подаци могу наћи и у тим бројевима.

49 Орестије Крстić, Пре десет и седам година (с једном сликом), *Политика*, Београд, 36/1939, бр. 11272. стр. 9, Успомене на особе погинуле у Балканском рату 1912. године у Македонији.

50 Податке прикупљао мајор Никола Миленковић, Изгинули официри у Кумановској бици 1912. године, *Ратник*, Београд, октобар, 1922, 149-150, а видети и: др В. Маринковић, Кумановски портрети, *Препород*, Београд, 1922, I, бр. 52.

51 М. Јовановић, *Чиме смо побеђивали*, нав. чланак.

52 Велика је, скоро неизбројана и несавладљива (са библиографског становишта) бројна литература о војводи Степи Степановићу, па се овде наводи само једна: Емило Белић, *Степа Степановић*, Биографије знаменитих људи, књига 15, Београд, 1938.

53 Исто и за војводу Живојина Мишића. Вопјвода Живојин Мишић, *Моје успомене*, Припремио за штампу и допунио др Саво Скоко, Београд, 1980.

54 Милован Ристић, *Краљ Александар Карађорђевић (живот и рад)*, Београд, 1936/37.

тежње. Високе војне културе и знања, са богатим ратним истукством они су водили своје армије све до коначне и блиставе победе у оба Балканска рата.

Када се ради о обради теме *борбена вредност српских пукова у Балканским ратовима*, онда треба истаћи следећу историографски верификовану чињеницу: У свим крајевима Србије у границама до 1912. године владала је потпуна и подједнака национална свест, па је логично да је и патриотизам, барем у равномерном обиму био исти у свим крајевима, а следствено томе и у свим српским пуковима, односно гарнизонима. Сви српски пукови, до Балканских ратова, васпитавани су војнички и за борбу спремани под истим материјалним, кадровским, политичким, војним и другим условима, и скоро од истих старешина под чијом су командом пошли и у Балканске ратове, те се може сматрати и рећи да су у погледу знанствене и моралане стране као и у погледу дисциплине морали бити бар приближно једнаки.⁵⁵

У значајне елементе од утицаја на борбени морал проистекле из организације војске и командовања посебно, спадају и иницијатива (индивидуална и колективна) и ратно истукство, како поједињих војника, тако и јединица као целине и командног кадра.

Појам (термин) *иницијатива* у оружаним снагама употребљава се у два основна значења: оперативном и личном. Првим (оперативним), означава се наметање сопствене воље противнику борбеном акцијом ширих или ужих размера, којом се спутава или ограничава слобода његовог дејства. Изразом иницијатива се не означава вид борбеног дејства (офанзива-дефанзива, напад-одбрана), командни степен, обим снага (њихов број). Имати оперативну иницијативу (стратегијску, оперативну, тактичку), значи постићи такав однос снага којим се омогућава одређени вид (место, време, начин) борбених дејстава. У рату значај личне иницијативе је посебно уочлив и наглашен, јер често одлучујуће утиче на исход борбе.⁵⁶ Развијајући иницијативу војника, старешине су је морале испољавати још више и смелије. Смелост и оправдана иницијатива, предузимљивост у решавању тешкоћа и извршавању задатака и у Балканским ратовима сматрани су увек изузетном врлином војника и старешине.⁵⁷

Недостатак храбrosti-Клаузевиц то назива *смелост*⁵⁸ код команданата да прими одговорност за своје одлуке у току одвијања борбене ситуације, смртни је непријатељ самосталног одлучивања и војничке иницијативе. Такав старешина избегава сваки ризик и за све своје поступке тражи покриће путем наређења претпостављених.⁵⁹ У Кумановској бици,

55 О борбеној вредности српских пукова видети *напомене* број 19,39, а видети и допунити: потпуковник Борисав М.Ристић. Седми пук у Кумановској бици, *Ратник*, Београд, октобар, 1923,30-39.

56 Антун Милетић, *Иницијатива*, Одредница у: *Војна енциклопедија*, Друго издање, Београд, 1972,3,597-598.

57 Драгутин Милутиновић, *Иницијатива у нашој војсци*, *Ратник*, Београд, новембар-децембар 1904,797.

58 К Клаузевиц,н.д.,I,204-211.

59 Исто.

матици свих каснијих српских победа и успеха, карактеристично је да је она обележена многим примерима смеле иницијативе појединих нижих старешина. Иницијатива је у српској војсци сматрана као једна од битних компоненти припреме војника за рат, јер - како је то писао Петар Бојовић још 1907. године- "трупа не сме бити машина која не ради ако машинист не управља, већ напротив, заједничка бића у којој ће сваки појединач бити свестан своје личне вредности" и "способан да се бори. "

Под ратном досетљивошћу подразумева се раније, још у најранијим временима "једно дело војсковође, извршено са лукавством и разборитошћу."⁶⁰ Ратно лукавство представља скуп мера, делатности и поступака у рату, којима се непријатељ обмањује или држи у заблуди како би се навео на предузимање нецелисходних или непредузимање неопходних мера и акција. Ратним лукавством се, у суштини, треба да прикрије стварно стање, планови и намере, постигне изненађење и што повољнији услови за извршење борбеног задатка.⁶¹ Много је примера ратног лукавства било и у Балканским ратовима: заварање о сопственој јачини и наоружању; организовање заседа; издавање лажних борбених заповести; ометање непријатеља у гоњењу наших снага; заварање сигналима: прерушавање; деморалисање непријатељевих трупа подменутим и лажним прокламацијама; првидно повлачење и друге.

У БОРБЕНИМ ДЕЈСТВИМА

Борбени морал појединца-војника као целе војне јединице очигледно се најбоље и адекватно највише испољава у борбеним дејствима јединице, зато се уосталом и назива борбени морал. Војник и старешина различито се понашају у појединим облицима борбених дејстава, различита је њихова (појединачна и општа) подесност, односно склоност за борбу у појединим видовима борбе (напад и одбрана) и у разним случајевима (гоњење, односно одступање) и у разним борбеним приликама и ситуацијама. Осим ових, већ наведених општих и посебних елемената који су у знатној мери утицали на борбени морал српског војника и у Балканским ратовима, овде се посебно посматрају углавном три особине српског војника: несклоност ка утврђивању, способност оријентације на терену и српски војнику у ноћним борбама.

Српски војник је и у Балканским ратовима полазио у напад⁶² јер се осећао јаким донекле и у израженој победничкој еуфорији после Кумановске битке. Док га непријатељ не заустави, српски војник остаје са тим

60 Потпуковник у пензији Даворин Жунковић, Прилог историји ратне досетљивости ("Ратно лукавство"), *Ратник*, Београд, април 1932, 89-96.

61 *Војни лексикон*, Редакција енциклопедијских издања, Војно-издавачки завод, Београд, 1981, 515.

62 *Војни лексикон*, исто, 30 310.

осећајем. Погинули и рањени остају, и при борбеним успесима брзо су заборављени од оних који су остали читави. При јаком браниочевом отпору и при остваривању повољних услова за заустављање напада, сваки борац из нападачког строја почиње увиђати да се морају поднети знатне жртве док се непријатељу не отме положај те да и његово биће може наићи на смрт.⁶³

Борбене војничке особине српског војника, као значајног елемента морално-политичког фактора сваке војске различите су у разним, чак и основним видовима борбених дејстава, у нападу и одбрани, Српски војник пружао је далеко више у нападу и гоњењу него ли у одбрани. У нападу је српски војник био изврстан у свим фазама борбе све до наиласка на непријатељеве препреке у чијем је савлађивању био прилично спор и по-мало неспретан. У гоњењу непријатеља, нарочито дању, што се најбоље видело у Кумановској бици, српски војник је био веома способан, дрзак и насртљив.

Једна од борбених карактеристика српског војника и у балканским ратовима била је његова категоричка спремност да по наређењу свога старешине изврши јуриш. При томе борбену и уопште психу српског војника у извођењу ове фазе напада, карактерисало је неколико елемената. Моментат за јуриш први борци начелно одређују по свом инстикту, у њему су преовлађивали мисао и размишљање, што даље значи да се из многобројних силовитих јуриша српске војске могао извучи закључак да је психа војника у моментима пред и у самом јуришу веома сложена, променљива и подложна многим и разноврсним скретањима од крајње позитивног до крајње негативног пола. Међутим, када је дошао на јуришно одстојање, код српског војника више је долазио до изражaja његов инстикт и срце, а мање памет и размишљање. Сам јуриш подизао је борбени морал јединице јер јуришајући могу да виде избезумљена лица непријатеља у његовим рововима.

Према својим борбеним и карактерним особинама српски војник више се приказао и давао предност покретним (напад и гоњење) борбеним радњама, него ли у одбрамбеним рововима. У нападу и гоњењу (дању) долазила је до најпунијег садржаја и изражажа његова опрезност и индивидуалност, брза и тачна процена и брзи самоиницијативни одбир деловања у свакој новонасталој борбеној ситуацији. При томе он размишља и о месту и улози своје јединице у извршавању главног борбеног задатка својих суседа, па је следствено томе био више заокупљен и начином и циљевима дејстава својих суседа, па је и борбено садејство са истима било садржајније и квалитетније и самим тим успешније.

63 Ж.Станисављевић, нав.чланак (као под 14),стр.31-33.

Далеко мање српски војник пружао је у одбрани, мада је српска војска у Балканским ратовима била далеко више, чак и поглавито у нападу. У тим ратовима српска војска је често из одбране прелазила у врло успешне контра нападе.

Српски војник био је одбојан, а понекада је показивао страх према рововској војни, коју је, по природи свога бића уопште тешко прихватао⁶⁴, мада је она била у опсади непријатеља, као што је било под Једреном. Српски војник није присталица утврђивања и уопште фортификационског уређења својих положаја и нерадо се утврђује, осећа се спутаним, са тим почиње тек када је нагнан на исто или сам дође до уверења да је оно заиста неопходно и онда се брзо и вешто укопава.⁶⁵

Српски војник тешко подниси ровове и утврђења из којих му није дозвољен поглед и покрет унапред и на стране, па углавном из тих разлога испољава нескривену наклоност за копање релативно плитких ровова са пушкарницама из којих може слободно да посматра терен пред собом и више воли да се креће по отвореном, чак и за непријатељског стрелца погодном земљишту, него ли по дубоким саобраћајницама. Српски војник воли више чак и пасивне заклоне ако су тако изграђени да из њих може посматрати ма у коју страну.⁶⁶

Дугомесечна, чак и вишегодишња рововска војна временом је код српског војника смањивала његову урођену војничку врлину-опрезност. Он се постепено навикавао на тај начин живота, па му је временом чак и непријатељ престао да буде мрзак и опасан. Због тога је почeo непријатељ да посматра као неког свог комшију, с којим би се радо мало разговарао, чак му отишао и у кратку суседску посету.⁶⁷

На борбени морал српског војника у одбрани, посебно у дуготрајној рововској војни, релативно значајно је утицала и непријатељска артиљерија. Иако храбро и доследно, српски војник је са извесним зебњама издржавао непријатељско артиљеријско бомбардовање.

Навикнут да свога старешину види и осећа у борби, српски војник је знатно слабији за напад ноћу. Стога су и у Балканским ратовима при ноћном нападу старешине још за дана доводиле своје јединице што ближе јуришној зони, а пред сам полазак на ноћни јуриш, старешине су обавезно обилазиле своје војнике и тиме их уверавале о свом присуству и о активном учествовању и предвиђеном ноћном нападу.

⁶⁴ О српској и бугарској опсади турског гарнизона у Једрену, много је писано у српској, бугарској и турском, али и у странду (енглеска, француска, немачка) литератури. уопште речено у историографији на ову тему много је објављено, па се не приступа навођењу табелиографије, а највеће: пуковник Никола Аранђеловић, *Опсада Једрене 1912-1913. године*, Београд, 1935.

⁶⁵ Светислав Јанковић, *Ров, Одредница у: Војна енциклопедија*, Друго издање, Београд, 1974, 8, 226-229, са одговарајућом литературом.

⁶⁶ Александар Митић. *Рововски рат 1914-1918*, Ниш, 1938.

⁶⁷ Пешадијски капетан I класе у резерви др Немања Вукићевић, Једно српско-бугарско братимљење у току непријатељства Другог балканског рата, *Ратнички гласник*, Београд, јун 1937.

Српски војник је знатно слабији у гоњењу непријатеља ноћу, много је опрезнији без изражене индивидуалности и иницијативе и захтева стално присуство својих старешина.

У одбрани ноћу српски војници повремено подлежу моралној колебљивости постају нервозни, понекад чак и плашљиви, због тога што су се налазили на непознатом простору веома далеко од родних кућа. Посебно су понекад били плашљиви они војници који су се налазили на усамљеним тзв. "мртвим" стражама или на обезбеђењу на крилима борбеног распореда своје јединице или на неосигураним боковима, нарочито ако се они не наслањају на суседа или су без чврсте везе са њим. Српски војници у одбрани теже да буду ближи један другоме, зазиру од непоседнутих простора, па је због тога увек било препоручивано старешинама да ноћу често обилазе своје војнике и да буду више са њима, како би ноћна одбрана била обезбеђена и сигурија.⁶⁸

При одступању (повлачењу)⁶⁹ српски војник је и у Балканским ратовима показивао знаке нервозе све док је био под дејством непријатељске пушчане, а нарочито артиљеријске ватре. Постајао је поново присебан и хладнокрван чим би изишао испод домашаја те ватре. Српски војник лакше одступа под прихватном, него када се то врши целим борбеним распоредом-целом борбеном линијом. При насиљном и неуређеном одступању српски војници су били прилично невешти, они су се обично сакупљали у веће или мање гомиле и показивали су, мада ређе склоност ка неорганизованом бекству у јаруге или шуме, без обзира да ли су оне биле тучене или не непријатељском ватром. У његовом моралном лицу појављивали су се тада елементи стидљиве панике, дезорганизације, чак и изилованих случајева непослушности према старешинама који су покушавали да уставе ред у повлачењу.

Како у нападу, тако и у одбрани, и у свим видовима и облицима борбених дејстава, српски војник био је много бољи борац на брдовитом и отвореном терену (земљишту), неголи на равном и покрivenом. Узрок овоме може се тражити у страху српског војника од заробљавања, он се боји да не буде изненађен, јер на равном и покрivenом земљишту не може да обавља корисно осматрање и да лично прати шта се ради лево и десно, што код њега изазива тренутну нервозу и оправдано страховање и од тога трпи његова морална војничка особина-храброст.⁷⁰

⁶⁸ Антун Малић и Михајло Јовановић, *Ноћна дејства*, Одредница у: *Војна енциклопедија*, Друго издање, Београд, 1973.6, 118-124; пуковник Милутин Раденковић, *Ноћне операције у Балканском и Великом рату и њихов значај у будућем рату*. *Ратник*, Београд, објављено у два наставка: јун, 1929, XIV, 1-20; јул, 1929, XIV, 1-20; Љ.Балетић, *Ноћне вежбе и ноћне борбе*, Београд, 1924.

⁶⁹ Јосип Вртачник, *Одступање*, Одредница у: *Војна енциклопедија*, Друго издање, Београд, 1973, књ.6, стр.283-284.

⁷⁰ М. Јелисићевић, *Карактерне особине*, нав. чланак, 51,52.

Пресудни елементи који су у рату често утицали на борбени морал јединице били су: борбени успеси и неуспеси (нарочито у почетку рата) као и губици дела или целе територије у одговарајућој мери и по значају утичу на борбени морал. У српској војсци и српском народу који су водили праведан рат (Балкански ратови) ови су фактори довели до још веће збијености, одлучности и предузимљивости у продужавању борбе до победе. Физичко и психичко претерано оптерећење војске и старешинског кадра, као и непријатељска пропаганда имали су, такође, свој утицај (позитивни и негативни) на борбени морал и у Балканским ратовима.

Разни психички поремећаји бораца (неурозе, фобије, депресивност, психички токови) до којих нарочито долази у борбама модерним оружјем,⁷¹ погубно и негативно могу утицати на борбени морал и могу довести до онеспособљавања за борбу великог броја војника. Отуда је борба против таквих појава била саставни део напора за подизање морала српске војске и у Балканским ратовима.

Из већ наведених разлога овде се задржавамо само на једном од тих елемената - *непријатељева пропаганда*. Од велике важности за борбени морал српске војске и у Балканским ратовима била је ефикасна одбрана од свих штетних утицаја које је вршила непријатељска пропаганда, која је деловала углавном по следећем: буђење зависи, неповерења и мржње противу српских официра са основним циљем што бржег и ефикаснијег разарања дисциплине српске војске; изазивање нездад-вољства код српског војника због војничке стеге и бедног начина живота у ратним условима, као и разарање вере у идеале и схватања на којима је почивало духовно јединство оружане сile и поткопавање вере српског војника у оправданост сопствене ослободилачке борбе.⁷²

Бугарски виши војни и политички кругови пред почетак Другог балканског рата, посебним брошурама за свој војнички састав распаљивали су мржњу против Срба и у томе су у једном дужем временском периоду имали релативно доста успеха. Тиме и вештом пропагандом увераван је бугарски народ у потребу рата против Србије и бугарски се војник за известно време добро борио против српске војске.⁷³

КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ СРПСКОГ ВОЈНИКА

Појединачне или групе карактерних особина српског војника и у Балканским ратовима остваривале су битни, тренутни и позитивни, односно

⁷¹ Поред осталог сраног наоружања, у ратно наоружање српске војске увезен је тада и француски "брзометни" топ чије су се предности у односу на дотада владајући немачки "Крупов" топ испитивале баш у Балканским ратовима.

⁷² Ш.К., Војнички старешина, *Ратник*, Београд, јуни 1939.159-174.

⁷³ Ж.Станисављевић, *О борачкој психи*, нав. чланак, 17-19, а видети и: Сава Бошковић, Наша штампа и национална пропаганда у: *Албанска споменица*, Београд, за 4.септембар 1939.

негативни утицај на борбени морал српске војске, оне су уопште речено, имале одговарајући (већи или мањи) утицај на квалитет и ниво борбеног морала српске војске.

Карakterне особине српског војника деле се на опште и индивидуалне.

У групу *општих карактерних особина* српског војника са којима је ушао и био борац у Балканским ратовима могле би се сврстати као: вера и поштовање Бога (побожност),⁷⁴ с чиме је у непосредној вези била и улога војног свештенства у тим ратовима,⁷⁵ а забележени су и неки слушајеви сујеверја. Од тих особина треба навести и поданичку верност и љубав према отаџбини, верност у пријатељству и благородност, љубав према ближњима, дух заједнице и дружельубља,⁷⁶ затим частољубља и великородност и неке друге. Из напред наведених разлога у овом раду приступамо обради особине частољубља.

Част и частољубље су заиста српске националне особине али је она одраз не само породичног и друштвеног, већ и индивидуалног васпитања и схваташа живота и као таква добија индивидуални карактер. Част је резултантна високих моралних вредности, јачине воље и чврстине карактера, она је највернији и нераздвојни пратилац карактера, јер се карактер без части, и обратно, ни замислити не може.⁷⁷ Војска је, по свом положају и задатку у Краљевини Србији увек била чињеница првог реда, па је, следствено таквом друштвеном ставу и цео живот и рад војске морао почивати на части, при чему се недоступно од свакога и свију захтевало залагање свих својих снага и свих способности до самопРЕГOREВАЊА.⁷⁸

Бригадни генерал М. Јелисијевић пише и следеће: "У првој половини месеца октобра 1912. године, када сам се са четом спуштао са Рогозне планине ка Бањској, спазим поред чете једну старију сељанку и једног старијег сељака, а мало доцније чујем отприлике ове речи које та жена говори једном војнику: "Када си ти, сине, претурио једну ватру, ти се сада не бој, значи да тебе зрно не бије. Пази, сине, буди добар и буди јунак, немој да осрамотиш свог старог оца." Материнска љубав довела је ову Српкињу из Лепенице на Рогозну да види свог јединца, али је њен понос јачи и од те материнске љубави и она своме сину јединцу саветује да сачува образ и себе и оцу своме, па ма и по цену живота..."⁷⁹

Уопште речено, српски војник јако цени свој образ, јер је то његова карактерна особина-врлина. Уосталом, у српском народу постоји и изрека: "Све за образ, а образ ни за што".

74 М.Јелисијевић, *Карактерне особине*, нав. чланак,50,51.

75 Н.Костић, нав. чланак,112.

76 М.Јелисијевић, нав.чланак,41.

77 Пуковник Милорад Радовановић, Карактер и част, *Ратник*, Београд, децембар, 1922, 1-8.

78 Инж.потпуковник Милутин Живковић, О отастољубљу, Самоодрицање, *Ратник*, Београд, децембар 1932. 117-124; капетан, ратни инвалид Нарко, О части и частољубљу, *Војни весник*, Београд, март, 1927.

79 М.Јелисијевић,нав.чланак,41.

Међу индивидуалне карактерне особине српског војника убрајају се и истинитост, искреност и ваљаност, затим храброст и смелост, па част, скромност и правичност, као и моралност, иницијатива и партијска (страница) подвојеност. У групу индивидуалних карактерних особина спада: умереност, задовољство и срећа, машта, проницљивост, творачка моћ и моралност и изванредне физичке способности - издржљивост, али и сујеверје, а понекада и наклоност ка пљачки. Из напред наведених разлога овде су обраћене само две индивидуалне особине српског војника: храброст, појам који подразумева: страх, борбеност и друга-издржљивост.

Тежња да се сачува свој сопствени живот потиче из човековог урођеног инстинкта самоодржања, а сем тога исту изазива и борбена (војна) потреба да се сопствени губици смање до потребних граница могућности. Инстинкт за самоодржањем толико јеjak, да у необично великој мери може да ограничи и кочи борбену акцију. Одвајкада се борба састојала баш у томе, што се при наношењу удара непријатељу, морало једно изложити опасности да сам буде погођен.⁸⁰

Као што је код човека усађен инстинкт самоодржања, тако је код њега уgraђен и нагон за борбу-борбеност. Много је елемената овог нагона, његових узрока и циљева. Човеку је урођен инстинкт међусобног надметања и зато се он бори да буде бољи, храбрији, и племенитији од дугог, без обзира на славу или новац. Човек је и са усађеним осећањем правићности, те је устању да се бори и за задовољење своје, али и опште правде. Битна је и сврсисходна историјска човекова вековна традиција да се бори ради заштите свог племена и државе, па и наказног и нехуманог циља да се бори за своју расу као што су то чинили Немци и то не само у протеклом (Другом) светском рату.

Човекова особина да се прихвати извршења и опасних дела која му врло лако може донети и смрт, није ништа друго до храброст.

Страх и храброст су човекове особине са крајњим међусобним супротностима, а у борби од толиког значаја по њен исход, да се може рећи, да се и сва борчева психа претежно изражава тим двема појавама. Иако страх и храброст стоје готово једно уз друго, ипак се између њих налази једно међу (средње) стање, стање у којем се баш и налази највећи део војника. У том стању страх је савладан тек у толикој мери, да борац извршава само додељене му борбене дужности и без испољавања акције којом се излази из граница обичне дужности. Само они борци који у себи толико потисну страх, односно у толикој мери распале дух борбености да у извршавању дужности предњаче осталим друговима или се у томе толико истичу да своје дужности извршавају и у тренуцима највеће опасности кад то остали чине, само такви борци стичу право да се називају храбрим.⁸¹ Одвајкада је презирање опасности сматрано човековом врли-

80 Ж.Станисављевић, *О борчевој психи*, нав. чланак, 7-9.

81 Ради ширих и нових сазнања на ову тему видети и: др Гојко Капор, *Отпорност од страха*, Београд, 1964.

ном, а свесно или несвесно потчињавање тој опасности његовом маном-срамотом.

Са Балканским ратовима дошло се и до нових сазнања о појму храбрости. Битка је постојала све дужа и тежила је да постане још дужом. Борац више није био непосредно пред очима свог старешине и својих другова, могло се десити да његова храброст односно кукавичлук и не буду виђени. Хумани однос према војнику, уопште и према човеку нису дозвољавали више примену свих оних казни којима су раније биле кажњаване кукавице, а настао је и страх од заробљавања, јер победилац - у начелу - није масакрирао заробљенике.

Мали је број народа који су своје државне темеље залили са толико крви са колико је српски народ заливао темеље својих држава, још од досељавања на Балканско полуострво па све до Балканских ратова, али и до данас додаје овај аутор. Српски народ је своју државу губио и поно-во је само својом крвљу стварао.

Индивидуална особина српског војника-храброст његова је традиционална врлина и као таква се и у протеклим (Балканским и Првом светском) рату приближавала категорији опште врлине. Она је изграђивана и оплемењивана у свим протеклим устанцима и ратовима и у нашој епици била је персонификована у личностима Милоша Обилића и Краљевића Марка, као и у многим другим ликовима новије и најновије наше историје. Храброст је увек била једна од битних вредности српског војника.⁸² Сам чин да искрено и свим срцем прихвати позив на рат са Турцима и за ослобођење других српских крајева, јесте храброст. Борећи се храбро српски војник је и у Балканским ратовима доказивао своју оданост ствари ослобођења своје земље испод турске власти и уопште од свих других завојевача.

Радило се о храбрости којом је српски војник исказивао и своју човечност, патриотизам, револуционарност и мржњу према свему нечовечном. Храброст српског војника (лична храброст) и српске војске као целине (колективна храброст), несумњиво је увек била и остала доминанта вредност и врлина српског војника потпунно ангажованог против Турске, а затим и против Бугарске.

Храброст српског војника никада није била резултат фатализма или негације живота, она је увек била свесна. Српски војник, односно српски народ испољавао је свесну индивидуалну храброст у оружаној борби против Турака и Бугара, али и противу свих завојевача српске земље, никада то није чинио са позиција фатализма, иако је у народу чешће присутна реченица: "Шта ћеш? - Била му судбина да погине!" Историја свих српских ратова с индигнацијом одбацује све оне тврђе историографије да је традиционална храброст српског војника само један вид мирења са судбином. Презир смрти није још увек и презир живота. У борби је српски

82 Видети и Д.Мирчетић, *Морални лик српског војника*, нав.чланак, као под 13, стр.71-73.

војник свесно тежио уништењу непријатељевих војника, он је при томе испољавао велику храброст, са песмом на уснама јуришао на непријатеља, али је истовремено чувао и свој живот, гледајући у њему залогу за коначну победу над истим непријатељем.⁸³

Храброст као врлина српског војника и етичка норма и Балканских ратова била је комплексна. Под храброшћу српског војника као етичком нормом и ових ратова подразумева се неколико тих елемената: војничка храброст (лична и колективна), достојанствено и храбро држање заробљеног српског војника и старешине пред непријатељем, војничка солидарност и пожртвовање према другу у јединици, самоубиство као крајњи акт храбости опкољеног српског војника који не пристаје да се непријатељу преда жив у руке.⁸⁴ Један српски професор, у свом есеју о јунаштву каже: "Ко може постати јунак, први услов је љубав, други услов јунаштва је памет и мудрост, трећи услов јесте смелост и одважност, четврти услов је издржљивост, пети услов дисциплина."⁸⁵ Једноставни назив војничка храброст одражава целовиту представу о тој изванредној врлини српског војника.⁸⁶

У протеклим великим ратовима српски народ и српски војник још једаред је дао видног доказа о својој храбости. О овоме скоро да није ни потребно наводити личне примере, јер је све укупна борбена активност, српског војника од почетка октобра 1912. године⁸⁷ па до 1. децембра 1918. године само један велики низ херојских дела достојних дивљења и сећања. Борбеност српског војника и у Балканским ратовима плански је и пропагандно била увеличавана већ традиционално постојећим осећањем мржње српског народа према Турцима, па су предузимане многе политичке, васпитне, пропагандне и друге мере да се та мржња ојача.

Међу војничким особинама које уобличавају морални лик српског војника и у Балканским ратовима била је и његова *физичка издржљивост* која је своју снагу, осим из физичке конструкције и живота у природи црпла из његових високих моралних квалитета и комплетне преданости борби за своју слободу и своју, под турском влашћу, дотада потлачену

83 Ради упоређивања и извлачења одговарајућих закључака на ову веома широку тему видети и иссрпно научно дело једног од најбољих познавалаца (савремених) ове материје, др Милана Миладиновића: *Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941-1945*, Народни музеј, Лесковац, 1980,200-201.

84 Пешадијски потпуковник Обрен М. Томић, О храбости, *Војнички гласник*, Београд, Јубиларни број, децембар 1940.

85 Професор Никола Петровић, О јунаштву, *Војнички гласник*, Београд, децембар, 1940, бр.23.

86 Ј.В.Лебедев, Јуначни Срби (превео с француског генерал Миливоје Ј.Николајевић), *Ратник*, Београд, август, 1923, 1-2, а видети и: Никола М. Вукотић, Неколико речи о Црногорцу као војнику, *Ратник*, Београд, мај-јун 1909, 860.

87 Драгољуб Манојловић, *Храбри људи врањског краја и њихови прослављени комandanти у ратовима 1912-1918*, Врање, 1974; Скадарин, Јуначка погибија Павла Вучинића, српског првака, *Вјесник*, Сарајево, 7/1914, 23, 2-3.

браћу. Српски војник је веома живав и издржљив и стојички подноси све тешкоће, а нарочито ако му старешина предњачи примером.

Српски војници су у редовној борбеној обуци у касарнама навикавани на подношење највећих тешкоћа (глад и жеђ), да буду храбри, енергични и способни, да живот даду за добро земље.⁸⁸ Ратна пракса у току Балканских ратова показала је убедљиво да је српски војник у мирнодопској обуци свестрано био солидно припремљен за тешке задатке који су му предстојали.⁸⁹ Физичка издржљивост српског војника која је у то време задивљавала Европу била је један од основних елемената људског, борбеног морала која је омогућавала те славне и цењене борбене резултате.

Често је човек у истинској недоумици, чему више да се диви у време тих ослободилачких ратова. За непун месец дана своје незадрживе офанзиве српска војска је успела да победи дотада непобедиву турску империјалистичку војску и силу и да у зиму 1912. године савлађујући јако испресецан и планински терен, под веома лошим атмосферским приликама и условима успела да избије на Јадранско море, на коме је тај српски војник био већ у првим данима експанзије Словена на Балкан.

Многобројни су примери незамисливе издржљивости српске војске у Балканским ратовима, овде се задржавамо само на походу на Јадранско море и на тзв. Битољској операцији.

После Кумановске битке српска Врховна команда процењује да је потребно преузети акцију у Албанији како би се уништиле турске снаге на албанском војишту, и упућује 3.армију у Метохију да тамо створе основицу за излазак на Јадранско море што је иначе био један од циљева Србије.⁹⁰ Већ 9. новембра из Призрена и Ђаковице упућена су у Албанију два одреда (Шумадијско-арбанашки) са задатком да избију у рејон Љеша и Медове, а затим и у рејон Драча.⁹¹ Јединице су преформиране на брдски транспорт, али је недостајало више стотина товарних коња, па је муниција подељена војницима већ премореним у напорним граничним борбама. Слабо опремљени српски одреди маршевали су под врло тешким условима

⁸⁸ Ратник, Београд, 1907, стр.42.

⁸⁹ С.Јовановић, *Прилагођавање обуци*, нав. дело, стр.390,554.

⁹⁰ Др Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, др Саво Соколо, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912-1913*, Београд, 1972,245-275.

⁹¹ *Архива Војске Југославије* (Раније: Архив Оружаних снага СФРЈ), кутија 10, гр.1, к.53, гр.23.

праћени олујном кишом, снегом и великом хладноћом, а после трећег дана марша и гладни. Албанско становништво није имало хране ни за себе. Због тако великих тешкоћа одреди су око 125 км једва прешли за 11 дана. Па ипак морал трупа није опао.⁹² Један од учесника Арбанашког похода⁹³ пише: "Глад је опасна зверка. Она је у стању да натера человека на највећа злочинства. Гладан човек је у стању да почини чуда да би до хране дошао. А што је глад, права глад, може говорити само онај који ју је осетио овако, као ми. Јели смо жив кукуруз и купус, место хлеба, а хлебац смо добијали од 10 дана, па нам је ипак био посластича; месо пола печеног, пола живо, без трунке соли, јело се шта ко дохвати и Богу хвала сви смо здрави и сви смо живи, здрави и читави."⁹⁴

Једна група штапских официра аустроугарске војске, у поверљивом извештају од априла 1913. године даје своју оцену о Одреду српске војске који је зими 1912. године прешао сувре и негостољубиве арбанашке планине и борио се са нечуvenим тешкоћама, док није избио код Драча на Јадранско море. Одлучно држање и строга дисциплина истичу се видно код Срба! Ово уосталом потврђују и они људи који нису србофили. Велики и културни степен уопште као и надмоћна интелигенција официра потврђује ову чињеницу.⁹⁵

При разматрању борбеног деловања јединице Моравске дивизије II позива у борбама код Кичева, 3. и 4. новембра 1912. године,⁹⁶ обавезно треба истаћи огромне и скоро незамисливе физичке напоре ових војника на путу према тим положајима. Био је изведен веома напоран шестодневни марш беспућем и рђавим, бујицама преплављеним путевима и преласком набујалих планинских потока. У основној замисли предстојећих борбених дејстава српске војске предност је дата борбеној готовости, а не удобности јединице. Људи су били боси, коњи потпуно изнурени. После непре-

- 92 Др Борислав Ратковић, Први балкански рат 1912-1913. (Поводом 75. годишњице рата). *Војноисторијски гласник*, Београд, мај-децембар, 1987, 2-3, стр.131.
- 93 О борбеном и победоносном путу Шумадијско-арбанашког одреда српске војске и његовом, скоро незамисливо брзом избијању на Јадран, заинтересованима за ову тему стоје на располагању многи материјали. Наводе се само неки: коњички пуковник Војислав У. Илић, Операције Јадранског одреда ка Јадрану 1912-1913. године, *Ратник*, Београд, објављено у два наставка: децембар, 1937, 32-42; јануар 1938, 42-53; потпуковник Душан Д. Костић, Операције Албанског одреда 1912.године, *Ратник*, Београд, мај 1927, 32-50; др Јован Цвијић, *Der Zugang Serbiens zur Adria. U. Pettermans Mitteilungen*, Gotha, decemberheft, 1912, стр.1-4 засебног отиска, са једном картом у прилогу и друге.
- 94 *Балкански рат у слици и речи*, Београд, 27.јануара, 1913,2,стр.19.
- 95 K. (eiser) und K. (öning) Korpskommando zu Präss. No 1507. Von albanischen Kriegsschauplatz . Bericht eines Militärischen Fachmannes. Сарајево, април, 1913.
- 96 Генерал Љубомир Марић, Моравска дивизија II позива у рату 1912-1918.године, *Ратник*, Београд, објављено у 11 наставака (Овде:јуни 1924,стр.34).

кидних хладних зимских киша које су пратиле српску војску на овом дугом и напорном маршу време се једног дана поправило, па су прозебли војници мало просушили своју одећу и обућу. Дивизија је под веома неповољним временским условима и преко тешко савладивог планинског земљишта дневно ипак прелазила око 20 километара.⁹⁷

Телесно веома јак, издржљив и способан, очеличен на тешким пољским радовима код куће, а затим добровољно подвргнут и физичкој обуци у касарни пред рат⁹⁸ српски војник је и у Балканским ратовима показао многе примере своје физичке снаге и издржљивости. У Битољској операцији (бици)⁹⁹ српској војсци у њеном наступању "највеће муке и припреме задавале су три реке Црна, Драгаш и Шемница." Оне су се страховито излиле на битољском пољу, које је било претворено у право море. Да дође до Турака, српска војска је требала да прође седам километара поља, које је било под водом. Било је случајева да су неки наши одреди у борби издржали цео дан и целу ноћ под водом. Дух турске пешадије пао је чим је српски војник загазио у воду. Тај момент био је одлучан за битољску битку коју су Срби тако јуначки извојевали. "У Европи само српски војник је у стању да се бори данима из воде," рекао је војни аташе једне велике сile г. Ђорђу Генчићу у Битољу." То би могао да учини још само руски војник, али не и руски официр. Ја се Вашима дивим."¹⁰⁰

Војници српске војске-пешадија газили су набујалу гладну и брезу Црну Реку под јаком непријатељском ватром код с. Новака. Тај њихов подвиг умногоме је допринео успешном фактору изненађења, јер су Турци са те стране били помало необазиви, сматрајући да их штити река.¹⁰¹ Генерал Живко Станисављевић констатује да је успех у Битољској операцији "био у великој мери увећан квалитетом српског војника, који је успешно нападао и при фронталним нападима преко поплављених простора, преко набујалих река и стрмих планинских нагиба, а исто тако успешно се брањио и од два и три пута јачег нападача."¹⁰²

О овом напорном и славном покрету српске војске и о борбама код Битоља у војно историографској литератури Балканских ратова, регистровано је и стручно мишљење енглеског официра Б.В.Норегарда који, поред осталог, каже: "Телесно, војници су снажни и добро скројени, издржљиви, отпорни и дорасли највећим оскудицама. Пре свега, они су већ од куће добри стрелци, и ова њихова особина је појачана и развијена за време служења рока у сталном кадру. На парадама, један српски пук сигур-

97 Б. Ратковић, *Командовање*, нав.чланак, као под 38,стр.185.

98 Д.П.Ј. Телесне и душевне особине нашега војника, *Војнички гласник*, Београд, децембар, 1940,бр.23.

99 О Битољској бици, од многобројне литературе, видети и: пуковник Иван Ст.Павловић, *У Битољској бици изнад Облакова 4. и 5. новембра 1912. године*, Београд, 1922.

100 Аноним, То може само српских војник, У: *Балкански рат у слици и речи*, Београд, 27.јануара 1913.,2,стр.21.

101 С.Милорадовић, *Војничка дисциплина*, нав.чланак,81-89.

102 Генерал у пензији Живко Станисављевић, *Битољска операција 1912*, Издање "Војно дело", Београд, 1952,355.

но неће дати добру слику, али у рату они су првокласни војници и нарочито изненађују управо невероватним успесима у кретању.¹⁰³ Није то било само поједињих дана да су Срби постављали задивљујући рекорд, општи је успех у кретању такав, да са војничког гледишта заслужује највећа признања."

Почев од оног дана кад су први делови (српске војске) прешли границу па до стизања у Солун и Битољ, превальивале су трупе пуне три недеље дневно, по 22 км просечно, при чему су ту урачунати и дани одмора, а нарочито дани борбе. То је успех којим би се свака војска могла поносити. И он се мора ценити што на највећем делу прећеног простора није било железничких пруга за превоз хране и муниције. За ту сврху Срби су се морали служити рђаво одржаваним друмовима и путевима при изузетно рђавом времену, по снегу, леду и јакој киши.¹⁰⁴

"Нарочитко признање- пише даље К.Главинић-захтева марш ћенерала Јанковића,¹⁰⁵ који је са III армијом прошао кроз дивљу, беспутну и снегом завејану планину Црну Гору (Карадаг), преко које се и до тада нису никада усуђивале трупе да прелазе."¹⁰⁶ То је подвиг коме ће се у историји ратова ретко наћи пример. И Срби су могли то да учине због тога, што су захтеви њихових војника у погледу снабдевања и исхране несрезмерно мањи но код других европских војски. Они маршују и боре се данима и недељама, утольавајући глад само хлебом и због тога могу брже да нападају јер је кретање (марш-п.а.) независно од коморе."¹⁰⁷

Српски војник је веома скроман у својим прохтевима и са малим је задовољан, а посебно је скроман у погледу исхране иако, у ствари, може врло много да једе. Он хлеб сматра за главну храну и када добије хлеб (таин) сматра да је добио следовање, а ма колико да је добио друге хране ако не добије хлеб (таин) сматра да није добио следовање. Ово се запажало посебно за време ратова у којима је поред овакве скромности у ис храни показао извесну, и у европским војскама, скоро незабележену физичку издржљивост и у најтежим ратним ситуацијама и на дугим мар-

103 Мисли на маршевање.

104 Коста Д.Главинић, Владин комесар при Народној банци Краљевине Југославије у пензији. Једно мишљење енглеског стручњака о борбеној вредности српског војника из Балканског рата (Из новина: Mainzer-Anzeiger, од 29.новембра 1912.године).*Ратник*, Београд, мај 1937.83-85.

105 Основне биографске податке о командантима јединица српске и црногорске војске видети у: 1912-1913.Прилог прослави, Споменица:1912-1937, Издање Уредништва "Ратника", Београд, 1937, у којој су дате краће биографије под насловом: У спомен командном особљу (највишем) из рата 1912.године.

106 Заинтересован за детаље, али и за стицање опште реалне слике о овом херојском и напорном покрету српске војске, осим напомена број 96. и 97., могу видети и: пуковник Иван Ст.Павловић, Почетак рата са Турцима 1912.године, Кроз Карадаг до Скопља, *Ратник*, Београд, октобар 1922.53-70; Добротав Миленковић, Друга српска армија у Првом Балканском рату 1912-1913, Београд,1963; пуковник Иван Ст.Павловић, Од Скопља ка Битољу у рату са Турцима , Београд,1925.

107 К.Главинић, нав.чланак,85.

шевима. Као што је стоички могао да подноси глад, исто тако је српски војник, морао да једе сваког часа, а нарочито је био неумерен у вођу, које је често јео и зелено. Српски војник знатно теже подноси жећ него глад. Српски војник воли и много дуже да спава, а у свако доба и скоро на сваком месту може тренутно и врло добро да заспи. Код српског војника у пуној мери била је заступљена она "ратна доктрина" (п.а.): "Једи кад год имаш, спавај кад можеш!" Овој се особини српског војника има највише захвалити, што је он могао издржати и по неколико дана и ноћи без стварног одмора.¹⁰⁸

Као што су скромни у погледу исхране, исто тако су српски војници скромни и у погледу обуће и одеће. Они су месецима по врућини и хладноћи, ишли поцепани и скоро боси, без икаквог роптања. Најтеже је било код војних обvezника III позива који су од државе при мобилизацији добијали само шајкачу и шињел, а осталу обућу и одећу доносили собом од куће. Како се ту радило већином о сиромашним сељацима, који су имали углавном опанке, може се замислiti њихов изглед после само неколико дана маршевања и ратовања.¹⁰⁹

Српски војник је понесен високим борбеним моралом и ослободилачком свести савладао и све те тешкоће и у Балканским ратовима, није роптао јер је био свестан да му је његова сиромашна држава дала све што је могла.

У ЗАКЉУЧКУ речено, борбени морал српске војске као резултантa домаћег, у основи патријахалног васпитања, интензивне војне и моралне обуке и карактерних особина (општих и индивидуалних) српског војника у протеклим Балканским ратовима, био је висок и представљао значајан фактор у постизању крупних победа српске војске. Било је и у Балканским ратовима и тренутака каду су слабији падали духом и када је изгледало да ће се настала криза тешко прећи, али је био потребан само један снажан, кратак замах па да српски војник стресе са себе сву ту мору и успне се високо на лествице борбеног морала и војничког духа уопште.¹¹⁰ У алиначком боју- пише др Борислав Ратковић- 6. и 7. новембра 1912. године поново су се испољавали високи борбени морал и одушевљење српске војске за овај рат. Уместо да после изненадног ватреног препада турске артиљерије траже заклон, српске трупе су спонтано прешле у напад потпуно отвореним пољем и извеле га у савршеном реду као да се радило о некој мирнодопској вежби, што је оставило снажан утисак на непријатеља.¹¹¹

Пошто је навео низ војничких особина српског војника (раније писано), Б.В. Норегард указује и на храброст српског војника: "Побројаним преимућствима треба додати још и неоспорну храброст пешадије, Изгле-да као да ови људи уопште не познају смрт и не боје се." Они су у овом

108 М.Јелисијевић, *Карактерне особине*, нав.чланак,47,48.

109 Војислав Илић, *Трећи пешадијски пук*, нав. чланак, 43-49.

110 Пешадијски пуковник Павле Гр.Павловић, Српска војска и њен морал у светском рату, *Ратник*, Београд, јануар-Фебруар 1926,73-79.

111 Др Б.Ратковић, *Командовање*, нав. чланак,189.

рату вршили фронталне нападе који се могу потпуно мерити са најсмелијим и најкрвавијим делима Јапанаца за време руско-јапанског рата. У Србији су били склони у почетку да то доведу у везу са одличним потпомагањем артиљерије. Али код Присадског седла (између Бабуне и Вориле планине) код Прилепа где су Турци на једном вису имали изванредно јак положај са кога су владали узаним планинским теснацем, продрла је српска пешадија, без икакве артиљеријске помоћи, на сасвим уском фронту, пузећи уз стеновите зидове, са којих је бранилац обарао камене масе и заузела је на бајонет положај, који је бранило 30 турских батаљона. А то је у данима пушака и топова право чудо.¹¹²

Још један немачки војни историчар, Ото Бауер пише о балканској и српској војсци 1912. године: "Модерно ватreno оружје ствара страшну пустош. Победа и порез зависе од тога да ли војници и онда још, кад им је ту и тамо по неки друг погођен од смртоносног олова, скачу из заклона и у киши од куршума јуре напред до идућег заклона. Команде се губе нечуvene (не чује се п.а.) на бојном пољу се не може ништа силом - да ли стрељачки строј и поред великих губитака ипак јури напред, зависи само од тога, да ли су занос борбе, воље за победом, тежња за продирањем која се не да зауставити, јача је од смрти... Зато су победили балкански народи. Испуњен оваквом вером да је њихов рат истински, прави рат са вером, да је њихов рат истински, прави рат за ослобођење, јурили су они непрестано напред! Та они су се борили за ослобођење својих саплеменика у Турској, за националну слободу и јединство, за ослобођење Балкана од двоструког притиска турског феудализма и европског капитализма."¹¹³

Структура српске војске у Балканским ратовима била је прилично једноставна, њену огромну већину чинили су српски сељаци, а далеко мање било је градских радника и нешто интелигенције, што је у потпуности одговарало општој социјалној структури становништва Краљевине Србије. Сељаштво је у рат улазило са традиционалним и гранитним моралним вредностима, обичајима, јаком религијском свешћу, понегде и са одговарајућим предрасудама, истовремено са много трајних вредности и општевљудског карактера. Следствено таквој социјалној структури, и морални лик српског војника био је већ изграђен и оформљен, била је то његова велика предност у ратовима. Без обзира на извесне разлике у том моралном лицу, цео српски народ био је уједињен на истим, пре свега ослободилачким, патриотским циљевима и зато је и победио у Балканским ратовима.

112 К.Главинин, нав. чланак, 84,85.

113 Otto Bauer. *Der Balkankrieg und die deutsche Weltpolitik.* Berlin, 1912.

THE COMBAT MORALE OF A SERBIAN SOLDIER IN THE BALKAN WARS OF 1912-1913

by Dragoljub Ž. Mirčetić

Summary

The most important element of the military term "armed combat" is the man (live force) who, as a rule, has the most significant role in an armed combat. The role can be demonstrated directly or indirectly, and on time in order to be controlled appropriately and successfully or, with a delay which leads to negative consequences of an armed combat final result. Combat morale is an aspect of the general concept of morale, in other words, it is the consciousness of the need and the necessity of combat as an ability, determination and morally-political readiness of an army and nation to carry out their war missions. Military and other factors of combat morale discussed here are:

- the organization of an army (level, quality and results of educational work i.e. of moral education; discipline; army training);
- combat actions (combat suitability in different aspects of combat; inclination toward fortifying; ability of the orientation on a terrain; night combat);
- military and moral figure of a commanding officer and his influence on the combat morale of soldiers;
- combat morale of an individual soldier (bravery, resourcefulness, shrewdness, courage, treatment of war prisoners).

Др Живан Стојковић

НОВА ВЛАСТ У ВРАЊУ 1946.

Од ослобођења Врања почетком септембра 1944. у граду је почела да функционише нова власт са прерогативима народне власти. До завршетка борби у нашој земљи маја 1945. на њено функционисање умногоме је утицала ратна ситуација којој је све било подређено. И поред тога предузимане су све мере да се живот нормализује и да се крене у изградњу нових друштвено-политичких и еконимских односа. Установљена је таква организација власти да је у Врању функционисао Градски народни одбор, који је имао свој Извршни одбор и одсеке са одређеним надлежностима. Извршно тело Градског народног одбора био је Извршни одбор, који је чешће одржавао своје седнице (у 1946. години одржао је 16 седница), док се плenум Градског одбора састајао ређе (у овој години пет пута), а одржаване су и годишње скупштине Градског народног одбора. Како се већ ушло у другу годину живота у ослобођеном Врању то је и проблематика била разноврснија и односила се, углавном, на нормализацију свакодневног живота и решавање питања даљег развоја града. Сасвим је разумљиво да је Градски народни одбор морао да извршава и налоге виших органа власти (српских и окружних), па је то функционисање морало бити потпуно усклађено.

У Врању је, као и другим градовима, до средине октобра 1945. испоштovана одлука Министарства индустрије и рударства о регистровању свих занатских радњи, а велика пажња је поклоњена и раду задруга. Поред сеоских набављачко - потрошачких и радничко - намештеничкx потрошачких задруга постојале су и радничко - потрошачке и опште занатске набављачке задруге. Средином фебруара 1946. Извршни одбор Градског народног одбора донео је одлuku да се за град Врање формира један сектор за праћење рада задруга за чијег је руководиоца био постављен Бора Манасијевић. Тиме је био постигнут бољи увид у рад задруга. Међутим, у овом периоду почиње и формирање градских предузећа из два разлога. Најпре због тога што би она допринела бољем снабдевању грађана, а друго била би под државном контролом, па су могли бити контро-

лисани и вишкови од чега би држава имала веће користи. Зато је најпре донета одлука да се формирају обућарско и стolarско предузеће. Обућарско је смештено у бившој фабрици обуће Јанка Пешића. Планирано је да дотадашње задруге прерасту у предузећа, а њихов рад био би регулисан посебним правилницима. Истовремено се водило рачуна и о снабдевању грађана. Зато је донета одлука да се формира градска продавница, по узору на окружну продавницу. За пословођу је био именован Бранко Циврић, а првим артиклима, као што је дуван снабдевали су је браћа Димитријевић. Како је формирање предузећа била основа за даљи развој индустрије, Извршни одбор је са Привредном Банком Србије закључио зајам у износу од два милиона динара за обезбеђивање почетних средстава.

Један од важних проблема била је и расподела робе преко градске продавнице. Да би се у вези са тим избегле могуће шпекулације роба је добијана преко посебних изјава на основу којих је уписивана у домаћинску књижицу. Приликом снабдевања прављени су и приоритети. Предност су имали они са књижицама Р-1 и Р-2 и то најпре демобилисани борци, сиромашни радници и намештеници, а затим сви остали грађани. Интересантно је да је за девојке којима је предстојала удаја остављана посебна количина текстила, а дељене су им мараме (шамије). Да би евиденција за поделу робе била што праведнија, обилажена је свака кућа и пописивање су потребе, а одлуку о подели доносио је Градски одбор. Уколико је догоди да роба не буде расподељена домаћинствима, вишак је даван Циганима. О снабдевању становништва бринула се и војска. Тако је 17. бригада дала брашно, месо, со, црни лук, зејтин, шећер, пасуљ, репу, сурогат кафе, чај, макароне, грашак и гершуљ што је подељено првенствено дечјим домовима, Гимназији и Основној школи за потребе њихових кухиња. Сиромашним грађанима дељен је шећер, а такође и роба која је преостала. Поред тога Градски народни одбор је бринуо о развијању производње одређених култура, као што је дуван. Обављани су разговори са онима који су се овим послом бавили, дељене су им саднице, а одређиване су и њиве на којима је била обавезна садња дувана. Уколико се власник усртви, њива је ипак била употребљена за садњу дувана, али уз плаћање кирије. Градски народни одбор био је и интересент за добијање земље приликом њене поделе, па се зато и пријавио за пет хектара. Колико се Градски народни одбор бринуо о сваком детаљу показује и податак да је сменио чувара шуме због пијанчења, затим да је водио рачуна о редовном исплаћивању пољопривредних стручњака, као и да је наредио власнику млина Пчиња да га оспособи и пусти у рад. За попуну благајне Градског народног одбора разрезиване су и таксе, на пример, за плаћање ћубарине, те су грађани подељени у три категорије, као и за одређене новчане накнаде.

И поред настојања да се схвати потреба предузимања одговарајућих нових мера за оживљавање производње јављале су се дилеме и неразумевање, па и реаговања у расправама у Градском народном одбору. Тако је средином априла 1946. поводом разматрања извештаја о раду Трговинског, Привредног и Социјалног одсека на пленуму Градског

народног одбора исказана бојазан да ће оснивањем градских предузећа, обућарског и стolarског, бити угрожена делтност приватних занатских радњи, чиме би био умањен и приход за потребе државе. Наравно, и поред тога није се одустало од формирања ових предузећа уз неопходна објашњења њихових предности. У ово време дошло је и до кадровских промена у саставу Градског народног одбора. После смрти дотадашњег председника Градског народног одбора Реље Стошића и оставке секретара Власте Стојилковића и члана Извршног одбора Воје Јовановића, за новог председника изабран је Драгољуб Стојановић, за секретара Стојадин Стошић, а за шефа Социјалног одсека Олга Стошић. Одмах затим извршена је анализа рада поједињих одсека, посебно Трговинског и Одсека за унутрашње послове. Како се у граду Врању осећала појачана оскудица хране, без обзира на постојећа предузећа 7.септембар које је основао Срески народни одбор, створени су услови да оно постане градско предузеће, а такође да се у граду отвори месарница и пиљарница, чиме је снабдевање храном било ублажено. Одмах су дати и налози да се сачини правилник, а предложен је и Надзорни одбор. Све је то било у компетенцији Трговинског одсека. У Одсеку за унутрашње послове радио је десет чиновника, а извршена је анализа њиховог појединачног рада. Много већа пажња била је посвећена раду Техничког одсека који је имао само једног службеника, али је његов рад усмерен на решавање скоро свих тадашњих комуналних проблема. Најпре се бринуо о одржавању чистоће града, па је зато издат налог да свака радња мора имати посебан сандук за ћубре, који је морао бити испред радње оног дана када се смеће износи. Постојали су и чистачи града за које је Градски народни одбор тражио да буду плаћени из окружног буџета. За одржавање парка била је ангажована једна жена по занимању цвећарка, а примљен је и још један рабација. Урађен је и план чишћења града тако да се знало кога дана ће бити чишћена која улица. Посебна пажња посвећивана је одржавању чесми, утолико пре што се дешавало да неко зачепи једну да би на другој чесми било воде. Да би се то спречило издата је наредба о кажњавању сваког таквог прекршиоца са по месец дана принудног рада. Направљен је и план одржавања канала за површинску воду, донете одлуке да се купи један камион за чишћење града, као и да се уради правилник о наплати грађевинске таксе. Служба у градском народном одбору морала је бити појачана пријемом једног дактилографа. Вођен је брига и о редовном снабдевању грађана дрвима по већ утврђеној цени. Приступило се и општем попису замљишта на основу унапред припремљених формулара, опремљена је и једна просторија за рад матичара, као и за смештај курира.

У жељи да се јединствено реши питање прихода за буџет општина, града, среза и округа, Министарство финансија Републике Србије почетком априла 1946. предложило је да се приступи изради новог правилника о наплати градске трошарине. За рејон Врања, који је обухватао градски атар правилник је донет 8. маја 1946. Њиме је предвиђено да се сва роба која долази у трошарински рејон може унети само одређеним путевима, а то су јавни путеви и они које одреди Одбор. Трошарину за трошаринске предмете дужна су да плаћају сва физичка и правна лица у готовом новцу важећом монетом. Од плаћања трошарине били су ослобођени предмети за војне потребе као и други предмети по посебној одлуци Градског на-

родног одбора. Казна за неплаћену трошарину била је ригорозна и износила је петоструки износ од предвиђеног износа. Овим правилником предвиђено је и плаћање такси за разна уверења, улазнице, томболе и друго за потребе Градског народног одбора.

Иако са дosta закашњења, почетком јуна 1946. скupштина Окружног народног одбора усвојила је буџет за потребе Градског народног одбора у коме су детаљно предвиђени и приходи и расходи. На седници скупштине Градског народног одбора (који су чинили Драгољуб Стојановић, председник, Стојадин Стошић, сектетар, референти Панта Јовановић и Олга Стошић, благајник, Драгољуб Мицко, Стојадин Миленковић, Јелена Михајловић, Славка Погачаревић, Јован Стевановић, Трајко Стојилковић, Иљаз Иљазовић, Борис Додић и Милорад Стошић) 3. јуна 1946. буџет је усвојен. На овој седници на захтев Министарства поште донета је одлука о уступању плаца на локацији турског гробља за изградњу зграде поште у Врању. Истовремено је за замену тражен плац у државном власништву преко пута Окружног народног суда у Врању.

Пролеће 1946. у Врању донело је и нове невоље са прављењем пољских штета које су схваћене најозбиљније, па је Градски народни одбор донео одлуку о поименичном кажњавању криваца, а питању одређивања компетенција чуварима поља посвећена је такође значајна пажња. Од њих се убудуће захтевало да чувају имовину сељака не само док је на њивама летина, већ у јесен и зиму, као и да наплаћују пољарину зашто им је давана посебна награда. Приближавањем жетве настављено је са праксом пописивања вишкова жита, на основу прецизне евиденције сељачких газдинстава и површина засејаних житом. На време су закључени и уговори са шумским газдинствима "Врдником" и "Козјаком" за обезбеђивање дрва за снабдевање грађана. Почетком лета 1946. оживе-ла је и идеја о изградњи спортског игралишта о чему је донело одлуку још Поглаварство у Врању. Зато је сада на захтев Окружног фискултурног одбора Градски народни одбор потврдио важност одлуке Градског Поглаварства о додели плаца за изградњу спортског игралишта. Настављено је и са помагањем добровољног омладинског рада, па је Градски народни одбор издвојио за те намене суму од 5.000 динара.

Питање откупа вишкова (жита, вуне, конопље и других производа) био је стални задатак Градског народног одбора. Како се откуп није одвијао по утврђеном плану посумњало се да поједини сељаци скривају вишкове што је третирано и као политички проблем. Зато су извршена конкретна задужења чланова Одбора за поједине рејоне који су имали задатак да открију грађане који скривају вишкове и да их на конференцијама најоштрије осуде, као и да се вишкови одузму. Да би контрола била још прецизнија издата је наредба да нико у млиновима нема права да самеље више од 200 кг жита по појединцу. Зато су и млинови редовно контролисани. Почетком августа Градски народни одбор донео је одлуку о додели плаца за проширење болнице и изградњу дечјег дома. Имао је у ово време и обавезу пописивања војних обvezника, а пратио је и шире акције. Тако је упутио одређену суму новца Друштву за културну сарадњу Југославије и Совјетског савеза у Београду.

Истовремено су проналажени и начини да се помогне сељацима, како у обнови њихових домаћинстава тако и у набавци потребног алата за обраду земље. Најпре је прихваћена одлука Среског народног одбора о превозу 30.000 црепа попаљеним домаћинствима у врањским селима. Да би се то омогућило тражено је од сељака да то обаве својим воловским колима, а да се њихова сагласност добије на конференцијама. За ангажовање у превозу сваком сељаку је обећано бесплатно добијање једног товара дрва. Такође је омогућено земљорадницима који су били слабог материјалног стања да узму кредит за куповину пољопривредног алата. Сељаци су могли да се снабдевају дрвима и из приватних шума, али само на основу уредно добијене дозволе. Грађанима је такође било омогућено да узимају кредит од Привредне банке за куповину дрва за огрев. Истовремено је крајем августа 1946. у договору са Среским и Окружним одбором донета одлука о оснивању Градске штедионице. Донета су и правила, а у сарадњи са Окружним народним одбором обезбеђен је капитал од 1.000.000 динара као зајам од Привредне банке у Врању, а за даљи развој пружања помоћи формиран је и Градски одбор Црвеног крста.

Градски народни одбор је, такође, пратио и рад предузећа у Врању. Он је одмах реаговао ако је било неправилног пословања. Тако је у предузећу "Развитак" после увида комисије сменио дотадашњег управника због неправилног руководња новцем, а поставио новог. Непрекидно је пратио и уредно наплаћивање трошарине, поготову кад се радило о измиривању те обавезе од стране предузећа. Стални увид је имао и у рад чувара поља и морао је да измени своју одлуку да они наплаћују пољарину, па је ту обавезу преузео сам. Тиме је могао да има и бољи увид у рад пољака.

Међутим, крајем новембра Градски народни одбор се ипак суочио са проблемом неплаћања пореза, па је расправљајући о овоме закључио да се наплата изврши насиљно од оних грађана за које се сматра да могу да плате, а то нису учинили.

Како је подручје Врања било погодно за узгајање дувана, Градски народни одбор је настојао да то и даље развија. Зато и није био изненадујући захтев Главне управе за дуван у Београду да у Врању формира огледну дуванску станицу, па се тако и обратио Градском народном одбору за уступање земљишта. Градски народни одбор је овај захтев прихватио утилико пре што се знатан део становништва у врањском крају бавио узгајањем дувана, па је земљиште обезбедио земљом оних власника од којих је одузето за подизање станице. Тиме су створени још бољи услови за даљи развој ове производње. Крајем новембра у Градском народном одбору дошло је и до мањих кадровских промена. Наиме, после одласка секретара Стојадина Стошића, на плenуму је изабран нови секретар Чеда Нешић, док је за референта Социјалног одсека постављен Воја Петровић, а за референта Планске комисије Радован Илић.

Крајем године Градски народни одбор је посветио значајнију пажњу здравственим проблемима у граду. Поред редовног одржавања хигијене, издвајан је новац за набавку лекова за сиромашне грађане, а такође и средства за сузбијање туберкулозе. Једна од важнијих одлука је опређење за оснивање градске амбуланте која је радила у Врању до 1940. и

којом је руководио др Михајловић, а затим др Јаћимовић. Она је касније пребачена у градску болницу, затим у Здравствени дом, да би најзад била расформирана. Тако је Врање поново добило градску амбуланту, која је допринела пружању здравствене помоћи грађанима.

Последња седница Извршног градског народног одбора у Врању 1946. године одржана је 28. децембра. Интересантно је сазнање податка да је добијано жито из Совјетског савеза које су на Одбору звали руско жито за које је требало издвојити новац. Како дуг Окружном одбору за исплату овог жита које је дељено најсиромашнијим грађанима, није исплаћен, одлучено је да се средства узму од Трговинског одсека и да се тај дуг измири.

Време у коме је радио Градски народни одбор налагало је да се обезбеде и одговарајућа превозна средства, па је зато донета одлука о куповини коња за потребе овог Одбора.

Како је у Врању радила и Женска стручна школа закључено је да се делимично исплати хонорар наставницима који су радили у овој школи и то из дела ванредних прихода Трговинског одсека.

Тако се завршава рад Градског народног одбора у 1946. години, Овај кратак прилог о функционисању нове власти у Врању 1946. наставак је рада објављеног у предходном броју Врањског Гласника и има за циљ даље допуњавање слике о постепеном учвршћивању нове власти која већ делује са одређеним истукством, али се још увек сусреће са важним питањима друштвеног и привредног развоја. Комплетнија анализа дела-вања нове власти моћи ће да се сачини тек после приказивања и осталих година њеног функционисања, као и приказа рада Среског и Окружног народног одбора.

Извор: Градски народноослободилачки одбор Врање, Историјски архив Врање, (Записници са седница пленума и Извршног одбора).

THE NEW AUTHORITIES IN VRANJE IN 1946

by Živan Stojković

Summary

After the liberation of Vranje in 1944, the new authorities, established back during the War of National Liberation, continued to function. While the main task of the first year after the liberation was to help the National Liberation Army, the main task of 1946 was to obtain normal functioning of vital segments of life - from food to industrial development. Making great effort, they succeeded in it. The most important attempts were made to win the trust of the people.

**Др Владимир Б. Шолаја
Адела С. Магдић**

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ОКРУЖНОГ ИНЖЕЊЕРСТВА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ У ПЕРИОДУ 1878-1913. ГОДИНЕ¹

1. УВОД

Четрдесетпетогодишњи период од доласка првих инжењера у полуослобођено Књажевство Србију 1834/35. године до Берлинског конгреса и стицања пуне слободе 1878. године запамћен је по многим догађајима забележеним у историји српског народа. У том бурном времену ренесансе српске државности, али и доцније, мања пажња историјске науке и историографије посвећена је развоју српског инжењерства.

При успостављању државне власти, увођењу првих законодавних, управљачких и културно-цивилизацијских институција, Књаз Милош и његови сарадници наслућивали су потребу да се надокнађује заостајање за Европом у области инжењерства. Упоредо са увођењем ауторитета власти и развојем трговине, заната и образовања, државно управи и локалним старешинама наметала су се питања инжењерског напредовања. Проблеми које је требало решавати на професионалном нивоу, непримереном компетенцијама хероја револуције, односили су се на изградњу јавних и стамбених објеката, уређивање градова и насеља, успостављање путне мреже и подизање мостова, газдовање обрадивим земљиштем и шумама, исушивање мочвара и регулисање водотокова, или на отварање рудника.

Са становишта инжењерске службе у српској управи период 1834-1878. године може се разматрати у два раздела: до 1851. године и, потом,

¹ У напису се износи део налаза у раду на пројекту "Путевима инжењерства у Србији (и у Срба) - ПИНУС", који се изводи уз подршку Министарства за науку и технологију Србије.

до 1878. године. У првом, иницијалном периоду свим инжењерским пословима у Књажевству управљало се из Београда.²

Међутим, почетком педесетих година схватило се да усложен и повећан обим инжењерских послова не обезбеђује довољну ефикасност окружне управне власти у њиховом спровођењу. Осећајући недостатак стручности локалних носилаца власти, године 1852. упућени су из Одељења грађевина први окружни инжењери у округе Србије.

У наредном четврт-веку, до победоносно завршеног српско-турског рата 1876-1878. године, окончаног Берлинског конгреса и до припајања четири округа Књажевству, међу њима и врањског, одболоване су дечје болести окружног инжењерства. Успостављањем врањског округа започела је са радом, крајем 1878. године, и окружна инжењерска служба у крилу локалне управе, ослањајући се при том на претходну праксу и стечена искуства ове посебне делатности.

2. ОКРУЖНИ ИНЖЕЊЕРИ У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ ОД 1878. ДО 1913. ГОДИНЕ

У оквирима органа власти и служби у припојеним окрузима већ крајем 1878. године уведена је и окружна инжењерска служба, што свакако сведочи о оспособљености државне управе да брзо реагује на настале промене. Тако је у Државном шематизму за 1878. годину наве-дено³ да је те године у Врањском округу као окружни инжењер почeo да ради Артур Кико, инжењер VI класе.⁴ А. Кико се као окружни инжењер задржао у Врању до 1880. године, кад је прешао у чачански округ. Тада су на његово место дошли Е. Михалек, инжењер III класе и Ј. Ринер, инжењер VI класе; пошто у то време нису били српски држављани, ангажовани су под уговором.

- 2 Од тридесетих година Одељак при Економско-полицејном одељењу Попечитељства внутренних дела, потом посебно Одељење грађевина, односно Главна управа грађевина, да би 1862. године било установљено Министарство грађевина.
- 3 За кретање у служби уставних државних службеника Књажевства/Краљевине Србије тзв. шематизам је драгоцен извор података, Шематизам је од 1851. године објављиван као раедован прилог Државног календара. Уз одређене недостатке у Шематизму су навођена имена указних лица, са стањем у децембру месецу претходне године.
- 4 А.Кико је пре упућивања у новоформирани врањски округ био запослен као подинжењер у Министарству грађевина у Београду. Основни подаци о овом инжењеру, а такође и о остала 23 окружна инжењера, делатна у врањском округу до 1913. године, изнета су у прилог овог рада. Подаци су преузети из дела: В.Шолаја, А.Магдић, 1994, Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка првог светског рата, ПИНУС, Београд, књига 1.

У Врању су у периоду 1878 - 1913. године радили следећи инжењери:⁵

- 1878-1880. А. Кико VI,
- 1881-1884. Е. Михалек III (под уг.); Ј. Ринер VI (под уг.),
- 1885-1889. Ј. Ринер VI (под уг.),
- 1890-1891. Ј. Ринер VI (под уг.); М. Братковић VI,
- 1892. Ј. Ринер IV; С. Стаматовић VI (под уг.); М. Видаковић VI (под уг.),
- 1893. Ј. Ринер IV; С. Стаматовић V (под уг.); М. Станковић V (под уг.),
- 1894. Е. Краловец IV,
- 1895. Е. Краловец III; М. Павловић III; С. Стаматовић V,
- 1896. Е. Краловец III; С. Стаматовић III, Д. Димић IV,
- 1897. Е. Краловец III; Д. Димић IV; Л.С. Живковић VI,
- 1898. Е. Краловец II; Д. Димић II; Л.С. Живковић III,
- 1899. С. Стаматовић II; В.А. Здравковић III; М.М. Јовановић pl.,
- 1900. С. Стаматовић II; Л.С. Живковић III; Д. Матић III,
- 1901. С. Стаматовић I; Л.С. Живковић II; Д. Матић II; О. Кузмановић pl.,
- 1902. С. Стаматовић I; В.Ђ. Клинковић II; Љ. Цветковић III
(прима плату у Дирекцији СДЖ),
- 1903. С. Стаматовић I; С. Маринковић III; О. Кузмановић III,
- 1904. Ч.Ј. Младеновић II; С. Бурмазовић III; О. Кузмановић III,
- 1905. С. Јовановић I; Ч.Ј. Младеновић II; О. Кузмановић III,
- 1906-1907. С. Јовановић I; Ч.Ј. Младеновић II,
- 1908-1909. С. Јовановић I,
- 1910. С. Јовановић I; Т. Тодоровић II,
- 1911. И. Боди виши инж. I; Т. Тодоровић I,
- 1913. Ж. Радовић I.

Извесно је да изнети преглед омогућава за сада само ограничено обавештавање о деловању окружног инжењерства у врањском округу. Аке се уваже и кратки биографски подаци у Прилогу, а такође и досадашњи налази за неколико других округа,⁶ могућно је по неколико линија иницирати полазну расправу, са циљем да се дефинише доволно поуздана основа за даља детаљна трагања:

- 5 Први наведени инжењер је водећи, остали су његови помоћници. Римским бројевима означене су класе у које су инжењери били распоређени, а са pl и pl подинжењери (приправници). Деведесетих година прошлог века дошло је до измене у разврставању инжењера у класе, но то у овом моменту нема пресудни значај.
- 6 Објављени су прегледи за ужички и крагујевачки округ (В. Шолаја, 1991, Један полазни увид у историју технологије у Ужицу - окружни инжењери XIX века, Ужички Зборник, Ужице, бр.20, стр. 33-38; В. Шолаја, 1992, Прологомена за историју технологије и инжењерства у Крагујевачком округу - инжењери у XIX веку, Трибологија, Крагујевац, вол. 14, бр. 2, Посебни прилог, стр. 1-7) а у штампи су прегледи за Нишки и Чачански округ. Не би требало превидети ни реферат о окружним инжењерима у Србији XIX века, прочитан на саветовању у пролеће 1994. године (В.Шолаја, 1994, Окружни инжењери у Кнежевини/Краљевини Србији од 1852. до 1914. године, Саветовање "Путеви српског инжењерства током XIX века", САНУ, Београд, књ. LXXIII, Одељење техничких наука, књ. I, стр. 68 - 87).

2.1. – Двадесетчетири инжењера ангажована у тридесетпетогодишњем периоду 1878 - 1913 (без 1912) године провела су на раду у врањском округу укупно око 72 инжењер/године, што одговара просечном боравку инжењера на раду у овом округу од приближно три године. Време службовања појединих инжењера варира, међутим од једне године (чак у 14, односно више од 58% случајева) до 13 (Ј. Ринер) или 9 (С. Стаматовић) година. Кратко задржавање појединих инжењера у окрузима запажено је и у другим приликама. Разлози за то образлагани су неколиким хипотезама, које би у даљем раду ваљало проверити.

2.2. – У просеку се екипа окружних инжењера у врањском округу састојала од два инжењера, при чему је тај број ишао од једног (12 случајева), преко два (10 случајева) и три (12 случајева) до четири (један случај) истовремено делатна инжењера у тој средини. При том се види да је три (четири) инжењера истовремено радило у периоду 1892 - 1905. године; пре и после тога био је ангажован само по један или двојица.

2.3. – Према квалификацијама у врањском округу, а такође и у другим окрузима, нема инжењера највиших класа (после 1895. године виших инжењера, осим једног изолованог случаја, надинжењера или инспектора, пре тога инжењера I и II класе). Заступљено је иначе правило да је водећи инжењер имао вишу (изнимно исту) класу него његови помоћници. У односу на друге округе неуобичајено је да је број подинжењера веома низак: запослење у Врању у периоду 1878 - 1913. године износило је две године (односно свега 2,8% од укупног броја инжењер/година).

2.4. – Пре долaska у Врање већина инжењера пореклом из Србије завршила је инжењерске студије на Техничком факултету Велике школе у Београду. Само двојица (О. Кузмановић и Т. Тодоровић) студирали су и у иностранству, што је мање од просека за инжењере у Србији у то време.

2.5. – Поред могуће само неколицине инжењера - наших људи "из прека" (у овом моменту их није могућно поуздано идентификовати), у врањском округу радила су и три странца: Е. Михалек, Е. Краловец и Ј. Ринер (прва двојица Чеси, трећи Аустријанац). При том се први задржао седам година у Србији, док су друга двојица основали породице, примили српско држављанство и радили у нашој земљи и после првог светског рата. Иначе, удео инжењера - странаца је (испод 13%) нешто мањи од удела ових инжењера у укупној инжењерској популацији Србије.

5. ЗАКЉУЧНА НАПОМЕНА

Прикупљени су и изнети подаци за два тутета инжењера који су у тридесетпетогодишњем периоду (1878-1913. године) службовали као окружни инжењери у врањском округу. Они потврђују бригу коју је српска држава показала за уклапање новоприпојених округа у текуће функционисање служби важних за Књажевство после Берлинског конгреса. Налазе се, међутим за сада у једној равни - равни квантитативних показатеља. Допунски, кратки биографски подаци за појединце из ове скupине трудбеника говоре понешто о њиховом школовању, ангажману као стручњака или о напредовању у служби. Недостају, међутим, подаци о

њиховом конкретном деловању и о остављеним траговима у врањској средини XIX века.

Са осведочењем да је инжењерска баштина неотуђив део културне и цивилизацијске заоставштине давно прохујалог времена, ауторима се чини да извлачењем из заборава инжењерских имена која су знатно допринела техничком развоју врањског округа, покрећу једно до сада запостављено питање. Да ли, наиме, имајући на уму место и мисију историјских трагања, а посматрано са становишта историјске науке као *magistrae vitae* - може бити значајно за наше понашање и деловање у садашњости и будућности ближе сазнање о томе како су радили и како су се понашали у протеклим временима наши претходници - технички стручњаци? Ако је одговор позитиван, овај би напис својим порукама могао да послужи као подлога за детаљније изучавање инжењерског наслеђа у Врањском округу.

ПРИЛОГ

Преглед инжењера са службом у Врањском округу у периоду 1878 – 1914. године

ИРАКЛИЈЕ М. БОДИ. Завршио је студије на Техничком факултету Велике школе 1871. године. Радио је у Министарству грађевина у периоду 1878 - 1880. године. Изузев 1884. и 1885. године, када је радио на железници у различитим окрузима Србије: 1881 - 1883. у ужичком, 1886. у пиротском, 1887 - 1889. у Алексиначком, 1890. у Чачанском, 1891. у Топличком, 1892 - 1893. у рудничком, 1894. у моравском, 1895 - 1899. у Подринском, 1900 - 1901. у Крајинском, 1902 - 1906. поново у моравском, 1907 - 1910. у крушевачком и од 1911. у врањском округу. При том је непредовођен до инспектора II класе 1907. и до вишег инжењера I класе по новом 1911. године.

МИХАИЛО БРАТКОВИЋ. Завршио је студије на Техничком факултету Велике школе 1873. године. Потом је до 1877. године био запослен као подинжењер II и I класе у Министарству грађевина у Београду, 1878 - 1881. године као окружни инжењер у Крагујевачком, а 1890 - 1891. године у врањском округу. Као инжењер VI класе радио је 1892. и 1893. године у рудничком округу.

СТЕВАН БУРМАЗОВИЋ. Гимназију и Технички факултет Велике школе завршио је у Београду. Као подинжењер I класе тимочког округа провео је период 1901 - 1903. године у Белгији и Француској ради проучавања практичних хидротехничких радова. Потом је радио 1903. и 1904. године као инжењер III класе у врањском округу, а до 1906. у тимочком округу, где је до 1909. наставио да ради као самоуправни окружни инжењер. Године 1913. био је инжењер I класе при начелству београдског округа. Крајем 1919. године радио је као инспектор у Одбору за обнову станове у Београду.

ДИМИТРИЈЕ П. ВИДАКОВИЋ. Завршио је Технички факултет Велике школе 1887. године, и запослио се као подинжењер II класе у Београдском округу. Прешао је потом 1892. године у Инжењерско одељење Министарства грађевина, 1893. године у врањски округ, 1894. у пиротски, а

1897. у подрински, напредујући до инжењера II класе. Године 1903. вратио се у Инжењерско одељење. Године 1908. прешао је као инспектор II класе у Управу за грађење нових железница Дирекције СДЖ, да би 1911. постао начелник Општег одељења Министарства грађевина.

ДИМИТРИЈЕ ДИМИЋ. У периоду 1884 - 1900. године био је окружни инжењер у више округа у Србији: књажевачком (1884), нишком (1885), црноречком (1886 - 1892), тимочком (1893), пиротском (1894 - 1895), врањском (1896 - 1898), јагодинском (1899) и подринском (1900), напредујући од подинжењера I класе до инжењера IV класе. Објавио је и неколико стручних написа у "Српском техничком листу".

ЛАЗАР С. ЖИВКОВИЋ. Завршио је студије на Техничком факултету Велике школе 1888. године, и као подинжењер II класе запослио се у Министарству грађевина. Затим је 1890. и 1891. године радио у ваљевском округу, до 1894. у црноречком округу, 1895 - 1896. у топличком, 1897 - 1898. године у врањском округу. До 1901. ради поново у ваљевском округу, у периоду 1902-1904. године био је запослен у рудничком, а од 1906. године до Првог светског рата у топличком округу, напредујући до инжењера II класе.

ВЛАДИМИР А. ЗДРАВКОВИЋ. Године 1894. био је као инжењер VI класе запослен у црноречком округу, 1896. прешао је у тимочки, 1899. у врањски, а 1900. у пиротски округ, као инжењер V класе. У периоду 1901 - 1907. године радио је у Грађевинском одељку при начелству тимочког округа, напредујући 1906. године до инжењера I класе. После тога прешао је у дирекцију СДЖ где је као виши инжењер II класе био запослен до Првог светског рата на градњи пруге Зајечар - Књажевац, Параћин - Зајечар и Параћин - Зајечар - Вражогранац.

МИЛАН М. ЈОВАНОВИЋ - СТАРИЈИ. Године 1894. дошао је да ради у Србију као шумарски инжењер.⁷

СВЕТОЗАР ЈОВАНОВИЋ. Године 1888. завршио је студије технике на Великој школи и потом је до Првог светског рата био запослен у Министарству грађевина. Као окружни инжењер радио је у пожаревачком округу (1889 - 1890), ваљевском (1892 - 1893), моравском (1895), топличком (1899 - 1890), пиротском (1901 - 1903), врањском (1905 - 1910) и крајинском округу (1911), с тиме што је 1904. и 1913. радио у Инжењерском одељењу Министарства грађевина у Београду. У том периоду напредовао је од подинжењера II класе до вишег инжењера II класе. Крајем 1919. године налазио се на месту инспектора Министарства грађевина у Београду.

АРТУР КИКО. Завршио је студије на Великој школи у Београду 1871. године. У периоду 1876 - 1877. године био је подинжењер I класе у Министарству грађевина, а потом, до 1896. године, окружни инжењер у неколико округа; врањском (1878 - 1880), чачанском (1881 - 1888), Алексиначком

⁷ Вероватно је једну годину (1899) службовао је као подинжењер I класе у врањском округу. Милан. М. Јовановић млађи рођен је, 1880. године, студирао је у Минхену специјалну хидротехнику и тек се 1905. године запослио у Одељењу за хидротехнику Министарства народне привреде.

(1889), крушевачком (1890 - 1894) и рудничком (1895 - 1896), напредујући до инжењера II класе.

ВЛАДИСЛАВ Љ. КЛИНКОВСКИ. Са изузетима у два маха (1902. и 1906. године), од 1895. године до Првог светског рата радио је у Дирекцији СДЖ на грађењу и одржавању железница. Године 1902. био је окружни инжењер II класе у врањском, а 1906.(као инжењер I класе) у крушевачком округу.

ЕМИЛ КРАЛОВЕЦ. Од 1884. до 1906. године био је запослен у Србији као окружни инжењер, а потом до Првог светског рата у дирекцији СДЖ, напредујући од уговорног инжењера VI класе до инспектора II класе. Радио је у окрузима: црноречком (1884 - 1888), подринском (1889 - 1891), крајинском (1893), врањском (1894 - 1898), ужицком (1899 - 1906). Потом је као шеф секције прешао на грађење железничких пруга. Крајем 1919. године био је инжењер у рудничком округу.

ОГЊЕН КУЗМАНОВИЋ. Као државни питомац, студирао је технику у Минхену 1897 - 1900.године. Године 1901. и у периоду 1903 - 1905. радио је као подинжењер I класе, односно инжењер II класе, у Грађевинском одељку при начелству врањског округа. Потом је радио на градњи пруге Параћин - Зајечар - Вражогрнац. Крајем 1919. године био је на положају начелника Управе за градњу железница у Београду.

СТАНКО М. МАРИНКОВИЋ. Био је окружни инжењер од 1894. до 1910. године у подринском, пожаревачком, крагујевачком, крушевачком, врањском, тимочком и пиротском округу, напредујући од подинжењера II класе до инжењера I класе.

ДРАГУТИН Ђ. МАТИЋ. По завршетку Техничког факултета Велике школе 1889. године запослио се у Инжењерском одељењу Министарства грађевина као подинжењер II класе. Затим је био окружни инжењер у рудничком и ужицком округу до 1899. године, а до 1902.године радио је као инжењер II класе по новом у врањском округу. Од 1903. године је окружни инжењер у Чачку, од 1907. у Пироту, а до Првог светског рата у Крушевцу, напредујући до вишег инжењера II класе.

ЕДУАРД МИХАЛЕК. У периоду 1881. до 1887. године био је окружни инжењер у окрузима врањском, књажевачком и ужицком.

ЧЕДОМИЉ Ј. МЛАДЕНОВИЋ. Завршио је Технички факултет Велике школе 1890. године, и , као подинжењер II класе, почeo је да ради у подринском округу, а затим 1892. године у пиротском, 1894. крајинском и 1889. тимочком округу. У периоду 1904 - 1907. је у врањском округу (са седиштем у Лесковцу), потом у рудничком, поново у тимочком, а до 1913. године у подринском. Крајем 1919. године радио је као инспектор Министарства грађевина у Београду.

МИЛОСАВ В. ПАВЛОВИЋ. Завршио је студије 1873. године на Техничком факултету Велике школе. Године 1877. био је подинжењер II класе Министарства грађевина, 1878. окружни подинжењер у лесковачком округу, 1879. године у пиротском, 1882. у пожаревачком, а 1885. у јагодинском (као инжењер VI класе). Године 1891. био је у пожаревачком округу, а од 1895. у врањском округу, напредујући до инжењера IV класе. Године 1897. је пензионисан.

ЖИВКО РАДОВИЋ. Завршио је ужишку реалку, затим Технички факултет Велике школе. Радио је у чачанском округу и у Министарству грађевина. Године 1913. и поново 1919. био је инспектор II класе у Грађевинском одељку врањског округа, а крајем 1919. године премештам је за шефа административног одсека Општег одељења Министарства грађевина у Београду.

ЈОСИФ РИНЕР. Из Беча. Завршио је Високу техничку школу у Бечу, а у Србији се запослио 1881. године као окружни инжењер VI класе под уговором, у врањском округу, где је остао до 1893. године. Потом је до Првог светског рата био окружни инжењер у Нишу, напредујући до вишег инжењера I класе по новом.

МИТА СТАНКОВИЋ. Као подинжењер II класе под уговором почeo је 1889. године да ради у III надзорној секцији Ниш-дирекције СДЖ. Потом је радио као окружни инжењер у окрузима пиротском, (1890 - 1892, 1900), врањском (1893 - 1894), ужишком (1895) и крушевачком (1898 - 1900) напредујући до инжењера V класе. Потом ради у Инжењерском одељењу Министарства грађевина и у Одељењу за грађење и одржавање дирекције СДЖ, напредујући до инжењера I класе.

СВЕТОЗАР СТАМАТОВИЋ. Од 1888. године био је запослен у инжењерском одељењу Министарства грађевина као подинжењер I класе. Затим, као инжењер VI класе, прелази на рад у руднички округ, а 1892. године у врањски, где, са прекидом 1897. године (када је у крушевачком округу) и 1898. (када је у пиротском округу), остаје до 1903. године, напредујући до инжењера I класе.

ТАНАСИЈЕ ТОДОРОВИЋ. Године 1892 - 1903. био је државни питомац на студијама технике у Минхену. У периоду 1894 - 1897. године био је подинжењер у Инжењерском одељењу Министарства грађевина, 1898. године је окружни инжењер VI класе у моравском, а 1899. у ужишком округу. Од 1900. до 1906. године био је окружни инжењер у крагујевачком округу, напредујући до инжењера I класе. у периоду 1907 - 1909. и 1913. године радио је у управи за грађење нових железница дирекције СДЖ, док је 1910. и 1911. године био окружни инжењер у Врању.

ЉУБОМИР Р. ЦВЕТКОВИЋ. Завршио је студије на Техничком факултету Велике школе 1891. године. Запослио се 1902. године у Рудничком округу, где је радио као подинжењер I класе до 1906. године, када прелази у Инжењерско одељење Министарства грађевина у Београду. Унапређен је у инжењера III класе, прешао је 1899. године у нишки округ, а потом је променио три округа у року од три године: руднички (1901), врањски (1902) и чачански (1903).

A Contribution to the History of Engineering in the District of Vranje in the Period from 1878 - 1913

V.B.Šolaja, A.S.Magdić

The history of engineering in Serbia started in 1834, when first qualified engineers were employed in the country as civil servants. However, only after the Congress in Berlin had been over in 1878, and the district of Vranje had been incorporated in the Principality of Serbia, first district engineers arrived in Vranje. The authors give an account on 24 district engineers working in Vranje in the period from 1878 - 1913, including some biographical notes in an Annex.

Александар Кадијевић

ПРИМЕРИ АРХИТЕКТУРЕ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ СТИЛА У ВРАЊУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Проучавања стилских слојева архитектуре српских градова, као вид дубљег задирања у проблематику њиховог градитељског развоја у деветнаестом и двадесетом веку до сада су веома ретко и фрагментарно пре дузимана, будући да је пажња научника претежно била усмерена ка опусу појединих стваралаца, неимарском наслеђу читавих периода, па и одређеним типовима сакралних или профаних објеката. Монографски, синтетички, типолошки, топографски и хронолошки аспекти сагледавања појава у новијој српској архитектури имали су предност над посматрањем у коме би у првом плану биле њене стилске компоненте.¹

Досадашњи историографски прилози посвећени су новијем градитељском наслеђу Врања, такође су били превасходно хронолошки синтетички и монографски конципирани, усредсређени на време

1 О српској архитектури новијег доба види : Н.Несторовић, Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа, Београд, 1937; Б.Несторовић, Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата /1815-1914/, ГГБ I, Београд, 1954, 159-174; З. Маневић, Новија српска архитектура, у "Српска архитектура 1900-1970", Београд, 1972, 7-38; Б.Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења X, Београд, 1974, 141-179; Д.ђ.Замоло, Градитељи Београда 1815-1914, Београд, 1981; М.Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд - Крагујевац, 1987; З. Маневић, Романтична архитектура, Београд, 1990; А.Брићић, Знакови у камену, Српска модерна архитектура 1930-1980, Београд, 1992; А.Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури /средина XIX - средина XX века/, рикопис докторске дисертације на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, 1995.

деветнаестог века и период до Првог светског рата, док су градитељска остварења из каснијих деценија била одвећ запостављена и занемарена.² Архитектонска проблематика проучених објеката, свестрано и темељно посматрана, али не и сасвим иссрпљена, показује у којој мери је за просуђивање појава на архитектонској сцени Србије потребно посматрати продукцију остварену изван Београда у коме су одређивани путеви развоја архитектуре и убанизма, грађени капитални национални објекти, вођене одлучујуће стручне полемике. Иако су у престоници живели и радили водећи неимари наше новије архитектуре, значајан сегмент њиховог рада представља урбанистичко уређење, пројектовање и грађење објеката најразличитијих намена широм Србије и Југославије.

Простор југоисточне Србије након ослобођења од турске власти и у периоду између два светска рата када је оживела градитељска делатност, био је привлачан архитектима за остварење властитих концепција. Негујући истрајну и подстицајну архитектонско-урбанистичку развојну политику, градови попут Ниша, Лесковца, Пирота, Власотинца и Врања су у том периоду остварили значајан културни помак којем су осим градитеља из локалних техничких служби, допринели и многи значајни престонички неимари деветнаестог и двадесетог столећа - Ђурђевић, Леко, Стојановић, Владисављевић, Поповић, Дероко, Којић, Коруновић, Краснов, Андросов, Самојлов.

Један од најзанимљивијих стилских слојева архитектуре у поменутим градовима, а посебно у Врању, обухватају објекти који поседују одлике такозваног српског националног стила. Међу различитим стилским опредељењима која су обележила српску архитектуру новијег доба, једно од најзначајнијих несумњиво је оно које се може окарактерисати као српски национални стил.³ Зачета као типичан израз епохе романтичарског историзма у српској уметности средином прошлог века, идеја стварања националног стила одржала се у нашој архитектури у различитим видовима до данашњег дана. Загледани у богату српско-византијско градитељско наслеђе минулих векова при стварању нових архитектонских модела, протагонисти овог стила су од средине деветнаестог до средине новог столећа оставили неизбрисив траг у нашој уметности. У том дугом историјском периоду, готово сви значајнији српски градитељи дали су допринос развоју националног стила, грађећи објекте широм Србије, а касније и Југославије.

2 О новијем градитељском наслеђу Врања види: М. Војиновић, Зграда Окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом Окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју, Врањски гласник XXVI-XXVII, Врање, 1993/94, 131-152; М. Ђурђевић, Прилог проучавању новије архитектуре у Врању, Врањски гласник, XXVI-XXVII, Врање 1993/94, 115-128 /са старијом литературом/; од значаја је и публикација Завода за заштиту споменика културе у Нишу "Архитектонска баштина Врања" из 1979.г.

3 О тој појави види: Ж. Шкаљамера, Обнова "српског стила" у архитектури, ЗЛУМС, 5, Нови Сад, 1969, 191-236; М. Јовановић, нав.дело; З. Маневић, Романтична архитектура, Београд, 1990; А.Кадијевић, нав.дело.

Развој српског националног стила био је сложен, вишезначан, зависан од спољних фактора, али не и подложен крупнијим идејним заокретима. Различити видови тог стила у различитим периодима сматрани су за отелотворење националног израза, иако су у суштини сви почивали на истој уметничкој матрици. Након, прве, прелазне фазе националног романтичарског историзма, у којој је српско средњевековно наслеђе схвачено као део шире балканске традиције /дела тајфе Дамјанова/, наступа период усвајања неовизантијске академске архитектуре, неговане у средњој Европи. Идући тако посредним путем, заобилазећи сопствене споменике, остварењу идеала чисто националне архитектуре није се приближила чуvenа генерација Ханзенових српских ученика /Ивачковић, Илкић, Николић, Живановић/ која је својим делима обележила последњу четвртину прошлог века и за собом оставила значајне примере "неовизантинизма", какве су цркве у Панчеву, Јагодини, Параћину, Крушевцу, Грабовцу.⁴ Подстакнути темељним научним истраживањима српске средњевековне градитељске баштине и променом политичке оријентације под новом династијом, почетком двадесетог века протагонисти националног стила окрећу се изворним српским уместо страним академским узорима. Његови поједини носиоци, загледани претежно у наслеђе моравске школе, у тежњи да досегну особен, савремен национални стилски израз, нису се устручавали да мешају елементе традиционалног градитељства са тековинама сецесије /Таназевић, Вл. Поповић, Коруновић/.⁵ Трагови сецесије били су уосталом, присутни и на фасади српског павиљона на изложби у Паризу 1900. године,⁶ похваљеног као најрепрезентативнијег од свих павиљона балканских држава. С друге стране, на предводнике неоморавског правца са почетка века, сецесија није извршила значајнији утицај /Живановић, П. Поповић, Новаковић, Станојевић/. Антологијски пример националне профане архитектуре у неоморавском маниру је свакако Окружно начелство у Врању Петра Поповића, где је примењена живописна обрада фасада на академски рашчлањеном волумену.⁷

У трећој деценији национални стил ступа у неприродан, али институционално наметнут савез са академизмом /Трговачка академија, Јевреј-

4 О делима Ханзенових српских ученика види: М. Јовановић, Теофил Ханзен, "ханзенатика" и Ханзенови српски ученици, ЗЛУМС, 21, Нови Сад, 1985, 235-260; А. Кадијевић, нав.дело, 34-61.

5 О делу Б.Таназевића види: Д. Ђ.Замоло, нав.дело, 100-103 /са старијом литературом/; о личности и делу Вл. Поповића види: М. Јовановић, Архитект Владимир Поповић /1876-1947/, Саопштења, XXIV, Београд, 1992, 275-286; о Момиру Коруновићу види: А. Кадијевић, Живот и дело архитекте Момира Коруновића /1883-1969/, рукопис магистарског рада у Универзитетској библиотеци у Београду, р.н.1721, 1991.

6 О павиљону Краљевине Србије на изложби у Паризу в.: В.Душковић, Србија на светској изложби у Паризу 1900, Београд, 1995.

7 О Окружном начелству у Врању види: М. Војиновић, нав.дело /са старијом литературом/.

ски дом и Друга женска гимназија у Београду/. Али као истинска стваралачка противтежа у том периоду израста монументално дело Момира Коруновића, који је нашу архитектуру националног стила обогатио најоригиналнијим и највреднијим решењима / Министарство пошта, Пошта бр. 2, соколски дом "Матица" у Београду, цркве у Делиграду, Цељу, Љубљани, Кленку, спомен-обележја на Мачковом камену, Кучкову и Зебрњаку/. Израдивши половином треће деценије особен експресионистички стил, са одређеним постсецесијским елементима, он је до краја остао доследан свом романтичарском проседеу, не прихватajuћи начела модерног архитектонског покрета. Доласком руских емиграната у Србију повећао се број упућених у градитељско наслеђе византијског културног круга.⁸ Определивши се за слободно ауторско тумачење српско-византијске градитељске традиције у црквној архитектури, водећи руски неимари - Андросов, Лукомски, Самојлов и Рик, изградили су широм православних крајева Југославије значајна дела, најчешће комбинујући елементе различитих школа српског средњевековног неимарства са сопственим градитељским концепцијама. Национални стил између два рата имао је, осим сегмента инспирисаног српским црквеним градитељством средњег века и други, посебан фолклористички вид, надахнут народном неимарском традицијом српско-балканског простора. Потиснут крајем међуратног периода на маргину архитектонске сцене пред налетом модерних архитектонских схватања, национални стил у српском градитељству се половином века преселио у историју. Краткотрајно је у првим годинама после Другог светског рата негована у Србији архитектура "национална по форми, а социјалистичка по садржини",⁹ да би почетком педесетих та оријентација била потиснута процватом ауторске модерне архитектуре такозване "богорадске школе".¹⁰

Зачет зградом Окружног начелства /1908/, развој "национално" обожене архитектуре у Врању настављен је након Првог светског рата. У кратком, али у градитељском погледу веома плодном и садржајном историјском периоду између два светска рата, у југоисточној Србији подигнут је велики број грађевина у популарном српском "слогу".¹¹ Неколико објеката тог стилског усмерења изграђено је у Врању, са амбицијом да репрезентују српски национални карактер средине, као и њено опредељење ка поштовању југословенских културних традиција. Национално стилско

8 О доприносу руских неимара српској међуратној архитектури види: Руска емиграција у српској култури XX века, књ. I и II, Београд, 1994. /зборник радова научног скупа/; А. Кадијевић, Допринос руских неимара-емиграната српској архитектури између два светска рата, у "Руси без Русије. Српски Руси", Београд, 1994, 243-254.

9 З. Маневић, Новија српска архитектура...20-21.

10 А. Бркић, нав. дело.

11 Реч је о многобројним црквама саграђеним на територији нишке епархије, епархијском конаку у Нишу, спомен-обележјима у јужној Србији, објектима у Врању итд.

обележје добио је један црквени, један профани и један меморијални објекат - црква на гробљу у Шапранцу, зграда гимназије и спомен-костурница у центру града. Цркву и костурницу саградио је угледни руски градитељ - емигрант Василиј Андросов, док о аутору врањске гимназије за сада нема поузданних података.

Василиј Михајлович Андросов / Одеса, 1872 - Београд 1943/¹² дипломирао је на Архитектонском одсеку Царске академије уметности у Петрограду 1897. године. До 1916.г. током осамнаестогодишње праксе у различитим техничким службама царства, бавио се претежно пројектовањем школских и црквених објеката.¹³ По избијању большевичке револуције у Русији, попут стотина хиљада стручњака из најразличитијих области, Андросов напушта домовину. У Југославију долази као емигрант 1919. године где се у потрази са послом већ 1920.г. обрео у стручној установи највишег ранга - Архитектонском одељењу Министарства грађевина Краљевине СХС.¹⁴ У тој установи, у којој је владала велика слобода у развијању личних архитектонских концепција унутар националног и академског стила, Андросов је провео остатак радног века, обнављајући сваке године свој уговорни однос са министарством.

Већ први Андросовљеви радови показују да је након обиласка најших старијих споменика успешно овладао репертоаром различитих школа српског средњевековног неимарства. Од почетка, он се везао за просторну концепцију моравске школе, определио за слободну стилизацију моравских мотива у спољној обради храмова, али је користио и поједине елементе осталих школа наше медијевалне архитектуре. Академски сигуран и однегован цртеж одликује његове прве радове, као и хармонија у изгледу упечатљивих монументалних градитељских целина у наредном периоду, када ће применити и неке елементе чисто византијског неимарства. Непрестано обузет пројектантским задацима / за дадесетдве године ради саградио је преко осамдесет објеката/, Андросов је један део цркава замислио готово типски, са незнатним морфолошким разликама.

Црква Св.Параскеве на гробљу у Врању, грађена је према Андросовљевом нацрту из 1924.г., током 1925-1927.г. као једнокуполни храм основе развијеног уписаног крста, са припратом, наосом и олтарским простором.¹⁵ На сачуваном пројекту западног прочеља уочљива је намера аутора да стилске елементе моравске школе нарочито истакне у композицији и обради грађевине. Упркос богате неоморавске пластике, деко-рације и профилације фасада /која је приликом извођења прилично сведена/,

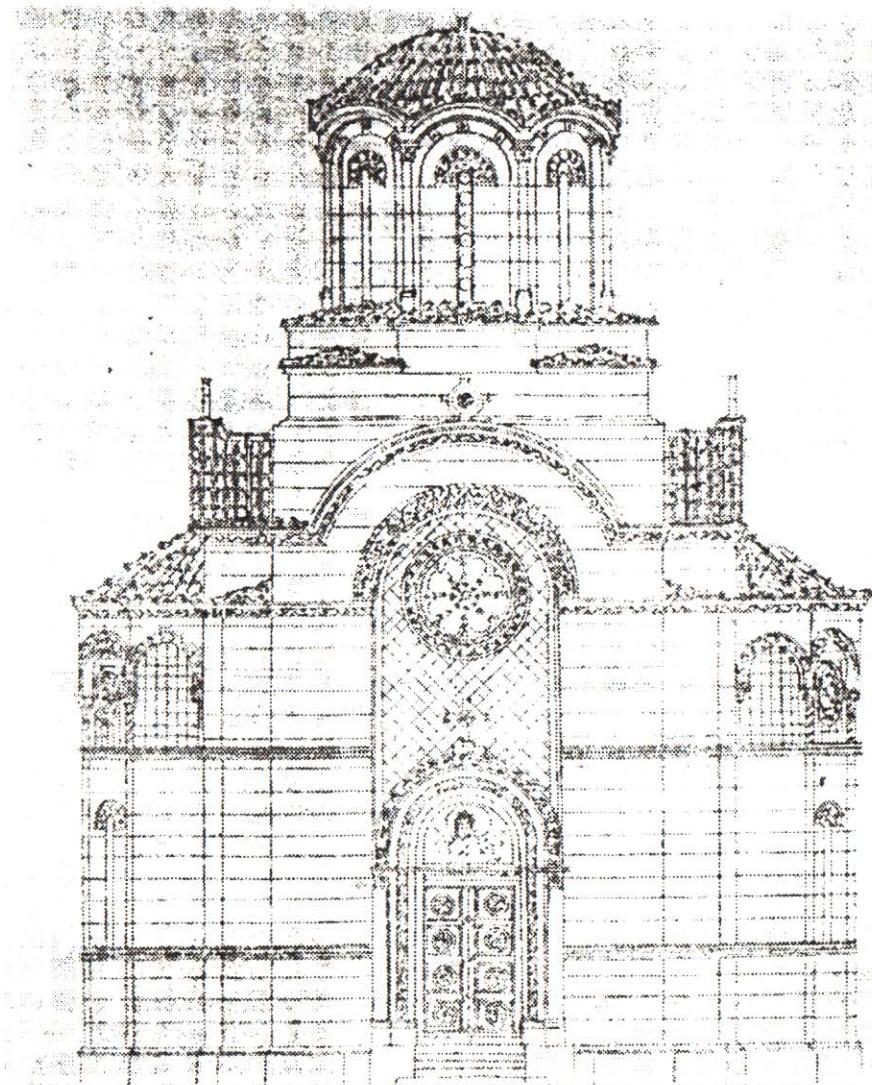
12 О личностии делу В.Андросова види: А.Кадијевић, Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини, Лесковачки зборник, XXXV, Лесковац, 1995, 75-79 /са старијом литературом/.

13 Исти, нав.дело,79.

14 Нав.дело,75.

15 О храму у Врању види: А. Кадијевић, нав.дело,77; црква поседује попут већине новијих српских храмова галерију за хор над припратом и само је делимично живописана; натпис изнад јужног улаза у цркву сведочи о томе да је она подигнута између 1925. и 1927.г. у време краља Александра Карађорђевића и епископа нишког Доментијана. Као извођачи радова поменути су инж. Душан Дингарац и предузимач Ђера Арсић.

грађевина у целини оставља утисак статичног, "траженог" еклектичног решења, са неорганским, нескладно укомпонованим елементима /превише здепаст основни волумен храма, премало кубе, прејаки контрасти између лучних, овалних, кружних и ортогоналних и троугаоних површина/. Изведене без лепоте и лакоће израза, врањска црква је пример стереотипног приступа, чисто кабинетске инспирације. Акадамски кругла обрада фасада, заснована на поузданом, еклектички студиозно пресађеном систему моравске

Сл. 1 Црква на гробљу у Врању, нацрт западног прочеља, рад В. Андросова из 1924. г.

слојевитости зона, утиснула је одвећ строг, каноничан печат архитектури овог објекта, једног у свему просечног Андросовљевог решења. Више надахнућа и стваралачких амбиција он ће испољити на каснијим црквама у овом крају / Лесковац, Доња Лакошница, Кумарево, неизведен пројекат храма у Сијеринској Бањи/.¹⁶ Југозападно од главног прочеља врањске цркве још од 1911. године налази се засебан звоник, који сасвим одудара од стилских концепција Андросовљеве архитектуре.

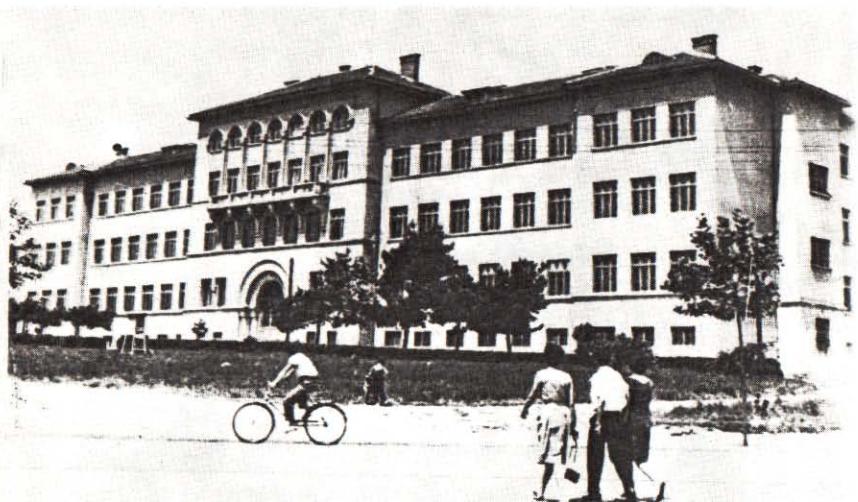
Сл. 2 Црква на гробљу у Врању, данашњи изглед, југоисточна страна

Једна од најрепрезентативнијих и најмонументалнијих школских зграда у Србији између два светска рата подигнута је у периоду од 1928. до 1933.г. у Врању. Реч је о палати гимназије, изграђеној на тадашњем Масариковом тргу, у близини Официрског дома, поред градског парка. Њено грађење, углавном финансирано средствима Вардарске бановине, коштало је тада око четири милиона тадашњих динара.¹⁷ Саграђена је са сутуреном, високим приземљем, два спрата и трећим издвојеним спратом на врху средишњег блока главног прочеља. Зграда обухвата преко се-

16 О овим објектима види: А.Кадијевић, Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу.75-79.

17 О врањској гимназији види: С., Новагимназија у Врању, Политика 1.8.1933, 10; Р.Требјешанин, Р.Симоновић, Ј.Трајковић, В.Лазовић, В.Стојиљковић, Врањска гимназија 1881-1981, Врање,1981; Љ.Димић, Друштвени живот Врања у годинама диктатуре 1929-1934.Прилог историји свакодневнице, Врањски гласник XXVI-XXVII, Врање, 1993/94,245.

дамдесет одељења, од чега више од двадесет учионица и канцеларија, помоћне просторије, библиотеку, амбуланту итд. Посебан значај дат је уређењу велике сале, намењене свечаностима и другим школским манифестацијама. Аутор пројекта палате није познат, али се зна да је предузимачке и извођачке радове извело предузеће "Вагнер" и "Тунер" из Београда, док је надзорни инжењер био Петар Ивановић, "шef техничког одељка" у Врању.¹⁸ Највероватније да је пројекат зграде дело неког општинског архитекте или инжењера, о чему ће поузданije податке пружити будућа темељнија проучавања архивске грађе у Врању. У досадашњим приказима ове монументалне палате посвећеним претежно њеној историји, име њеног пројектанта није помињано.

Сл. 3 Гимназија у Врању, главно прочеље

Потреба за подизањем савремене и функционалне гимназијске зграде наметала се у трећој деценији као примаран задатак грађитељског развијатка Врања, будући да су се генерације ученика дотада школовале у невеликој згради старог Пашићог конака. По монументалности и стилској обради, изведеној у духу модернизованог српског националног стила, палата гимназије намеће се у урбаниом амбијенту Врања као изразита урбанистичка доминанта, која је читавом центру града утиснула свечан и озбиљан архитектонски печат. Изграђена на слободној парцели као самосталан, масиван, разуђен архитектонски волумен, врањска гимназија се надовезала на архитектонски ток значајних гимназијских зграда подигнутих широм Србије у популарном српском стилу /види гимназију у Вели-

Сл. 4
Гимназија у Врању,
портал

Сл. 5 Гимназија у Врању, детаљи главног прочеља

ком Градишту арх. Јовановића, Приштини-арх. Кремера, Сремској Митровици-арх. Коруновића, трговачку школу-арх. Денића и Другу женску гимназију у Београду-арх. Милице Крстić.¹⁹ Крајем међуратног периода у архитектури школских зграда почиње преовлађивати модерни концепт, оличен у антологијском Злоковићевом решењу у Јагодини.²⁰

Главно прочеље врањске гимназије састоји се од вишег, ризалитно истакнутог средишњег троспратног блока и подужних трактова, завршених плитко истуреним ризалитима. Најсвечаније и најрепрезентативније архитектонско рухо краси композицију средишњег дела, главног мотива целине прочеља, обраћеног са карактеристичним пластичним и декоративним елементима изведеним из широко схваћене националне медијевалне традиције /залучени портал, богато рашчлањен паровима кратких прислоњених стубића који фланкирају лучну нишу/²¹, допуњеног елементима народне неимарске традиције /четвороводни кров, истакнуте стрехе, балкони, истурени високи димњаци, уклопљеност у архитектонски миље врањског краја итд./. Стапањем традиционалних романтичарских елеме-ната архитектуре у динамичне и ритмичне композиције, ублажена је строгост круте, каноничне академске троделне поделе зона фасаде по хоризонтали, подупрте чврстином форме карактеристичном за популарни еклектицизам /наглашена симетричност у распореду тешких маса и отвора, високо приземље, наглашен сокл и подеони венци, правилност, јасноћа и слојевитост у композицији целине/. Средњи наглашени, пластично обраћени део грађевине оживео је композицију и дао печат укупном изгледу гимназије. С друге стране, утицајем снажних, надирућих модерних архитектонских схватања можемо сматрати умерену декорацију, доминацију широких безорнаменталних површина, непоремећени хоризонтални ритам низа правилних правоугаоних, вместо традиционално залучених прозора, који делују више монотоно него што оживљавају зидна платна грађевина. Њеном традиционалном изгледу такође доприноси и блоковита затвореност волумена јако уочљива на први поглед. У посебним квадратним пољима између другог и трећег спрата средишњег блока палате постављено је седам кружних медаљона са рељефним попрсјима В. Каракића, Б. Станковића, Ф. Прешерна, Св. Саве, И. Мажурунића, И. Гундулића и П.П. Његоша. Едукативни, школски карактер установе, утемељене на традицијама српског школства, овде оличен у представама највећих српских просветитеља и књижевника, допуњен је ликовима словеначких и хрватских уметника, чиме је потенциран југословенски карактер савременог школског система у Србији. Осим појединачних традиционалних архитектонских мотива, управо су ови рељефи одредили експлицитан српски и југословенски симболички карактер ове грађевине која и данас ваљано служи својој сврси.

¹⁹ О овим објектима види: А.Кадијевић, Један век националног стила...130-200.

²⁰ О јагодинској основној школи види: А.Брикић, нав.дело,111-113.

²¹ Такав мотив јавља се на многим објектима у националном стилу између два рата, као што су соколски дом "Матица" и Патријаршија у Београду, Пошта у Крушевцу итд.

Иако настала као плод спајања различитих архитектонских елемената традиционалних и савремених стилова, попут многих стилски хетерогених творевина у српској архитектури тог периода, врањска гимназија је сматрана остварењем националног стилског израза, које се надовезало на поменути популарни ток у градитељству гимназијских зграда, али и на примере из предратног периода, као што су Дом ученица у Београду, Педагошка академија у Неготину,²² пројекти основне школе у Пироту, Чачанска и Ужиčка гимназија /пројекат/. Завршена у време када се у српској архитектури увек гасе романтичарске националне тенденције у корист модерних, безорнаменталних функционалистичких схватања, врањска гимназија представља солидно остварење "национално" опредељеног тока нашег градитељства с краја треће и почетка четврте деценије.

Након великих разарања и губитка знатног дела популације у исцрпујућим ратовима 1912 - 1918. године, у Србији се јавила потреба за подизањем многобројних споменика изгинулим ратницима и цивилима. У трећој и четвртој деценији грађени су монументални споменици двојаке, надгробне и култне намене, како у градовима и мањим насељима, тако и на планинским висовима и местима чувених битака.²³ Један део спомен обележја ослободилачких ратова Србије подигнут је и ван Југославије, на гробљима палих ратника у Грчкој, Тунису, Алжиру, Румунији, Албанији. Створен је и посебан тип црквених грађевина меморијалне намене у које су полагане кости страдалих родољуба /цркве-костурнице/. Грађене су и многобројне спомен-чесме, крајпуташи, уређивана војничка гробља.

Ретроспективни и комеморативни карактер спомен-обележја, својеврсних репрезената државне политике, нарочито је до погибије краља Александра 1934. године имао снажну подршку државе и био популарисан у јавности. Неговање националних традиција у меморијалној архитектури, колико је представљало израз повраћеног колективног осећања вековима разједињених Срба, донекле се косило са тежњом за стварањем равноправних услова испољавања култура других народа који су чинили југословенску заједницу. На већини изведених меморијалних грађевина преовлађује упадљив српско-византијски карактер, док су елементи "југословенства" симболично испољавани у богатој хералдичкој декорацији и свечаним говјрима на промоцијама споменика.

Представници националног тока у српској међуратној архитектури, аутори већине монументалних комеморативних споменика, искрено су веровали да испуњавају дуг према изгинулим сународницима, наглашавајући у структури и декорацији својих монумената снажну националну идеолошку и симболичку компоненту. Стварајући форму осетљиву на симbole друштвене постојаности и велике националне програме који њима управљају /поштовање духа предака, родољубље, православље,

²² М. Војиновић, Зграда Педагошке академије у Неготину-радовина санацији и оплемењивању њеног спољњег изгледа, Гласник ДКС, 13, Београд, 1989, 147-150.

²³ О томе види А. Кадијевић, Архитектура спомен-обележја на Зебрњаку, Врањски гласник, XXVI-XXVII, Врање, 1993, 153-162 /са старијом литературом/.

југословенски патриотизам и монархизам/, представници националног стила су се за разлику од заговорника модерне архитектуре најрадије изражавали кроз споменик, маузолеј и храм. У уметничком обликовању монументалних спомен-обележја учествовали су најугледнији архитекти, сликари и вајари са југословенског простора. Највреднија дела остварили су водећи српски и руски неимари емигранти - Коруновић, Дероко, Васић, Тодић, Андросов, Верховски, Краснов и Хват Мештровић.²⁴

Друга грађевина Василија Андросова у Врању је спомен-костурница палим у ослободилачким ратовима Србије, изграђена на маркантој рас-крсници главних градских улица, недалеко од саборне цркве Св. Тројице. Њен пројекат, сачуван у Архиву Југославије, настао је 1936. године.²⁵ Складан и понешто сведен архитектонски концепт ове костурнице изведен је академски вешто и солидно. Она је, додуше, замишљена као дело лишено снажнијег архитектонског израза, без маштовитих мотива неретко присутних на спомен-обележјима међуратног периода. У Андросовљевој меморијалној архитектури, она представља донекле изузетак, будући изведена као канонична, класична пирамidalна композиција, без наглашene декорације и упадљивих хералдичких елемената. Ова врањска костурница спада у творевине архитектуре националног стила, будући да се по свом концепту надовезује на сличан тип спомен-обележја изграђених широм Србије и Југославије. Уместо националног патоса и наивне реторике, често утканих у скулптуралну и архитектонску обраду грађевина тог типа, овде преовлађује свечано уздржан, готово безизражajan уметнички говор, дат на сведен, безорнаменталан начин. Раније, током треће деценије, Андросов је нагињао много наметљивијим, богатије декорисаним и гиздавије обрађеним обележјима, варирајући различите мотиве - од минијатурне цркве, капеле, пећине или каменог брежуљка /види споменик Велимиру Тодоровићу на београдском Новом Гробљу, спомен-обележја у Буковику, Кривој Паланци, на војничком гробљу код Младеновца/.

Врањски споменик, саграђен на месту старијег споменика, поседује квадратну основу и има надземни и подземни део. Костурница је уређена у уској и дубокој крипти; надземни делови обухватају степенасту вишесегментну кубичну базу и високо витко пирамidalно стабло /висина споменика је 11,5 метара/, такође завршено троделно моделованом пластичном "капом" на врху. Слојевитом, строго симетричном, хладном и статичном композицијом, Андросов је и на свом другом врањском остварењу наглашио академски свечан, али претерано уздржан, усиљен архитектонски карактер меморијалне грађевине. Њена сведена, једноставна, блоковита и готово безорнаменталана спољна обрада наговештава постепено напуштање класичне композиционе и декоративне схеме меморијалних објеката у корист савременијих и функционалнијих метода грађења.

24 По архитектонским и уметничким квалитетима издвајају се Корунивићеви монументи у Рамни, Мачковом Камену, Кучкову и Зебрњаку, Дерокови споменици у Битољу, Смедереву и Сарајеву, Васићеви на Зејтинлику и Војводи Путнику на београдском Новом гробљу, Краљеву од Верховског, споменик на Авали Мештровића итд.

25 Архив Југославије, фонд Министарства грађевина, збрука планова 376.

Сл. 6 -
В. Андросов,
костурница
у Врању,
данашњи изглед

Приказани примери архитектуре националног српског стила у међуратном Врању показују да је у тој средини негован и очуван континуитет са покушајима остваривања националног стилског израза у ранијим периодима /саборна црква и Окружно начелство/. Иако је грађење у популарном националном стилу у то доба у велико потискивао талас грађења модерних објеката, може се рећи да су такви покушаји представљали значајан дomet традиционалне, ретроспективне оријентације у српској архитектури, значајнији утолико јер су остварени у време премоћи нетolerантних, антиистористички настројених архитектонских стремљења.

* * *

Посебна напомена: У прикупљању грађе за овај прилог помогли су ми историчар из Врања Ненад Петровић и госпођа Вукелић из Народног музеја у Врању, којима овом приликом срдачно захваљујем.

THE EXAMPLES OF THE ARCHITECTURE OF THE SERBIAN NATIONAL STYLE IN VRANJE BETWEEN THE TWO WORLD WARS

by Aleksandar Kadijević

Summary

One of the most interesting stylistic layers of architecture in Vranje between the Wars includes structures which possess characteristics of the Serbian national style. They continued the course of the "nationally coloured" architecture in the south-east of Serbia. It was conceived by anthological works of Tajfa Damjanov in the 19th century and Pera Popović's building for Regional authorities in Vranje from 1908. The church on the cemetery (1924-1927), the secondary school building (1928-1933) and the charnel house (1936) were built with an ambition to represent the national character of Vranje milieu as well as its determination to respect the Yugoslav cultural tradition. The church and the charnel house were built by a Russian emigrant and a prominent architect Vasilij Androsov (1872-1943) who realized over eighty structures in Yugoslavia between the two Wars. The examples of the national style architecture in Vranje represent an important achievement of traditional retrospective movement in Serbian architecture between the Wars. Its importance is even greater because they were built in the time when intolerant modern anti-historically directed aspirations dominated in architecture.

Др Момчило Златановић

ВАРВАРИЗМИ, ПРОВИНЦИЈАЛИЗМИ И ДРУГЕ МАЊЕ ПОЗНАТЕ РЕЧИ У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

НАПОМЕНЕ

Старо, патријархално и балканско Врање било је врло сложена друштвено-економска средина. "То је чудо колико се расних, политичких, економских, социјалних и културних полигона ту сударило, у једној јединој тачки, својим најоштријим рогљевима и тим сударом створило један једини мали или тврди чвр" (Милош Савковић).

Тај "мали" или тврди "чвр" Борисав Станковић је до сржи упознао и снажно доживео у свом детињству и младости. А да би га верно наслкао, морао је да употреби и многе варваризме (у првом реду турцизме) и провинцијализме.

Због своје географске, топографске и стратегијске позиције, Врање је за време отоманске власти представљало значајно административно место. Било је седиште вилајета, казе, кадилука, нахије, а у првој половини XIX века (до 1843-44) и пашалука. Ослобођено је 1878. године. Део његове шире околине, Пчиња, Бујановац и Прешево, остали су под турском влашћу све до 1912. године.

Врањска чаршија била је у извесном смислу билингвална средина: многи Срби и Турци употребљавали су у свакодневној комуникацији оба језика. Ефенди Мита, личност из романа *Нечиста крв*, лепше је говорио турски него свој матерњи језик.

Турцизми (турске, арапске и персијске речи) улазили су у говор српског становништва. При томе су, често, мењали гласовну структуру, облик, а покаткад и значење.

Речи су узете из *Сабраних дела* Борисава Станковића која је београдска *Просвета* објавила 1970. године.

- I књига: *Стари дани* (91-230); *Из старог јеванђеља* (233-282);
Божји људи (285-349);
- II књига: *Тајни болови, Гугутка, Стојанке, бела Врањанке, Кучко, Мицо!* (7-41); *Из мого краја* (45-130); *Моји знанци* (133-252);
- III књига: *Нечиста крв;*
- IV књига: *Коштана* (8-80); *Ташана* (81-223);
- V књига: *Газда Младен* (7-126); *Певци* (129-211);
- VI књига: *Приповетке и црте објављене после 1927* (7-48);
Наступ (51-97); *Печал* (101-123); *Јовча* (127-187);

Прегледани су и употребљени ови речници:

1. Абдулах Шкаљић: *Турцизни у српскохрватском језику*, Сарајево 1966;
2. А.Н.Баскаков и др.: *Турско-русский словарь*, Москва 1977.
3. Братољуб Клаић: *Речник страних ријечи*, Загреб 1984;
4. Э. М. - Э. Мустафаев и В. Г. Щербинин: *Руско-турецкий словарь*, Москва 1972;
5. Момчило Златановић: *Речник говора јужне Србије* (рукопис), Врање 1994;
6. Радомир Алексић: *Речник страних речи и израза*, Београд 1978;
7. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови сад-Загреб 1967 (I и II св.), Нови Сад 1969 (III св.), 1971 (IV св.), 1973 (V св.), 1976 (VI св.);
8. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. I-XIV, САНУ, Београд 1959-1989;
9. *Речник хрватскога или српског језика*, I-XXIII, ЈАЗУ, Загреб 1880-1976.

СКРАЋЕНИЦЕ

алб.	- албански	лат.	- латински
ар.	- арапски	мађ.	- мађарски
арам	- арамејски (језик којим се говорило у Палестини почетком наше ере)	мн.	- Множина
		нем.	- немачки
		несвр.	- несавршен глагол
		перс.	- персијски
		погрд.	- погрдно
Б.С.	- Борисав Станковић	рус.	- руски
В.	- види	св.	- свеска
грч.	- грчки	срв.	- свршени глагол
дем.	- деминутив	стр.	- страна
заст.	- застарело	тал.	- талијански
и др.	- и друго	тур.	- турски
изв.	- изведеница	фр.	- француски
јерм.	- јерменски	хипок.	- хипокористик
књ.	- књига	цсл.	- црквенословенски

A

- аба ж** (арам.) (тур. abba) одмила за мајку и старију жену уопште. "И аба је тамо код њега" (I, стр. 169).
- абонман м** (фр. abonnement) претплата. "Велиш: имам велику плату. А знаш ли да оне не достиже ни за абонман одела и других потреба што добијам непосредно из Париза, а камоли за остало" (VI, стр. 54).
- ава ж** (ар.) (тур. hava) ваздух. "Бех на аву, припаде ми нешто тешко, нека мука на срце, па искочих на двор да се охладим" (IV, стр. 175).
- авлија ж** (грч.) (тур. avlī) ограђено кућно двориште. "Из комшилука чули су се ударци секира, шкрипа ћермова, клопарање нанула по калдрмисаним авлијама.." (III, стр. 264)
- адет м** (ар.) (тур. adet) обичај. "...Цело једење њено личи више као на неки ред, адет, а не на једење, храну" (V, стр. 39).
- азг'н** (тур. azgin) обесан, силан. "А што је она била кучка, азг'н, па није могла да чека, дочека мужа" (II, стр. 149).
- ајлук м** (тур. aylık) месечна плата, рете годишња (од Ђурђевдана до Митровдана). "Од синовљевог ајлuka...куповао је Стеван и препрдавао стоку" (II, стр. 88).
- ала ж** (тур. ala) прождрљива неман; незасит човек. "И давај, давај, исплатију, али ко ће алу да засити" (I, стр. 273).
- алат м** (перс.-тур.) (од тур. al и at) коњ црвенкасте длеке.
"...А привезаног остраг за кола, лепо оседланог алата уведоше унутра..." (III, стр. 97).
- алафранга** (фр.-тур.) на француски, европски начин. "Са њоме имао сам само једно дете, сина који се први почeo да носи алафранга" (III, стр. 21).
- албантин м** (ар.-перс.) (тур. nalbant) поткивач. У Врању се чује албантин.... "Где су већином били Цигани, албантини, ковачи или сељаци..." (II, стр. 86).
- алва ж** (ар.) (тур. helva) посластица од брашна, шећера (меда) и масла. "...Млади за све то време једнако се слали буреци, алва и шећер." (V, стр. 90).
- алев,-а,-о** (перс.) (тур. al- отвореноцрвен) црвен. "...Сагледа она онај његов алеви фес и ону шарену торбу са књигама..." (II, стр. 187).
- алем м** (ар.) (тур. alem) дијамант. "У дно мора сићи ћу да извадим алем за твоје чело..." (I, стр. 96).
- алка ж** (ар.) (тур. halka) карика; звекир на вратима. "На капији звекну алка" (III, стр. 57).
- ал-катмер м** (перс. al и тур. katmer) црвени каранфил. "Ветар душе, ветар душе, ал-катмер мирише" (I, стр. 104).
- алосати свр.** (грч. halosomai) опчинити; уништити; зло нанети. "Хоће нешто да га алоше, зло снаће, Бог га не убио!" (I, стр. 314).
- алча ж** (ар.) (тур. halka) овде: мала карика. "...Ипак је одавно била кришом набавила му нове јаке ципеле, потковане на алчама и клинцима..." (II, стр. 191).

- амал м** (ар.)(тур. hamal) носач. У Врању се чује амалин. "А не би вас било срамота да ја идем пред цркву, у амале..." (III, стр. 115).
- амам м** (ар.)(тур. hamam) јавно купатило. "И од тада једнако сваку удавчу она тамо у амаму купа и трља" (III, стр. 147).
- амамџика ж** (ар.-тур.) (од тур. hamamci) жена која ради у амаму. "Испред амама дочека их амамџика" (III, стр. 150).
- аман!** (ар.)(тур. aman) узвик којим се моли за милост. "Немој, газда! Аман, газда!" (III, стр. 65).
- аманет м** (ар.)(тур. emanet) завет. "Јер ми је у аманет оставила" (I, стр. 279).
- амбар м** (перс.)(тур. ambar) дрвена зграда за зранасту храну. Амбари могу да имају посебне делове, "пресеке", за пшеницу, раж, јечам и др."...Све то богатство, које је до тада лежало сакривено и нагомилано по подрумима, амбарима, шталама, изнесе..."(III, стр. 7).
- амвон м** (грч. ambon) узвишено место испред олтара у цркви; место у цркви са којега се проповеда. "На амвону, окренут леђима овамо, к нама, стоји ћакон с уздигнутом десном руком..."(I, стр. 144).
- амурлук м** (ар.-тур.)(тур. hamurluk) одељење у пекари у којем се меси хлеб. У старом Врању амурлук је могла да буде и посебна зградица до пекаре. "...Не излазио напоље испред фуруне, већ иза ње, у амурлуку, где се месио хлеб..."(II, стр. 78).
- анасонлика ж** ракија у коју се ставља миришљава биљка anason Pimpinella anisum. "Анасонлика од сто години" (IV, стр. 161).
- антерија ж** (ар.)(тур. entari) врста мушке и женске горње хаљине од чохе, плиша и других тканина са дугачким рукавима. Богати људи носили су антерије украшене срмом, а покаткад и са позлатом. "...Опасан дугачком антеријом, гологлав иде и шврља по чаршији..." (II, стр. 149).
- апанс'с** (тур. apansız) изненада; напречац. "Зашто тако брзо, апанс'с оде, остави нас?" (I, стр. 193).
- арбија ж** (ар.)(тур. harbi) шипка којом су набијани пиштоли и пушке кремењаче. "За појасом силав, у њену арбија и један ножић са седевском дршком" (II, стр. 25).
- аргат м** (грч. ergat) (тур. ırğat) најамни радник; надничар, углавном на њиви. "И момци већ однеше ручак аргатима на њиву." (IV, стр. 179).
- аренда ж** (лат. arrenda) закупнина. "Он је са сељацима и чивчијама уговарао, давао имања под закуп и аренде..." (III, стр. 34).
- арно** (ар.) (изв. од тур. ar) добро. "Хвала милостивом, арно сам си, и добро ми је" (VI, стр. 11).
- Асанбаир м** (тур. bayır- брдо, земљиште на падинама брда) ново насеље у Врању.
- аскер м** (ар.)(тур. asker) војник. "Аскер, ма колико био, ретко да се отуда враћао..."(III, стр. 134).
- асли** (ар.)(тур. aslı) заиста; потпуно; прави. "Истина је, Митке, црни Митке, да си бекрија. И тој асли, дидидуз бекрија" (IV, стр. 61).

астал м (мађ. asztal) сто. "...У челу, за најдугачкијим асталом, заузима своје место" (II, стр. 242).

асура ж (ар.) (тур. hasır) простирач исплетен од рогозине, трстике или сламе. "Испод ње асура од сламе, на њој покровац и душек, и, покривена јорганом, готово се не види" (VI, стр. 9).

аферим! (перс.) (тур. aferim) Браво! Тако је" "А! Аферим! - поскочи ч'а Јован од задовољства што сам му погодио баш ту, његову песму" (I, стр. 152).

аша ж (ар.) (тур. haşa) прекривач за коња који се ставља испод или преко седла и самара.

ашиковање с (изв. од тур. aşık) љубав момка и девојке. "С колико је чежње, ватре, страсти мислио на женске, пиће, ашиковање, (I, стр. 181).

ашикује несвр. (изв. од тур. aşık- љубавник) води љубавни разговор; води љубав. "...Па чак и у њихове хареме да одлази и са њиховим девојкама и булама да ашикује..." (III, стр. 11).

ашчијам (перс.-тур.) (тур. aşçı) кувар. "Куповање целог хлеба, пошто куповање на кришке долази скупље, јер ашчија тако од једног хлеба истера два гроша, а он, цео кад се купи, стаје грош" (II, стр. 211).

ашчијница ж (изв. од ашчија) јавна кухиња. "И то толико њих да је готово сваки хан и ашчијница имао своју" (II, стр. 120).

ашчик ж (перс.-тур.) куварица. "И зато, када дође, пошто прегледа кујну, богато обдари ашчику..." (III, стр. 168).

Б

баждарница ж (перс.) (тур. bacdar) царинарница, трошарина. "Од баждарнице силазите широким, пространим улицама.." (I, стр. 154).

бајаги (тур. bayağı) тобоже- "Ти бајаги нећеш! Ти ли?" (III, стр. 212).

Бајрам м (тур. bayram) муслимански празник. "А знало се да ниједан Ахметов Бајрам, весеље, радост његове куће и његова братства не може бити без њега..." (III, стр. 136).

бакал м (ар.) (тур. bakkal) трговац намирницама. Више се чује бакалин. "...И поудавале се за ситне трговце, бакале, већином скоротечнике..." (III, стр. 26).

бакалница ж (ар.) (изв. од тур. bakkal) продавница колонијалне робе, намирница. "И кафана, млекацијиница, ћевабџиница и бакалница" (II, стр. 16).

бакалук м (ар.-тур.) (тур. bakkallık) трговина на мало. "Нарочито кад би чуо да је неко од ових нових, скоротечених газда, који су прво почели бакалуком, ситничарством..." (II, стр. 94).

баклава ж (ар.) (тур. baklava) пита од танких јуфки, ораха, бадема или лешника. Прелива се растопљеним шећером или медом. "...Баклаву за медна ти уста..." (I, стр. 95).

- бакшиш м** (ар.)(тур. bahşiş) дар; напојница. "Сигурно пијан, као сваке суботе од бакшиша што је добио..." (III, стр. 54).
- балсам м** (грч. balsamon) (нем. Balsam) мелем. "...И учас се осетио онај тих ко балсам ноћни миомир" (I, стр. 109).
- басамак м** (тур. basamak) степеница. "Магда преплашена устрча уз басамаке..." (III, стр. 96).
- басма ж** (тур. basma) шарена танка тканина за женске хаљине. Богате Врањанке носиле су хаљине од свилене басме. "...И како је Софки послao баш ту басму, да јој се начини хаљина" (III, стр. 37).
- баџа ж** (перс.)(тур. basa) широк димњак изнад огњишта. "Али кујна била је све и сва са оним њеним великим огњиштем и изнад њега тако широком баџом..." (II, стр. 271).
- башибозук м** (тур. başibozuk) недисциплинована и пљачкашка војска. "Поче да грца и пуни се царски друм од побегле војске, башибозука..." (V, стр. 115).
- башча ж** (перс.)(тур. bahçe) врт. "И цела Оџинка с тополама, врбњацима, башчама, била њихова" (V, стр. 138).
- бег м** (тур. bœy) турски племић; велики поседник. "Са Турцима и беговима и он пребегао..." (III, стр. 33).
- беглербег м** (тур. beylerbeyi) (бег над беговима. "Не ли беглербег дође по десетак!" (I, стр. 326).
- бедан,-дна,-дно** овде: немиран, "Ех, што си бедан!-вели она благо. Па да би ме умирила, оставља рад и леже са мном." (I, стр. 249).
- бекрија м** (ар.)(тур. bekri) пијаница. "Истина је, Митке, црни Митке, да си бекрија" (IV, стр. 61).
- бекријање с** пијанчење. "Колико пута сам одлазио. Због моје песме, бекријања" (IV, стр. 154).
- берићет м** (ар.)(тур. bereket) род, најчешће пољски. У Врању кажу берићет. "Донели берићет, продали и нешто купили" (II, стр. 245).
- бина ж** (ар.)(тур. bina) кућа. "За сваку овећу зграду, бину, када је и од кога зидана" (II, стр. 93).
- бињекташ м** (тур. binek taşı) повећи камен у дворишту, обично близу капије, са кога се узјају коњ. "...А до саме капије бињекташ, који је био истина пропао у земљу, али му се још блештало његово мраморно теме" (III, стр. 59).
- благодејање с** (цсл) помоћ која се даје сиромашном Ѣаку. "Нешто од благодејања, нешто од кондиција и помоћ добрих људи као сиромашном Ѣаку, он је имао прихода баш обилато" (VI, стр. 67).
- благота ж** млеко и млечни производи. "Берићет, благота с тобом у кући да ми заседне" (IV, стр. 37).
- бој м** (тур. boy) спрат. "Њене нануле звечале су по сухом доксату горњег боја" (III, стр. 56).
- бојација м** (тур. boyacı) занатлија који се бави бојењем, првенствено одеће. "Риста бојација већ се побио и затворио у кућу" (I, стр. 150).

бонвиван м (фр. bonvivant) чевек који воли да ужива. "Чудиш се што сам постао бонвиван и гигерл!" (VI, стр. 51)

бостан м (перс.)(тур. bostan) место где расту дње и лубенице. "Сади на томе њивчути бостан" (V, стр. 129).

бошча ж (перс.)(тур. bohça) повезача за главу; тканина у коју се нешто замотава; прегача. "Сваког часа завезује бошчу, која јој после одмах пада..." (I, стр. 141), "Тада би на гробу увек била разгрнута бошча с тепсијом..." (I, стр. 196). "Утегнута у тесан јелек, у широким шалварама и опасана бошчом..." (II, стр. 24).

бошчалук м (перс.-тур.)(тур. bohçalık) дар у бошчи који обично садржи: кошуљу, гаће, чарапе и мараму. "На Ускре, Божић, и онај дан кад ју је превео преко границе, као успомену, слала му је бошчалук..." (I, стр. 161).

бошчица ж дем. од бошча. "У шалварицама, кратком тесном монтану са широким рукавима, опасана бошчицом..." (I, стр. 246).

брљив,-а,-о, онај који је мало неурачунљив, онај који увек не контролише своје поступке. "Она је и онако брљива, па још сада" (III, стр. 196).

бробињак м мрав. "Ја, Коштан, у мој живот још бробињка несам нагазија..." (IV, стр. 77).

брошљав,-а,-о, који има мале брадавице, "Грбав, дугачке главе, јаких лица, утрпан памуклијама, брошљав..." (II, стр. 115).

буклија ж (лат. boucalis) пљоснати суд за вино и ракију. У употреби је била и већа земљана буклија. "...Са пуно корпи јела и буклије вина, да тамо целог дана преседе" (III, стр. 47).

була ж (тур. bula) жена муслиманка. "...Па чак и у њихове хареме да одлази и са њиховим девојкама и булама да ашикује..." (III, стр. 11).

буљук м (тур. bölük) стадо; овде: мноштво коња. "Још одозго, чим почну да овамо полазе, познао би се његов буљук" (II, стр. 123).

бурунџук м (тур. büruncük) врло танка свилена хаљина. "Била је обавијена неком мрежом која је требала да буде бурунџук" (VI, стр. 58).

В

вада ж јарак за довођење и одвођење воде. "Само спроћу, где је хладо- вина више ваде, по којој од жеге пресушила вода, једва мили, метнута врата дућанска" (V, стр. 47).

вајда ж (ар.)(тур. fayda) корист, добит. "Може се неки пут и онако, јер, ако је за вајду, доста је" (IV, стр. 100).

варак м (ар.)(тур. varak) лажна позлата. "А нарочито лице му, главу, око које беше поређано цвећа, шимшира, и то вараклисаног, те се варак цаклио..." (I, стр. 191).

вашанка ж (нем. Fasching) покладе. "А нарочито зна да ће је сада она сигурно звати, што је већ последња недеља вашанка..." (V, стр. 50).

вејник м вењак. "Познаје се место од колибе и још штрче мотке од вејника.." (II, стр. 155).

вилајет м (ар.)(тур. vilayet) бели свет. "Газда био увек на вилајет, а у радњи вечно заступник, обично газдин какав рођак: брат, синовац" (II; стр. 113).

Воскресеније с Ускрс. "С'г на Воскресеније гора и вода се весели" (IV, стр. 29).

вр'овиња ж ситни плод на врху неке биљке (нпр. паприке); оно што је мале вредности. "Највише су грдили данашња времена, како је свет постао вр'овиња, спомињући старо добро време, свој живот, младост" (II, стр. 17).

вршник м испучен гвоздени поклопац под којим се на огњишту пеће хлеб, пита, месо и друго. На вршник се нагрђују жар и врућ пепео. "Целе ноћи видело се како на те огњеве падају ужежени вршници, заклапајући округле тепсије са непеченим питама и разним печењима" (III, стр. 209).

Г

гаваз м (ар.)(тур. kavas) стражар; телохранитељ. "Сутра и пред наше и пред бугарско посланство коњи, гавази, пандури..." (II, стр. 251).

гајтан м (грч.)(тур. gaytan) вунена или свилена врпца за порубљивање и укравашавање одеће. "...Ни ногавице никад нису биле дугачке, још мање широке и испуњене гајтанима..." (III, стр. 17).

герок м (нем. Gehrock) дугачак мушки капут, најчешће црне боје. "На њему герок и панталоне старога кроја..." (II, стр. 69).

гигерл м (нем. Gigerl) кицош, помодар. "Чудиш се што сам постао бон-виван и гигерл!" (VI, стр. 51).

гиџија м-ж (тур. или перс.) (тур. gidi) јуначина; врсна наочита особа. "Да живиш како гидија" (IV, стр. 43).

гледарица ж гатара, врачара. "Нико није смео да о томе зна да је она била код гледарице и она јој врачала" (V, стр. 96)

големаш м богаташ; моћан човек. "Гроб му је међу прве газде и големаше" (II, стр. 47).

големашки,-а,-о, који се односи на големаша, који припада големашу. "Дођох на големашко гробље, ту су највише кандила" (II, стр. 48).

гоч м (алб. doç) бубањ. "...Чује се силна свирка, сељачка и варошка, састављена из више група свирача: гоч бије, грнета пишти и трешти, ћемана цвиле и извијају" (VI, стр. 161).

грнета ж дувачки инструмент, сличан кларинету. "Грнета гроће, ћемане клизи, дахије звони..." (I, стр. 163).

грнетар м онај који свира у грнету. "...Исплатише свирача, грнетара и кочијаша.." (III, стр. 97).

гротање с певање гроталице. "Тада настаје оно његово нештедимице, као руком да црпе, изношење гласа, извијање, гротање" (V, стр. 189).

гроте пева гроталицу; подрхтавање (гласа). "...Стојан, од стида зарумењен, огрнут широком одеждом са ушивеним крстовима, чита, чита, а глас му гроте" (V, стр. 163).

гуменица ж (тур. gümüş) мед у саћу. "За нас горе гуменџу и кафе, одмах!" (VI, стр. 163).

гунгула ж (перс.)(тур. sulgue) метеж; вика. "Изненада са гунгулом, хуком појавила су се кола" (II, стр. 82).

гурабија ж (ар.)(тур. gurabiye) врста тврђег округлог колача од брашна, шећера(меда) и масла. "...Мезета: ћаконија, гурабија и слаткиша" (III, стр. 124).

гурбетин м (ар.)(тур. gurbet) скитница. "Син Трајка гурбетина!" (II, стр. 105).

Д

дада ж (перс.)(тур. dada) назива одмила за старију сестру и старију жену уопште."Слатко моје дете, сећа се оно даде своје!" (IV,стр.25).

дајире с (ар.)(тур. daire) музички инструмент за пратњу уз игру и песму. У облику је малог плитког добоша, а с једне стране је подапета кожа. На ободу су металне плочице, које приликом ударања у дајире звуче. "...Гледајући у њу, њено дайре, лице, запевао би" (V, стр. 140).

дарде ж мн. карташка игра. "Престадоше да играју санса, дардете и друге господске, већ само жандара" (II, стр. 249).

даскалица ж (грч didaskalos) учитељица. "Трипут ти чукна на пенџер./мила даскалице" (IV, стр. 53).

датим узречица (као овај). "...Сви су, покрај страног неког изговора, завршавали реченице са нарочитим додацима, као џан'м или датим" (III, стр. 17).

дахире с в.дајире."...Снашка Паса, за њом девојке бурно уђоше, витлајући се, играјући, ударажујући у дахире..." (I, стр. 165).

дењак м (перс.)(тур. denk) бала; завежљај. "Још су стајали дењкови везаних ствари: ћилимова, јастука, покроваца" (III, стр. 138).

дерт м (перс.)(тур. dert) љубавни јад, бол. "Идем, пијем, лутам по мејане, дерти да заборавим, с'н да ме увати" (IV, стр. 58).

дибидуз (тур. dübedüz) сасвим, докраја. "И тој асли, дибидузbekrija" (IV, стр. 61).

дирек м (тур. direk) дрвени стуб. "...О сниској стреји и дирецима биле су обешене и поређане лампе..." (III, стр. 202).

дискос м (грч. diskos) метални тањир на којем се носи нафора и друго. "Морам да се задовољим оном што је даје тутор с дискоса". (I, стр. 144).

- докрајисати** свр. уништити, упропастити. "Е с'г ме с'с туј песму с'свим изеде и докрајиса" (IV, стр. 61).
- доксат м** (тур. doksat) истурени део зграде, обично на спрату; нека врста балкона. "...Он би једнако седео код куће: лети горе на доксату, а зими доле, у оној великој широкој соби" (III, стр. 10).
- долама ж** (тур. dolama) врста мушке ношње, слична капуту, са дугачким рукавима. Богати људи у Врању носили су зелене доламе. "Обучен у широке, не чохане чакшире, у доламу, са силавом, чизмама више колена и црном шубаром" (III, 262).
- долап м** (перс.)(тур. dolap) орман у зиду. "...Још мање да уђе у спаваћу - ону приземну собу, велику, мрачну са долапима и купатилом" (III, стр. 68).
- дослук м** (перс.-тур.)(тур. dostlik) пријатељство. "...Била је у неком дослуку с девојком и са свима њима" (V, стр. 58).
- драмлија ж** (грч.-тур.)(тур. dirhelmi) крупнија оловна куглица за ловачку пушку. "Имао је нарочите, своје драмлије, које је сам изумео" (II, стр. 151).
- дремка ж** дремеж; поспаност; сан.. "Дремка ме ухватила на њојно зрело, бело грло..."(IV, стр. 34).
- дубла ж** велики златник. "Извади велику, густу низу све од самих дубла, свако зрно од по пет дуката" (III,стр.126).
- дукат м /тал. ducato** златник. "...Са великим низом дуката обешеном о врат, која јој пада по прсима и беласка се, звечи кад она иде" (V, стр. 180).
- дућан м** (ар.) (тур. dükkān) трговачка радња. "...За време лета, седне испред дућана на ћепенак" (V, стр. 76).
- дућанија м** (ар.-тур.)(тур. dükkāncı) продавац у трговачкој радњи. "Дућаније, комшије, који испавани после ручка иду у чаршију, да тамо на ћепенцима седе, називају им Бога" (V, стр. 48).
- Дућанчик м** део старог Врања где су биле многе продавнице (дућани). "После сврати у Дућанчик за басму" (III, стр. 63).
- душман м** (перс.)(тур. düşman) заклети непријатељ. "Узедоше на душу душмани - Бог им судио!" (I,стр.281).
- душманче с** дем.од душман. "Мито море, Митанче,/цркни ми, пукни, душманче" (III, стр. 160).

Ћ

- ћаконија ж** (грч. diakonía) посластица; прobraна јела. "...Мезета; Ћаконија, гурабија и слаткиша..." (III, стр. 124).
- ћерам м** (грч. geranion) полууга за вађење воде из бунара. "Из комшилука чули су се ударци секира, шкрипа ћермова..." (III, стр. 264).
- ћид!** (тур.) узвик за изражавање нездовољства; марш!; губи се! "Ћид ти! Шта ти!" (III, стр. 218).
- ћидија м-ж** в. гидија. "Салче, стара ћидијо, мори!...К'д ми овакој млади и убави бесмо?" (IV,стр. 29).

ћизија ж (тур. gezi) врста свилене или полусвилене тканине, "У јелечету од плаве свиле, шалварама од ћизије.." (I, стр. 94). "Софки послао ћизије за хаљину..." (III, стр. 61).

ђорговка ж Ромкиња православне вере. "Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице, и Циганке, и то не праве, ове из вароши, из циганске мале, него такозване ђорговке, насељене по околним великим селима и хановима на друму ..." (III, стр. 16).

ђул м (перс.) (тур. gül) ружа. "Видиш, цвеће је замирисало, ђул се развио, каранфил расцветао..." (I, стр. 95).

ђувендија ж (тур. guvende) жена лаког морала; весела и врло живахна жена. "Што отуда (споља, из чаршије) не пусте њих неколико да ове ђувендије умире?" (III, стр. 159).

ђулса ж (перс.-тур.)(тур. gül suyu) ружина вода. "Ђулсу је накупила за твоје русе косе..." (I, стр. 95).

Е

епитрахиљ м (грч. epi и tráhēlos) део одежде православног свештеника, дужа и шире извезена трака са изрезом за главу, пада до појаса. "Улази Мирон (са требником, увијеним у епитрахиљ)" (IV, стр. 105).

ерген м (перс.)(тур. ergen) младић дорастао за женидбу. "...Кршећи се као неки ерген, пролази поред кућа најбогатијих и најлепших девојака..." (I, стр. 314).

есконтовати несвр. и свр. исплаћивати (исплатити) менице, а при томе одбити камате. "Гледај што пре да је тамо код ваших штедионица есконтујеш" (VI, стр. 54).

еспал м (ар.)(тур. espar) роба за продају. "...А око њега по дућану еспал исто онако поређан као пре док је отац био" (V, стр. 44).

ећим м (ар.)(тур. hekim) лекар; народни видар. ...Вечито долажење чуvenих ећима, лекара, бабица..." (III, стр. 22).

ефенд'м (грч.-тур.)(тур. efendim) господине мој; узречица. "...Подиже се и само рече:-Ефенд'м!" (III, стр. 113).

ефенди (грч.)(тур. efendi) господин. "И заиста, када се Софкин отац вратио, био је први ефенди, господин" (III, стр. 25).

Ж

жалба ж заст. туга; жалост. "Да ли те је жалба за твоју мајку?" (I, стр. 240).

жанилски,-а,-о који је израђен од жаниле (фр. chenille) - врста вунене тканине, понекад помешана са свилом. "...Меких перјаних јастука, жанилских кревета, јоргана, чаршава" (II, стр. 241).

жељка ж корњача. "Њега само жељка налази и чува под језиком" (I, стр. 317).

желькарник м место где живе жељке (корњаче). "Не смем желькарник да оставим" (I, стр. 318).

3

замандаљен,-а,-о, (изв. од тур. *mandal* - шипка којом се са унутрашње стране затварају врата и капија) затворен мандалом. "Једном руком држећи више себе чирак са свећом, да се газди што боље види, а другом руком отварајући капију, замандаљену..." (III, стр. 103).

заптија м (ар.) (тур. *zaptiye*) полицајац. "Овај отишао, вратио се са заптијама, Менка везао..." (I, стр. 326).

зарф м (ар.) (тур. *zarf*) метална чашица у коју се ставља шољица за кафу, "Знао је само да су тамо, у собама, најскупљи пиротски Ћилими, сребрни зарфови за шоље..." (V, стр. 13).

заструга ж дрвена здела с поклопцем у коју се ставља јело, најчешће сир. "Осети како би она радо јела та њихова јела, особито њихне погаче, заструге сира..." (III, стр. 201).

збитак м омањи човек снажно грађен. "Овај наш неки збитак па кад иде он клопа као коњче..." (II, стр. 251).

звекир м гвоздени колут на улазним вратима којим се куца. "Чује се на капији лупа звекира" (VI, стр. 145).

зејтинлија ж (ар.) (тур. *zeytuni*) шамија (повезача) маслинасте боје. "...Да јој не би прашина падала по коси, била је овлаш завила главу великом зејтинлијом шамијом..." (III, стр. 56).

зифт м (ар.) (тур. *zift*) врста црне смоле. "...Коса јој се још као зифт црни и светли" (III, стр. 59).

зорт м (перс.) (тур. *zor*) сила; мука. "Ха! Зорт" (I, стр. 312).

зулум м (ар.) (тур. *zulüm*) насиље. "... Превео је код ујака, који је још пре био пребегао од зулума и овамо се доселио" (I, стр. 160).

зурла ж (перс.) (тур. *zurna*) дувачки инструмент с јаким пискавим звуком. "Цигани до неба извијали су зурлама" (III, стр. 206).

зурлаш м свирач у зурлу. "Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице..." (III, стр. 16).

И

иберциг м (нем. *Überzieher*) дугачак горњи капут (за пролеће и јесен). "Сутра, мишљаше он идући стану погнуте главе, увучена врати и завучених у иберциг, чију јаку беше задигао - сутра ћу се диди у осам сахати..." (VI, стр. 64).

ибрик м (перс.) (тур. *ibrik*) већи бакарни суд с узаним грлом и купастим поклопцем, Богате породице имале су сребрне и златне ибрике. "...Уносила леген, пешкир, ибрик воде, поливала га..." (V, стр. 8).

измећар м (ар.-перс.)(тур. hizmetkār) слуга. "Не знам ти оца, деду? Турски измећари!" (II, стр. 95).
искубати свр. ишчупати, истргнути, "Него - срце ми се искубало" (IV, стр. 75).
истришче с дете које се последње роди, обично кад су му родитељи у позним годинама. "...Он је, dakле, био последње дете, истришче..." (III, стр. 10).

J

јагурида ж недозрело грожђе које остаје после бербе на чокоту. "... И Цигане, Циганке, просјаке, који су се разилазили по већ обра-ним виноградима да беру јагуриду" (I, стр. 128-129).
јатаган м (тур. yatağan) дугачак, мало закривљен нож. "А он увек, како се памтило, и лети и зими, огрнут био ћурком, са силавом, пи-штољима и јатаганима..." (III, стр. 8).
јашмак м (јерм.)(тур. yaşmak) овде: већа повезача за главу. "Зашто кри-јеш лице у јашмак кад проћем?" (I, стр. 95).
јексик (тур. eksik) који недостаје, непотпун. "За Цигани јексик мера..." (IV, стр. 163).
јектеније с (грч. ekteneia) кратка молитва у православној цркви као део богослужења- "...Пева на сав глас јектенија" (I, стр. 144).
јелек м (тур. yelek) прслук. "Тесан јелек само на једну, најнижу копчу зако-пчала, да су јој прса бректала" (III, стр. 124).
јендек м (перс.)(тур. hendek) јарац; прокоп. "Беше почетак пролећа, али погдегде још се, на дну јендека и по заклонима, виђаше снег" (II, стр. 154).
јок (тур. yok) не, није. "Јок то, не, не то!" (IV, стр. 171).
јумбасма ж (тур. jünbasma) вунена тканина специјалног ткања с утисну-тим шарама. У старом Врању од јубмасме су прављене шал-варе и минтани. "Наићох на Ленкине шалваре од ћизије и мин-тан од јумбасме" (I, стр. 123).

K

kad'na ж (тур. kadin) госпођа. "Пева стару песму:како кад'н Стана у башту ишетала, изгубила срма-колан..." (I, стр. 162).
кадија м (ар.)(тур. kādi) судија. "Казује чији је син, где је и какве велике школе изучио и ето сад је и кадија..." (VI, стр. 36).
казанџијница ж (од тур. kazancı) овде: просторија у којој је казан за пече-ње ракије. "Тамо био и бунар, и штала и , чак украй, била и она неизбежна казанџијница" (II, стр. 113).
каил (ар.)(тур. kail) спреман, вољан. "Каил сам много на тебе / ја да те водим за себе" (IV, стр. 43).

- кајмакам** м (ар.) (тур. kaymakam) срески начелник. "... Лица с којима су стајали у пријатељству, као: паше, кајмакаме, владике..." (I, стр. 258).
- кајмакли** (тур. kaymaklı) с пеном, пенушав. "Јербо је Митка бекрија, /он пије вино кајмакли,/ а и ракију првенац" (IV, стр. 61).
- Кале с** (тур. kale) остаци средњовековне тврђаве близу Врања. "Зато је побегла из села где је служила и дошла у Кале да тражи расковник" (I, стр. 317).
- кама ж** (тур. kama) кратак нож с оштрицом с обадве стране."...И онда би вадио свој дуги нож, каму, који је с обе стране оштар..." (II, стр. 152).
- камција ж** (тур. kamçı) бич. "Бесна је она. Камција њој треба!" (V, стр. 83).
- к'на ж** (ар.) (тур. kına) прах од лишћа биљке *Lawsonia intermis* L., из које се добија црвенкастожута боја за бојење ноката и косе. "По-чела, а са жутом к'ном обојеним палцем чаркала би дајире..." (V, стр. 140).
- каната ж** већи крчаг (тестија) с једним ширим отвором. "Секула надизао би канату (тестију) вина, пио тобож да се охрабри..." (V, стр. 139).
- капија ж** (тур. kapı) улазна врата, најчешће двокрилна. "Арса, међутим истрча да широм отвори капију и да тамо на њој дочека новог пријатеља" (III, стр. 132).
- капиџик** м (тур. kapıcık) "мала вратанца која спајају баште, куће и дворишта суседа" (Б.С.). "Тако целог дана иде од куће до куће, провлачећи се кроз капиџике" (III, стр. 265).
- капнути** "падати, тонути, губити се" (Б.С.); опадати, слабити. "У јесен, слунце кад почне да капнује, т'г ћу и ја да си умрем" (IV, стр. 28).
- карадак** м (тур. kardaş) побратим; друг; велики пријатељ. "Да, били су карадак, нарочито Јован" (V, стр. 156).
- карасевдах** м (тур.-ар.) (тур. karasevda) велика љубавна патња. "Ако, ако, бре Асане, вени, тугуј за њума, јер од карасевдах поголем болес нема" (IV, стр. 31).
- кардаш** м в. карадак. "Кардаш, бре!" (IV, стр. 171).
- кардо** м хипок од карадаш. "Побратиме, кардо, дај и остави мени Ташану..." (IV, стр. 156).
- касапин** м (ар.) (тур. kasap) месар. "Као сваки касапин, тако се и он често опијао" (II, стр. 86).
- касаплук** м (тур. kasaplık) месарски занат. "...Тако и он поред касаплука још је и овчарио" (II, стр. 86).
- касапница ж** (изв. од тур. kasap) месарска радња, "Али већ испред Итине касапнице мења ход" (I, стр. 199).
- катил** м (ар.) (тур. katil - крвник) "прек, супров, мрзовољан" (Б.С.); лош човек. "Мој брат катил, мој брат крвник, мој брат - никад срећу да не види" (IV, стр. 57).
- като као.** "Като колан да се вијем / око твоја снага" (I, стр. 162).
- качак** м (тур. kaçak) одметник; друмски разбојник. "...И то од човека туђе вере, каквог Арнаутина, качака" (III, стр. 8).

- кевалос м** (грч. *kefalē*) глава. "...Као поздрављајући путнике, госте, дере се:-Кевалос!" (II, стр. 119).
- келеш м** ћелавац; безнанајан човек. "Ex, келеш, и ти ћеш неког да земаш, а ни чакшире немаш!" (IV, стр. 119).
- керлич м** (тур. *kırçıç*) на сунцу печена цигла; сиров и примитиван човек. "Ко си ти? Шта си ти? Керлич један, сељак један" (III, стр. 251).
- китајка ж** тканина с утканим уздужним пругама. "...А на њој шушти китајка - антерија и свилени монтан..." (I, стр. 160).
- китка ж** размена дарова у девојачкој кући пре свадбе. "...Унапред је знала да ће све ово бити: цела њена свадба, и оне прошевине, и китке и дарови..." (III, стр. 151).
- клисар м** (грч. *ekklēsia*) црквењак. "Испочетка клисари и попови били га терали што тако пред вратима црквеним чини ћубре..." (I, стр. 324).
- колија ж** горња хаљина од танког сукна, која може бити опшивена гајтанима и ширитима. "За њим мој отац, висок, у чоханој колији..." (I, стр. 157).
- количе с дем.** од колија. "...Опет би га дочекивала жена седећи скрштених руку и увијена количетом и дубоко заабраћена" (II, стр. 62).
- колмајз м** направа за коврање косе. "...Са астала на коме је горела шпиртусна лампа, око које је било шоља са кафом, штрчали колмајзи, укоснице..." (II, стр. 213).
- комита м** (лат. *comitis*). нерегуларан борац; одметник. "А је ли то та, тетка, гора, што по њој некада комита чету водио?" (IV, стр. 26).
- комшија м** (тур. *komşu*) сусед. "Ох, ја сам опет заборавила, опет те зовем као некад, као кад си био дете, наш комшија" (IV, стр. 106).
- комшика ж** (тур. *komşu*) сусетка, "Комшике, црне душе, рекоше ти да сам неверна, и ти ме, наружену, остави" (I, стр. 95).
- комшилук м** (тур. *komşılık*) суседство. "Деца из комшилука и из целе мањале искупила би се на свирку и играла" (II, стр. 64).
- кондуре ж** (обично у мн.) (грч. *kódonos*) (тур. *kundura*) чврста ципела грубе израде. "Полазећи као да ће у дућан и узимајући бројанице, навлачећи кондуре, рече јој..." (V, стр. 88).
- косирче с** мала алатка са српастим сечивом за сечење гроздова са чокота. "У десној јој се руци бели нова корпица, а у левој косирче (I, стр. 124).
- крбла ж** дрвени суд, у горњем делу шире за преношење грожђа и др. на коњу. Крабла је служила и за муљање горжђа. "Са свију страна само лупа од оправака на бачвама и крблама" (I, стр. 120).
- кујна ж** кухиња. "У кујни је већ одвећ Магда радила" (III, стр. 70).
- кумита м** в.комита. "Трчи тамо, витла се и пева песму: како кумита булу граби, бежи с њом у планину на коњу..." (I, стр. 134).
- кумрија ж** (ар.) (тур. *kumru*) гугутка. "Да живиш како гидија, /да гучеш како кумрија" (IV, стр. 44).
- кураж м** (фр. *courage*) храброст. "И осећајући да ће изгубити сву кураж и бризнути у плач пред њим..." (III, стр. 113).

курјук м (тур. kuuguk) плетеница (косе). "Црна јој коса у дугим курјуцима пада низ леђа" (I, стр. 93).

курна ж (ар.) (тур. kurna) камено корито у хамаму, које може бити ограђено. "...А около по сводовима, по курнама, где је био потпуни мрак, горела су кандила..." (III, стр. 153).

курталисати се (тур.) ослободити се, спасити се (некога). "...Он сад први пут зато тако пространо, радосно пева, што су се ње курталисали, удали је..." (I, стр. 211).

куршум м (тур. kurşun) метак, тане. "Око појаса беше му празан реденик од куршума, а до њега велики, касапски нож" (I, стр. 276).

Л

лалка ж (перс.) (тур. lala) назив за старију сестру. "Лалке, лалке, туго, сестро!" (II, стр. 29).

леблебија ж (тур. leblebi) семе биљке наута Cicer arietinum. "И предаде јој сито, пуно шећера, леблебија и осталих шећерлема..." (III, стр. 165).

леген м (грч.) (тур. leğen) лавор. "Софка донела леген свеже воде и почела да му пере ноге" (II, стр. 58).

лејка ж суд за воду од осушеног плода врга *Lagenaria vulgaris*. "Па онда изнесе у лејци воде, поли Јована, те овај уми руке..." (II, стр. 16).

леса ж коло у којем играчи држе један другог за појас. "Играју лесу, али невешто, круто..." (I, стр. 166).

либаде с (ар.) (тур. libade) врста женске горње одеће до појаса, од чохе или кадифе, дугачких широких рукава, украшена везом. У Врању и околини жене и данас носе либаде на свадби кад су свекрве. "Ево и тел, и антерија, и либаде, и китајка... Све је готово" (IV, стр. 69).

личан,-чна,-чно леп. "А обојица су били лични, наочити и силни" (III, стр. 135).

лозинка ж лозница. "У двориштима поливеним водом, испод дудова и лозинака, на асурама лешкарају старији људи" (I, стр. 233).

локум м (ар.) (тур. lokum) мека посластица четвртастог облика, ратлук. "Од преосталих татлија, колача и локума, што се није могло да поједе, долапи, рафови и прозори доње собе претрпани" (III, стр. 144).

М

магаза ж (ар.) (тур. mağaza) складиште, стовариште, "У дну магазе горела је у чираку лојана свећа, а он је био горе у дућану" (V, стр. 62).

мал м стока; иметак. "... А њих двоје, држећи се за руке, пратили су је гледајући свој први мал, своју прву тековину" (II, стр. 269).

- мамудија** ж (ар.) (тур. mahmudiye) златник кован за време султана Махмуда II (1808-1839). "Меџедије, дубле ли, мамудије? Што год човек хтео, имао" (V, стр. 131).
- мамуза** ж (ар.) (тур. mahmuz) острауга. "Из Маркових дебелих чизама, са јаким рачвастим мамузама, јасно и оштро се оцртавало његово обло колено у чоханим чакширама" (III, стр. 124).
- мангал** м (ар.) (тур. mangal) "земљани а и бакарни судови у које се меће жар, живо угљевље" (Б.С.); мангал може бити и од месинга и племена. "Лалке! - зајеца Стојна чим ступи у собу своје сестре, која сеђаше око мангала чепракајући по жару" (II, стр. 28).
- мантафа** ж (грч. manteyomai) обичај у старом Врању на Ђурђевдан и Спасовдан ујутру, кад се помоћу букета цвећа прорицала судбина; кратка песма која се том приликом изговарала. "Од треће мантафе чух само свршетак" (I, стр. 95).
- марјаш** м (мађ.) стари ситан угарски и турски новац; српски никлени новац од пет пара. "... А овај вади кесу, једва нађе марјаш и даје му" (I, стр. 199).
- мартинка** ж врста старинске дугачке пушке. "Море, у целепа пушка мартинка" (II, стр. 68). "Месечина греје ... Мартинка ми у крило, коњ, Дорча мој, иде ногу пред ногу..." (IV, стр. 59).
- мафиш** м (ар.) (тур. mafış) посластица од листова прженог теста, беланца и шећера. "И да спремиш онакве мафише колаче, као некада када ја и твој стари газда, мој побратим..." (IV, стр. 132).
- маџун** м (ар.) (тур. macun) густо укувано и јаче зашећерено воће. "...Баклаву за медна ти уста, шербет и маџун да те рани и чува..." (I, стр. 95).
- мејана** ж (перс.) (тур. meyhana) крчма; гостионица. "Идем, пијем, лутам по мејане, дерт да заборавим, с'н да ме увати" (IV, стр. 58).
- мекам** м (ар.) (тур. tekam) мелодија; начин лепог свирања или певања. "Цигани свирају: мекам" (IV, стр. 176).
- мекамлијски,-а,-о,** (ар.-тур.) (тур. tekamlılı) оно што је пријатно за слушање; милозвучно. "Да ти свирамо нешто мекамлијски" (II, стр. 67).
- метер** м (перс.) (тур. mehter) музичар; свирач, члан оркестра. "Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице..." (III, стр. 16).
- механа** ж в. мејана. "Кога имам да видим? Њега, с Циганкама по механама..." (IV, стр. 15).
- механџи** м (перс.-тур.) (тур. meyhaneci) крчмар. "Механџи, море, механџи, / донеси вино, ракију" (I, стр. 112).
- механиција** м в. механџи. "... Механиције, који су иначе са муштеријама целог дана пили, већ почели да испред механа износе столове и столице и сами седају..." (V, стр. 67).
- меџедија** ж (ар.) (тур. tecidiye) турски новац (златници и сребрњаци); по султану Меџиду (средина XIX века). "Меџедије, дубле ли, мамудије? Што год човек хтео, имао" (V, стр. 131).

- мецлис м** (тур. meclis) веће код паше које су сачињавали представници муслимана и хришћана. "Отац му био, због чувеног богатства, узет чак у меџлис и до самог паше седео" (V, стр. 157).
- мидер м** (нем. Mieder) женска одећа за стезање струка и кукова. "...А из њих је вирила множина женских хаљина, рекли, марама, сукња, мидера..." (II, стр. 226).
- миндерлук м** (тур. minderlik) уздигнуто седиште од дасака у соби, обично од једног зида до другог. Покривено је сламњачом и др. Око-ло су јастуци. "И Стојан, кад год ту уђе, седне на миндерлук до прозора..." (V, стр. 200).
- минтан м** (перс.) (тур. mintan) горњи кратак хаљетак с уским рукавима (од сукна или чохе). "...Била је обукла неки стари минтан, који јој је био тесан..." (III, стр. 56).
- миражцика ж** (ар.-тур.) (тур. mirasçı) девојка која доноси мужу имовину приликом удаје; она која наслеђује од родитеља већу имовину (обично земљу и кућу)."Као обично узео неку миражцику" (II, стр. 241).
- мор** (тур. mor) љубичаст. "И да бих био већи, старији, опасујеш ми очев, свилен мор појас" (I, стр. 143).
- морав,-а,-о,** (изв. од тур mor) љубичаст. "...Кад су мораве појасеве почели по два пута да увијају око себе, а нож, кама, под пазухом, жила у руци, фес над челом" (V, стр. 156).
- мртвичка места с мн.** "стене, амбиси, опасна места, с којих кад се човек оклизне, мртав остаје" (Б.С.); места у осоју. "Све по мртвичким местима расте" (I, стр. 318).
- мрша ж** голо људско тело; стидна места на човечјем телу. "Грчио се једнако, снага му, месо, одурно дрхтало као од неке мрше, човечјег мртвог тела" (II, стр. 75).
- мумуруз м** кукуруз. "Унећемо сав мумуруз; чак и онај што ће се ноћас донети с чивлук..." (IV, стр. 86).
- мутмељ м** (нем. Mund - уста и Mehl - брашно) најситније и најбоље брашно. "Од чистог је, мутмељ брашна" (III, стр. 72).
- муштерија м** (ар.) (тур. müşteri) купац. "...Имали тамо много послса, многе муштерије, и све су истрошили од еспапа..." (III, стр. 141).

Н

- наводација м** проводација. "Нека се иде и доведе Аритон наводација" (III, стр. 123).
- наводацика ж** проводацика. "Ево баш јутрос опет онај Никола послао наводацику" (I, стр. 271).
- наколник м** задиркивач; онај који некога дражи и нарушава му спокојство. У Врању се чује наколњик. "Зар ми те опет ти наколници уплашили?" (I, стр. 321).
- налоњ м** (грч. analogeton) узан сточић у цркви, с косом горњом површином, на којем су књиге и иконе. "На доња уска врата до певнице изиђе клисар носећи налоњ..." (III, стр. 187).

нана ж (тур. nîne) баба по оцу или мајци. "И тек тад би се нана одзивала" (V, стр. 8).

нануле ж мн. (ар.) (тур. nalin) врста женске дрвене обуће. Имају један кајиш који се навлачи на прсте. У Врању се више чује нал'не. "Нема кад да папуче или нануле обује..." (I, стр. 141).

наполеон м француски златник. "И Тоне је са адвокатима, којима се тада, после ослобођења, сва варош напунила, и који су чак и на мамузама наполеоне носили, све лепо уредио и пречистио..." (III, стр. 35).

нафора ж (грч.) парчићи освећеног хлеба, који се деле верницима после литургије. "Нафору никако да добијем од свештеника са амвона" (I, стр. 144).

нацрнути свр. "видети, погледати, завирити, прегледати. Само што ово ц није чисто већ јаче, као нека смеса од д и ц (Б.С.) У Врању се изговара као "смеса" д и з. "Да нацрнем кућу и видим дете да не плаче" (I, стр. 279).

О

одаја ж (тур. oda) соба. "Пуст је био и горњи спрат: одаје, балкон" (II, стр. 170).

оја ж (најчешће у мн.) ујка чипка на рукавима кошуље и крагне, на рубу прегаче и др. "...А на руци заврнуо би се рукав од кошуље са црним ојама..." (I, стр. 197).

оканица ж (ар.) (изв. од тур. okka) боца од литре и по. "...Тамо по чаршији застају испред сваке механе, да још испијају оканице, па онда као бесни јуре овамо на коњима" (III, стр. 64).

ороспија ж (перс.) (тур. orosprı) блудница. "Све ћу их убити. И суд, и председника и началника и те ороспије механске..." (II, стр. 91).

ортак м (тур. ortak) саучесник у неком послу. "И почне да им прича о нама, нашој кући, оцу, с којим је он јео со и хлеб, и толике годинеортак био..." (I, стр. 152).

остан м дугачак штап с металном бодљом на ужем делу. "...И, увијени у дугим гуњама, с дугачким штаповима, останима, растерију децу, која се тискају око кола..." (I, стр. 120).

отоич мало пре. "...Пригрлих бабину суху руку, ону руку коју отоич са страхом држах..." (VI, стр. 10).

оџаклија ж (тур. osaklı) соба с огњиштем и димњаком. "...Сам се пење у своју собу, оџаклију, на горњем боју" (II, стр. 147).

Оцинка ж (изв. од hodža) некада поток и већи потес, а сада велико насеље у Врању. "Преко скрханог моста Оцинке улази у варош" (I, стр. 200).

П

- пазар м** (перс.) (тур. pazar) пијаца; место где су трговачке радње. "У осветљеном ваздуху изнад главне чаршије, пазара, само се дизао и лелујао облак од прашине" (III, стр. 67).
- пазарлија м** (од перс. bāzār и тур. -lī) продавач или купац на пијаци, тржници. "Нарочито ако је субота, не може се од света - пазарлија - сељака, који се враћају својим селима" (I, стр. 200).
- памуклија ж** (перс.-тур.) (тур. pamuklu) хаљетак од памучне тканине; горња хаљина наложена памуком. "Грбав, дугачке главе, јаких вилица, утрпан памуклијама..." (II, стр. 115).
- пангур м** пљосната флаша за ракију. Мале пангуре старији људи су носили у појасу. "Још пред вече дошао најстарији им син код нас, донео пангур ракије и јабуку, да нас позове на славу и вечеру" (I, стр. 157).
- партај м** (нем. Partai) станар. "Али тамо, ето, нема других партая..." (II, стр. 225).
- пезевенк м** (перс.) (тур. rezevenk) покварењак; употреби је и као псовка. "Газда од сиротиње, пезевенку ниједан!" (II, стр. 95).
- пенциер м** (перс.) (тур. repsegé) прозор. "Колико пута чекам у башти и гледам на твој пенциер" (I, стр. 95).
- пењерија ж** врста пецива са сиром. У Врању се чује пењерија. "Накуповао симите, пењерије из фурунџиница" (I, стр. 288).
- перваз м** (перс.) (тур. pervaz) дрвени оквир за прозоре и врате; шира дрвена ивица доксата. "Седе, да га светлост од фењера у лице запљускује, те да се, онако наслоњен раменом и лактом о перваз доксата, види цео..." (III, стр. 169).
- пергаменат м** (по азијском граду Пергаму) обраћен материјал од животињске коже; раније је служио за писање. "Баба Симка ју је купала. Полако, зналачки, својом руком са већ као пергаменат отврдлом кожом прелазила је по њој, по њеним леђима..." (III, стр. 157).
- Печал** (наслов приче) м (рус. печаль) туга; брига.
- печалба ж** привремен најамни рад изван сталног места боравка. "Тада Софки би јасно оно силно рађање деце, мада мужеви већи део живота проведу на печалбама, и она онолика сличност међу њима" (III, стр. 213).
- пеш м** (перс.) (тур. peş) предњи крај колије; скут капута. "Баба увек у краткој, до чланака колији, са задигнутим и за појас заденутим пешевима да јој у послу не сметају" (V, стр. 15).
- пешкир м** (перс.) (тур. peşkir) убрус. "Мајка би и бабу дочекивала, поливала, додавала јој пешкир" (V, стр. 8).
- пишман** бити покајати се. "Туго, врћај коња, пишман ће да биднеш" (IV, стр. 50).
- пиштимаљ м** (перс.) (тур. peştemal) велики убрус за увијање и брисање после купања. "Једино што је било још светlostи, то је дола-

- зила од оног великог купа жара, који се црвенећи жарио и светлео и око кога су се сушили пиштималъ" (III, стр. 150).
- плашчаница** ж (цсл.) платно којим се у цркви прекрива трпеза и друго. "Софка први пут у животу виде јасно испред себе, кроз двери, часну трпезу и ону мртву, тако хладну, тако стару развијену плашчаницу..." (III, стр. 187).
- поганлук** м (поган + тур. -лик) прљавштина. "Бре, бре! Колики поганлук!" (III, стр. 130).
- подранка** ж уранак. "Нана је спавала, па сам се дигла на подранку" (I, стр. 249).
- помећарка** ж служавка. "Син Трајка сурунтије, што имаше жену турску помећарку, од које у махали ниједна девојка не остале поштена..." (II, стр. 105).
- поскурица** ж (грч. prosphora) посвећен хлебчић у православној цркви, дели се верницима као причест; хлебчић за верски празник. "Мати метне у чанак пшеницу, поскурице и друго: као ораје, кестење, трешње" (I, стр. 251).
- потапушка** ж игра "потапање бродова". Два учесника на хартији обележавају "бродове" које у игри "потапају". "...Бије слуге и симиције кад их ухвати где играју потапушку за новац" (I, стр. 161).
- потепати** свр. побити. "Викај гу, бре, и свири ву да дође и да ми поје, зашто ако њума нема, све ће да ве потепам!" (IV, стр. 30).
- поткупушка** ж дечачка игра. Један брани капу која је на земљи, а други настоје да је ритну, а потом шутирају. Онај кога он ритне ставља капу на земљу. "...И почели да играју поткупушку" (V, стр. 147).
- прангија** ж (фр.) (тур. frengi) мали топ. "Прангија одјекује и потреса прозоре" (I, стр. 142).
- премисла** ж мисао; намера. "Немам ја, бре, лошу премислу на њума" (IV, стр. 33).
- префрљити** свр. пребацити. "Батка је млого видеја, млого преко своју главу префрљија" (IV, стр. 77).
- пролет** м пролеће. "Али време је било чисто. Освојила пролет" (I, стр. 171).
- протокал** м (лат.) (тур. partokal) поморанџа. "Ето оставили су ти протокал и много те поздравили" (I, стр. 145).
- прочка** ж покладе. "Једино би дошла на прочку, уочи великог поста..." (III, стр. 21).
- пупил** м (лат. rurillus) сироче; малолетник о коме се други стара. "Не-чувеном строгошћу, тобож кажњавајући неморал дужнички према пупилама, слабима и немоћним, сав дуг са интересима наплатио" (II, стр. 241).
- путир** м (грч. potér) чаша за причест. "...И око ње поређане путире, крстове, чираке са упаљеним свећама" (III, стр. 187).

P

рабација м (тур. arabaci) превозник коњским и волујским колима. "Обично суботом, када би долазиле рабације, да на својим тешким, воловским колима, за ханове пренесу еспал..." (III, стр. 138).

работка ж рад, посао (најчешће физички). "И од работу руке ће ти испуцав, лице ће ти поцрни, очи ће ти се исушив" (IV, стр. 77).

р'з м (ар.) (тур. irz) част, образ. "Да ми р'з даје, клек'о би', плакао, молио, док се не смилујеш, те се насмејеш и прозбориш слатку, убаву реч" (II, стр. 26).

раскомтати свр. "омлитавити, омекнути" (Б.С.); онемоћати. "Зашто, моје се је срце искубало, снага раскомтала, остало" (IV, стр. 58).

раф м (ар.) (тур. raf) препрада у ормару и полици. "...По рафовима поређао сребрне сахане и златне зарфове" (III, стр. 8).

рахат (ар.) (тур. rahat) спокојан; комотан. У Врању се каже рат. "Да може рахат, раскомоћено, без бриге да леже и да се одмара" (V, стр. 20)

редњичина ж мања епидемија. "Нешто је болешљив. Сигурно нека редњичина" (I, стр. 171).

резилити (ар.) (изв. од тур. rezil) несвр. брукати, срамотити. "Да знаш, кћери, колико нас је деда због тебе резилио и то још како" (IV, стр. 128).

реликвија ж (лат. reliquiae) предмет који је остао од неке уважене или драге особе. "Чувају те реликвије као једини спомен моје покојне и мучене матерје" (II, стр. 8).

рипида ж (грч.) икона причвршћена за дужи штап, која се носи на литији. "И да, опет, кад из цркве пођу поп, кликар, чираци и рипиде..." (I, стр. 335).

русвај м (перс.) (тур. rüsvay) лом, покора. "Пих, пих, па бар да се потукох са слугама, да поломих, начиних какав русвај пијан, него, него покварен, фукара!" (IV, стр. 163).

C

саан (сахан) м (ар.) (тур. sahan) "тањир од бакра, калаисан - шольја" (Б.С.) Сахан је плитка здела од бакра, а ређе од сребра. Из мањих сахана се једе, а у већим се доноси јело. "По рафовима наређани саани" (II, стр. 32). "Увече, од вечере, од сваког мало бољег јела, одвајала је у сахане..." (V, стр. 90).

саба - зорски (ар.) (тур. sabah) јутарњи. "Подухнусе саба - зорски ветрови" (I, стр. 213).

сабајле (ар.-тур.) (тур. sabahile) свануће. "Милане, синко, дођи сутра, али рано, сабајле..." (I, стр. 199).

с'г сад. "С'г ће батка да се врне" (IV, стр. 28).

сајбија м (ар.) (тур. sahib) власник; дух умрлог господара. "...Сан тамних вечери, развалина од зидова, турских конака, џамија, опалих

- стреја са слепим мишевима, вештицама, вампирима и сајбијама" (I, стр. 245).
- салам** само. "Стано, сал још једно котличе вино да ни даш" (IV, стр. 86).
- салебија** м онај који прави или продаје салеп. "Горе, по чаршији, у полумраку већ су се светлуци погдегде потпаљени мангали и чуо салебија..." (III, стр. 102).
- салеп** м (ар.) (тур. salep) топло и медом заслађено пиће које се прави кувањем корена биљке *Tuber Salep*. "...А из чаршије, где је велика капија и кафана, на махове поче допирати отегнуто продавање салепа..." (III, стр. 264).
- салтанатлук** м (ар.) (тур. saltanatlı) господство. "Чувена је била са своје раскоши и салтанатлуком" (III, стр. 18-19).
- с'мне** сване. "Твоја ће ноћ да с'мне, а моја не" (IV, стр. 78).
- санс** м (фр.) врста карташке игре са три играча. "Престадоше да играју санса, дардета и друге господске, већ само жандара" (II, стр. 249).
- сарадана** ж (перс.-тур.) (тур. sarçhane) просторија у којој се чува коњска опрема. "Горе су биле кујне, собе, сарадана" (V, стр. 146).
- сатлијик** м (нем.) мера за четврт литре. "Пред сваким сатлијик вина" (I, стр. 159).
- сатљик** м в.сатлијик. "...Он, деда, наредио да и испред ње на софи, као и пред њим и пред осталим члановима породице, стоји напуњен сатљик вина" (III, стр. 25).
- саханчић** м дем од сахан. "...Донела у саханчићу јела из кујне..." (I, стр. 147).
- севдах** м (ар.) (тур. sevda) љубавна чежња. "И немогући више од севдаха, баци тас од себе" (III, стр. 156).
- сеиз** м (ар.) (тур. seyis) коњушар; коњоводац. "...Да терџуманим и сеиз да им будем, да би ми платили ручак у хану и при поласку стрпали који грош у шаку..." (III, стр. 115).
- сејмен** м (перс.) (тур. seymen) војник јаничарског пуча; пешак; стражар, пандур. "Низ поље иду, бабо, сејмени" (I, стр. 273).
- сензал** м (тал. sensale) посредник. "И сав би био срећан ако би продао у бесцење, кришом, неком Турчину или сензалу које парче њиве..." (II, стр. 219).
- серай** (сарай) м (перс.) (тур. saray) дворац. "...Близу Ђошке дизаше се серај Шаћир-бега" (II, стр. 23).
- сермија** ж (перс.) (тур. sermaye) имовина; главница. "Други, у дућану, полако сав еспап, сермију, изео, и сад седи у дућану тек да има послу" (II, стр. 157).
- сефте** (ар.) (тур. sefta) први дневни пазар; почетак. "Од теб' сефте, а од господа берићет..." (IV, стр. 160).
- сефтеџија** м (ар.-тур.) (тур. seftahçı) први купац; први гост. "Зар на теб' да не отворем? Зар на теб' сефтеџију?" (VI, стр. 160).
- силав** м (ар.) (тур. silâh) појас који има преграде за ножеве, оружје и др. "Око појаса беше му силав, у њему пиштолј, нож и арбија" (VI, стр. 32).

- симитм** (лат.?) (тур. simit) врста белог хлеба. "Завалили се од корпе симита" (III, стр. 64).
- симиција м** (тур. simitçi) онај који пеке или продаје симите. "Симиције већ почеле да се виђају како силазе из чаршије..." (III, стр. 64).
- синекура ж** (лат. sine cura - без бриге) добро плаћена служба која не захтева већи рад. "Није ни као они, сматрјући ту службу као синекуру, неуредно долазио на дужност..." (II, стр. 235).
- сињија ж** (арп.) (тур. sini) посуда слична тешци, метална или дрвена, на којој се приноси јело и са које се једе. "А и тај ручак или вечера морала је тачно у минут да буде готова, и то одвојено, засебно постављена, у широкој, позлаћеној синији, горе у његовим собама" (II, стр. 102).
- скамиља ж** (лат. scamnum) школска клупа. "...У дворишту се не сме од наставника, у скамиљи зато што нисмо сами..." (II, стр. 222).
- снага ж тело.** Равна снага - витко тело. "Снага! Да цунеш, па да се заплачеш!" (IV, стр. 33). "...Милија ми је твоја танка половина и равна снага, но сво благо стамболско!" (I, стр. 94).
- сопче с собица.** "Марко, као увек, сишавши са алата, уђе право у оно његово скоро дозидано сопче" (III, стр. 103).
- софра ж** (арп.) (тур. sofra) низак округао сто за ручавање. "Сигурно је пре гледао постављене велике, округле софре" (III, стр. 168).
- спарушкан,-а,-о, сасушен.** "...Поче Софку да миљује по коси и образима, нежно, уздрхтало, својим веће спарушканим длановима" (III, стр. 97).
- спахија м** (перс.) (тур. sipahi) феудални поседник земље за време турске власти. "А већ кајмакам или спахија за какав данак, десетак, није смео ни да привири" (III, стр. 134).
- срма ж** (тур. sırma) сребро. "И зато је била обучена у раскошно одело, у тешке, црвене као крв шалваре, са великим жутим колутима од срме око цепова и ногавица" (III, стр. 143).
- срма-колан м** (тур. sırma kolan) сребреном жицом украсен једнострук женски појас. "Ако си зел срма-колан,/като колан да се вијеш" (I, стр. 162).
- срмали јелек м** (тур. sirmali и тур. yelek) прслук извезен (украшен) сребрном жицом. "Жалим срмали јелек" (I, стр. 151).
- срча ж** (тур. sırcı) стакло; предмети од стакла. "Изнесоше сатлике, чаше и сву срчу" (I, стр. 162).
- струљ,-а,-о, оштар.** "Његова струља коса, сниско набрано чело..." (I, стр. 116).
- сургун м** (тур. sürgün) прогонство. "...Услед тога познанства а највише због свога богатства, не само заптије, кајмакаме, него и саме паše да мења и у сургун да шаље" (III, стр. 8).
- сургунишем** (изв. од сургун) пртерам, прогнам. "Све ћу у Анадол да сургунишем" (II, стр. 15).
- сурунтија м** (тур. sürüntü) неваљао човек. "Син Трајка сурунтије, што имаше жену турску помећарку..." (II, стр. 105). "Шта ти знаш, сурунтијо варошка, шта ти, варошка!" (III, стр. 218).

сучка ж суварак. "Али, око њега нигде, нигде бор, јаблан, све сучке" (VI, стр. 149).

Т

- тал м (нем. Teil) део наследства. "...Кад се оделио, и од свог тала, очевине, није хтео ништа да узме..." (I, стр. 177).
- тарабе ж мн. (перс.) (тур. taraba) ограда од дасака или ширих летава. "Од дворишта преграђена тарабама, зеленила се и пружала чак иза куће њихове башта" (III, стр. 56).
- тас м (ар.) (тур. tas) врста металне зделе за воду и др. "Тас звекну, од скочи и звучећи откотрља се" (III, стр. 156).
- таслица ж подметач за чашу или шолицу; мала плитка посуда, на коју се ставља шећер, парче ратлуга и др. "На старом, малом и доста изабаном послужавнику велика чаша воде и у таслици неколико парчета шећера..." (III, стр. 105).
- татко м отац. "Татко, ће ти умрем" (II, стр. 21).
- тевтер м (грч.) (тур. defter) трговачка књига (попис дуговања и потраживања). "Младен обично загледа тевтер, бележи вересију, рачуна" (V, стр. 44).
- Текија ж (ар.) (тур. tekke - дервишка зграда) део доњег дела старог Врања. На улазу у град турска текија. "Ено, већ дошао у Текију" (I, стр. 141). "А нарочито их је било на улазу у варош око некадашње турске Текије" (II, стр. 154).
- тел м (тур. tel) "уски, жути, позлаћени кончићи који се преко лица мећу млади да јој сакрију лице, очи, уста" (Б.С.); танка жица. "Ево: и тел, и антерија, и либаде, и китајка... све је готово" (IV, стр. 69).
- тенџера ж (тур. tencere) дубока посуда од глине са две дршке са стране. "...Поломио све чаше и привукао тенџеру и из ње пије" (I, стр. 150).
- тепелук м (тур. terelik) мала женска капа окићена златницима и бисером; сребром или златом извезена плочица на тој капи. "Од бине у редовима столица беласали су се тепелуци и лепршала лака, женска одела" (VI, стр. 57).
- терзија м (перс.) (тур. terzi) кројач народног одела. Терзија је од прибора имао: ножице, метар, иглу, шило и др. "А за тога човека, мужа, чула је да је из горње махале... да је терзија, али да не ради у дућану, већ у кући" (I, стр. 208).
- терциуманити несвр. (ар.) (изв. од тур. tercüman - преводилац) преводити са једног језика на други. "...Да терциуманим и сеиз да им будем, да би ми платили ручак у хану и при поласку стрпали који грош у шаку..." (III, стр. 115).
- тершена ж (тур.) камене плоче на уздигнутом mestу у хамаму. "Софке, прво на тершену дас се ознојиш и испариш" (III, стр. 153).
- тетин м тетак. "Софки и сада, кад год би се сетила лудог тетина Ристе, месо би неком одурношћу заиграло" (III, стр. 22).
- теферич м (ар.) (тур. tefferiç) провод, забављање у природи.

- тики** него, али. "Тики, ја сам си нешто млого жалан" (IV, стр. 29)
- токмак** м (тур. tokmak) дебела дрвена палица којом се у хамаму подупиру врата. "Убрзо па лупа нанула Циганки, које су ишли и распремале, лупа вратима амамских и њихних токмака..." (III, стр. 151).
- требник** м црквена књига у којој су молитве. "Улази Мирон (са требником, увијеним у епитрахиль)" (IV, стр. 105).
- тропар** м (грч. tropos) песма православном светитељу, "Псалтири, тропари, то су свете песме и нема ту ко да посумња..." (V, стр. 194).
- туфек** м (перс.) (тур. tüfek) пушка; пуцањ. "Урнебес, свирка, топот, подврискивање, туфеци све ближе" (VI, стр. 161).

Ћ

- ћар** м (перс.) (тур. kâr) добитак. "Узајмљено врати, а ћар попије" (I, стр. 112).
- ћебабчиница** ж (ар.) (изв. од тур. kevar- комадић самлевеног и сваљаног меса који се пече на жару) просторија у којој се пеку и продају ћевапчићи. "Нигде никога. Само су пуне касапнице и ћебабчињице..." (I, стр. 155).
- ћевлеисан,-а,-о,** (ар.) (тур. keyifli) који је у припитом стању. "...Кад он са својим пријатељима, мало ћевлеисан, ноћу им дође у походе, има чиме да лупне" (V, стр. 203).
- ћемане** с (перс.) (тур. keman) виолина. "Отуда су већ допирали звуци ћеманета, дахира и бубњева..." (III, стр. 150).
- ћемер** м (перс.) (тур. kemer) појас испод одела у којем се носи новац кад се иде на пут. "Из корита су непрестано као сноп, жар, трептали златни зраци новца у води, по којој је пливао спарушкијан и црн празан ћемер" (III, стр. 194).
- ћепенак** м (тур. kerepik) дрвени део дућана с предње стране. Доњи део се спушта и подбочи, па се ту излаже роба, а и трговац на њему може да седи. "Целог дана и увек га је било на ћепенку испред дућана" (II, стр. 102).
- ћерамида** ж (грч.) (тур. keremid) полуокружни кровни цреп. У Врању се више чује ћеремида. "Ноћу, грање од суседног дрвећа, повијано ветром, оборило би са крова ћерамиде" (II, стр. 122).
- ћерана** ж (перс.) (тур. kerhane) "дугачка једноставна соба, кућа у којој се секу ужета" (Б.С.); ужарска радионица. "Пролази поред капија, капицика, сниских кућица, дугачких ћерана..." (I, стр. 200).
- ћеремиција** м онај који прави ћерамиде. "...Купује дрва и то она сува, велика што највећи богаташи купују, тј. ћеремицијска којим ћеремиције пеку црпове" (V, стр. 136).
- ћерћерлија** ж кошуља од платна, која је на ивицама извезена дебљим памучним концем ћерером (перс.) "ћерћерлија и низе бисера трепте јој испод белог нежног грла" (I, стр. 165).

- ћерчиво с** (перс.) (тур. çerçive) оквир на прозору. "Полица, врата, прагови и ћерчива прозорска, све је то орибано, влажно жуто" (I, стр. 141).
- ћеф м** (ар.) (тур. keyif) воља; добро расположење; прохтев. "Мислиш да тата лаже, да има пара, него тако хоће, ћеф му да те уда" (III, стр. 116).
- ћилер м** (лат. cella) (тур. kiler) соба за оставу. "Зашто кријеш лице у јашмак кад прођем, зашто бежиш у ћилер кад дођем?" (I, стр. 95).
- ћириш м** (тур. çiriş) обућарски лепак. "Жуте се, цакле, и мирише им ћон на ћириш" (I, стр. 140).
- ћопек м** (тур. köpek) псето. "Ти, немој ту да ми слузиш и слиниш! Гле ти пезевенци и ћопеци једни!" (III, стр. 109).
- ћошак ж** (перс.) (тур. köşk) кут. "Изабра најтамније место, у ћошку до јабуке" (I, стр. 135).
- ћошалија м** (перс.-тур.) (тур. köşeli - угаони) сребрен и златан турски но-вац, "Почеше тупо шушкати и секући воду да се преливају старе меџедије, дубле, и меке ћошалије, већ зарђале, позеленеле" (III, стр. 194).
- ћоше с** дем. од ћошак, "Паре баци у ћоше на миндерлук, међу јастуке" (III, стр. 127).
- ћошка ж** већи потес и врањско излетиште. "Из ћошке пирка ветрић пун мириса и свежине" (II, стр. 23).
- ћошкаст,-а,-о, углас,** "...А лице јој ћошкasto и смежурano..." (I, стр. 129).
- ћумур м** (тур. kömür) дрвени угљ. "И пошто слуга изнео мангал, да распали у њему ћумура..." (V, стр. 42).
- ћупче с** (ар.) (тур. küp) дем. од ћуп. ћуп је висок земљани суд са две ручке са стране. "Међу ружама опазих повећи земљани суд - ћупче, покривено лишћем" (I, стр. 92).
- ћурак м** (тур. kürk) мушки хаљетак од љубичасте или црне чоје постављен крзном. "А он увек, како се памтило, и лети и зими, огрнут био чурком..." (III, стр. 8).
- ћутук м** (тур. kütük) пањ; клада; дебло; дрвени стуб. "Испред куће био висок ћутук и чесма са које је вода текла..." (V, стр. 13).

У

- убав,-а,-о, леп.** "К'д ми овакој млади и убави бесмо?" (IV, стр. 29).
- убавиња ж** лепота. "Зна ли он твоју убавињу да чува и пази?" (II, стр. 36).
- узенгија ж** (тур. үзенги) стремен. "Зато се као исправи у седлу, одупре о узенгије" (III, стр. 102).
- улав,-а,-о,** који је померио памећу. "...Била пребегла из Турске једна просјакиња, неко улаво младо девојче" (I, стр. 303).
- ункаш м** (тур. önkaş) облучје, предњи део седла. "...Овај би му онда, забацујући узду више главе о ункаш, говорио: - Е, сад иди!" (III, стр. 198).
- урутка ж** прибор, алат. "Или, ако би која дошла да штогод, какву ствар, урутку, узме од ње на послугу..." (I, стр. 222).

Ф

фаља ж (тал.) (тур. falya) рушица за барут на старинском оружју. "И кад узјаха, поче се утопљавати, заогрђући се добро гуњом, увијајући ноге, колена и пробајући фаље на пиштољима, да није барут уквашен" (III, стр. 262).

фараонски,-а,-о, погрд. ромски (цигански). "Свири, фараонску ли ти!" (V, стр. 140).

фермен м (тур. fermen) врста прслука који се не закопчава. Украшен је гајтанима и др. "Одевао се нарочито, ни по њиховој моди из Турске, ни по нашој, него некако старински, господски, са мало дужим од чохе ферменом..." (II, стр. 218).

фес м (тур. fes) купаста капа, најчешће с кићанком. "Чукља једнако би набијао фес, вадио пиштоље..." (V, стр. 139).

фидан м (грч.) (тур. fidan) млада воћка; воћка уопште. "У твојој башти цвеће, фидани" (II, стр. 148).

филарета ж (грч.) ограда од металних шипки или летава. "Место њих свежи, нови ограђени филаретама с малим споменицима..." (II, стр. 13).

филдиш м (ар.) (тур. fildiş) слонова кост; као слонова кост. "На мој мали фес мећеш китку, стару, очеву, од самога филдиша, која му до испод ушију допире" (I, стр. 143).

филизење с гл.им. од филизи (ти). "...Да ништа не види и гледа само свој рад:окопавање, филизење и прашење дувана по њивама" (I, стр. 249).

филизити несвр. "кидати изданке на коренима дувана" (Б.С.); кидати за перке са стабљика дувана. "Оду на њиву да филизе дуван" (I, стр. 103).

фираје расте; напредује. "Не фираје од памети" (V, стр. 95).

фис м (алб.) веће братство; племе. "Узалуд Ахмет, пренеражен, цео фис довукао к себи, да му Јусуфчића дан и ноћ чувају и пазе" (III, стр. 137).

фриволан,-лна,-лно (лат. frivolus) јадан, бедан. "И мисао о својој малој вредности, сазнање да је на тако лак, обичан, фриволан начин обмањивана (а тиме се доказала њена површност и сујета) толико је потресе..." (VI, стр. 109).

фрљити свр. бацити. "Руке више главу фрљила, косу црну, филдиш, расипала око себе и - чека ме!" (IV, стр. 33).

фруштукује (нем. Frühstück - доручак) доручкује. "Само она не може да га научи да белу кафу фруштукује..." (II, стр. 252).

фукара м-ж (ар.) (тур. fukara) сиромах, бедник; особа из најнижег друштвеног слоја; реч се најчешће употребљава у презирном смислу. "Пих, пих, па бар да се потукох са слугама, да поломих, начиних какав русвај пијан, него, него покварен, фукара" (IV, стр. 163).

фурунција м (грч.-тур.) (тур. furuncu) пекар. "...Фурунџије сваки час, уморни, задовољни и сити од данашњег по три пута пећења и вађења хлеба..." (V, стр. 67).

фурунчиница ж (грч.-тур.) (изв. од тур. furuncu) пекара. "Отац му и даље сам, натмурен, остајао да седи у фурунчиници" (II, стр. 78).

фустан м (грч.) (тур. fistan) сукња. "Мајка ми је села, Миле,/на фустан, на фустан!" (IV, стр. 60).

фута ж (ар.) (тур. futa) женски хаљетак у виду сукње, али су му крајеви слободни. "Још поред тога била је Магда и у сасвим новој, широкој сељачкој фути..." (III, стр. 77-78).

X

хазна ж (ар.) (тур. hazne) благо (злато, сребро и друге драгоцености). "И сад, ето, човек хазну, бисаге с парама да му остави" (V, стр. 46).

халабука ж велика бука; метеж. "...И опет би дизао се и опет са свирачима, читавом халабуком одлазио..." (II, стр. 136).

хан м (перс.) (тур. han) зграда у насељу или на друму која је служила за свратиште и преноћиште путника и каравана. У Врању је био чувен Шарени хан. "Тек пре два дана, у саму вечер, готово у ноћ, из Арнаутлука донесоше га у хан рањеног" (III, стр. 230).

хан'ма ж (тур.-тат.) (тур. hanım) госпођа, "ће чекам, хан'мо" (III, стр. 60).

харем м (ар.) (тур. harem) женски део у муслиманској кући, у који страни мушкарци не улазе. "Доцније, кад је овај напустио, служила је по харемима, а кад остарела, вратила се овамо" (III, стр. 147).

хат м (тур. at) коњ, обично племените пасмине. "Хата ми седлај!" (IV, стр. 22).

хатар м (ар.) (тур. hatır) воља; жеља. "И Софка је, њој у хатар, узимала и јела" (III, стр. 197).

хација м (ар.) (тур. hacı) хришћанин који се поклонио Христовом гробу у Јерусалиму. "Откад ожењен, хација већ, па не смем у механу да уђем" (IV, стр. 15).

хаџилук м (ар. - тур.) ходочашће хришћана у Јерусалим и муслимана у Меку. "Тако је још с покојним газдом, с којим је заједно и на хаџилук ишао..." (IV, стр. 89).

Ч

чабрањак м мотка за ношење дрвене посуде чабра. "Не чукај, да те не чукнем сас некој чабрњак" (IV, стр. 159).

чајка ж краћа троугласта повезача за девојке и млађе жене. Старије жене је носе испод шамије. "Обећала сам јој да ћу је спремити и лепо да ћу јој везати чајку како је она везивала" (I, стр. 279).

- чакшире** ж мн. (тур. çakşır) панталоне са ширим туром и уским ногавицама. У Врању је чешће чешшире. "А њима од страх ве-ће почињу чакшире да се тресу" (V, стр. 141).
- чал'к м** (тур. çalık) настран, неурачуњив. "Па онда Софкиног деде рођена сестра, чал'к Наза, како су је звали. Три пута бежала као девојка" (III, стр. 21).
- чалгиција** м (тур. çalgıcı) свирач. "У споредној улици чула се свирка чалгиција, свирача. (II, стр. 163).
- чалма** ж (тур. çalma) танко платно којим муслумани омотавају капу. "Бели му се чалма, црни кошчато лице..." (I, стр. 135).
- чамовина** ж (изв. од тур. çam - бор) дрво четинара; даске од четинара. "Чамовина ће ме излечити..." (I, стр. 175).
- чампара** ж (перс.) (тур. çalpara) врста ударачког инструмента. Чампаре су дрвене или металне плочице које се натакну на прсте и ударају се једна о другу приликом играња. "Чочеци скидоше чампаре, па и они пристојно стадоше" (III, стр. 165).
- чанак** м (тур. çapak) земљана или дрвена здела. "Доле, у кујни, где се она журила и по великој синији ређала чанке с јелом да горе код њих изнесе и постави..." (III, стр. 98).
- чардак** м (перс.) (тур. çardak) зграда с избоченим горњим спратом. "То је био тај њихов чувени чардак, кућа, горњи спрат..." (V, стр. 12).
- чардаклија** ж (перс.-тур.) (тур. çardaklı) винова лоза која се пење уз чардак, стубове или зид куће. "Једино што испред куће остаде стара лоза чардаклија..." (II, стр. 205).
- чаршија** ж (перс.) (тур. çarşı) улица или трг с продавницама и занатлијским радњама; пословни свет у таквој улици. "Син нема зашта да пита, брине се, има само да гледа дућан, чаршију, трговце..." (V, стр. 136).
- чаршилија** м (перс.-тур.) (тур. çarşılı) човек из чаршије. "...Гледају је трговци, чаршилије, како води сина на занат..." (V, стр. 154).
- часловац** м богослужбена књига у којој су молитве за свако доба дана. "Чак му је израдио да чита, пева часловац, у цркви празником..." (V, стр. 161).
- чекмеџе** с (тур. çekmecə) ковчежић с ладицом који служи као каса. "И то горе, на тезги, до чекмеџета, где се остављао новац" (V, стр. 26).
- чекрк** м (тур. çirkik) витао. "Кроз прозор већ се чекрк на бунару црнео као и околни зидови" (III, стр. 224).
- ченгел** м (перс.) (тур. çengel) већа гвоздена кука, обично за везивање меса. "Изнесоше нам покровчић и простреши под орахом, о чијој је најближој грани висило црно, масно уже и о њему ченгел" (II, стр. 18).
- чепрња** ж земљани суд за вино. "На сандуку, у старом послужавнику столје поређане чаше, до њих велика чепрња вина..." (I, стр. 149).
- черек** м (перс.) (тур. çeyrek) четвртина закланог јагњета. "Али проливену крв да не почисти, да би се по њој сутра, када гости дођу,

- видело како је цело јагње заклато, а не да је са касапнице на чerek куповано" (III, стр. 75).
- черечити** несвр. (изв. од чerek) комадати, сећи, најчешће на четири дела.
- "А за време Хусеин-паше такве су се на четири коња чере-чиле" (IV, стр. 17).
- чивлук м** (перс.-тур.) (тур. çivilik) посед који господару обраћују кметови (чивчије).
- чивчија м** (перс.-тур.) (тур. çiftçi) сељак беземљаш који обраћује госпо-деву земљу (на чивлуку). "Били чивчије код газда Арсе" (II, стр. 51).
- чивчика ж** (перс.-тур.) (тур. çiftçi) жена чивчије; жена која обраћује госпо-деву земљу. "Али онда, ето му чивлуци и у њима сељанке, чивчике" (III, стр. 12).
- чирак м** (перс.) (тур. çırak) свећњак; шегрт. "У дну магазе горела је у чираку лојана свећа..." (V, стр. 62). "Журећи се, ако проће тек по који слуга, чирак, носећи из чаршије што је газда за кућу наку-повао..." (III, стр. 67).
- чифлук м в.** чивлук. "Чифлуци, виногради, њиве, ливаде" (IV, стр. 15).
- чок** (тур. çök) много. "Чок све" (II, стр. 156).
- чорбација м** (перс.-тур.) (тур. çorbaci) газда хришћанин. "...Цела црква пу-на народа, богаташи, чорбације..." (V, стр. 162).
- чочек м** (тур. köçük) играч који изводи покрете и трбухом; чочечка игра. "У самом Шареном хану, по обичају, играли би чочеци" (II, стр. 116). "Не чочек. Другу, тежу, топлију игру" (I, стр. 165).
- чума ж** колера "Е с'г деде онуј: како к'д Куманово чума би, к'д се луди и бесни Стојан загледа у Стамену, од ујку сестру..." (IV, стр. 40).

Џ

- џабе** (тур. saba) бесплатно; узалуд. "Бар џабе бакшиш да вам се не да" (IV, стр. 39).
- џамадан м** (перс.) (тур. camadan) затворен мушки прслук од чохе или ка-дифе, украшен срмом и др. "На грудима џамадан (јелек), бoga-то срмом извезен" (II, стр. 25).
- џамбас м** (перс.) (тур. cambaz) препродавалац коња. "Софка се осмену, јер одмах виде да је то очев гласник, један од оних џамбаса који сваке суботе долазе из Турске овамо, на пазар, и купују коње" (III, стр. 57).
- џан'м** (перс.-тур.) (тур. canım) душо моја. "...А була се нећка, грли га и музца: -Ах, џан'м џан'м" (I, стр. 134).
- џанфес м** (перс.) (тур. canfes) врста свилене тканине која се прелива, нај-чешће у две боје. "У тија џанфес шалваре" (II, стр. 34).
- џезве с** (ар.) (тур. sezve) бакарна посуда са дршком за кување црне кафе и грејање ракије. "После у једном џезвету пристави кафу, а у другом поче да греје ракију" (III, стр. 263).
- џелеп м** (ар.) (тур. selep) трговац стоком; сточар. "Море, што ме не даде за џелепа" (III, стр. 68).

џемадан м в.џамадан. "Улази Бекче у чоханим чакширама, џемадану, са свиленим појасом" (IV, стр. 119).

џенет м (ар.) (тур. cennet) рај. "Своје би' очи ископао, цео свет затро и у џенет оправио, само не тебе, не!" (II, стр. 26).

џигер м (перс.) (тур. ciger) јетра. "Изгоре ми џигер, живог ме закопа!" (II, стр. 36).

џубе с (ар.) (тур. cübbe) дугачак горњи хаљетак без рукава или с кратким рукавима. "Течина мајка седи у челу; на њој кратко џубе..." (I, стр. 158).

џунгарт м остатак од дебла дрвета; високи пањ. "По путевима црнили су се редови џунгара од изгорелих дрва од војске..." (II, стр. 273).

Ш

шалваре ж мн. (перс.) (тур. şalvar) део женске (муслиманске) одеће - у облику широких набраних панталона. "Софка остале и даље нагнута над прозор осећајући како јој шалваре дуго, тешко падају по куковима..." (III, стр. 66).

шамдуд м (ар.-тур.) (тур. şam dudu) врста дуда пореклом из Сирије (Шама). Дудиње су црне, крупне и сочне. У Врању је свега неколико стабала. "...А тамо до капије стари шамдуд са рачвастим кожастим стаблом..." (III, стр. 59).

шамија ж (перс.) (тур. şame) марама од танке тканине, којом жене повезују главе; повезача. "...Од једа је толико тргла шамију да је остала гологлава" (II, стр. 164).

шандуд м в. шамдуд. "Више бунара била је винова лоза, а на сред дворишта стари дуд - шандуд" (I, стр. 246).

шаркија ж (ар.) (тур. şarkı) врста тамбуре са две жице. "...Одједном јекну шаркија и песма са доксата" (II, стр. 24).

шедрван м (перс.) (тур. şadırven) водоскок са базеном. "Доле, у дворишту, бије шедрван, његови млаузеви, капље вода према светлости из ове љене собе, жуте се и шуште као ћилибар" (III, стр. 53).

шенлук м (перс.) (тур. şenlik) бучно весеље, обично уз пуцање пушака или пиштоља. "Скупе се да шенлук чине..." (V, стр. 138). "Ујутру све јечи од шенлука и пуцња" (VI, стр. 25).

шербет м (ар.) (тур. şerbet) слатка вода. У посуди са запеченим шећером загрева се вода до кључања. "...Шербет и маџун да те рани и чува..." (I, стр. 95).

шећерлема ж (перс.-тур.) (изв. од шећер) бомбона. "...И, као што други синови раде, кришом трошио на слаткише, шећерлеме..." (V, стр. 27).

шефтелија ж (перс.) (тур. şeftali) бресквa *Prunus persica Stokes*. "Једе ли се шефтелија?" (VI, стр. 91).

шиљте с (тур. şilte) мали вунени душек за седење. "...На шиљте да седнеш и да се одмараш" (II, стр. 220).

ширит м (ар.) (тур. şerit) трака пришивена на оделу као украс; обруб.

"У героку опшивеном црним ширитом, тесним панталонама..."
(VI, стр. 110).

шкортељка ж врста џубета од чохе. "На дну степеница, одмах до кујне, седела јој је мати, и као да јој је било хладно, била се огрнула по леђима кратком колијом, шкортељком..." (III, стр. 57).

шлајпик м (нем.) новчаник. "...Сав срећан, вади тај заједнички шлајпик и чврсто држећи га одоздо, да не би тобож при отварању почeo да прска и растура се ситни новац..." (II, стр. 221).

шупељција м човек који свира у шупељку. "Само за Шабана, шупељцију, нема места" (I, стр. 135).

шупељка ж врста мале свирале са шест рупица. У Врању су раније шупељке правили од зове. "А шупељка пишти, те срце кида" (I, стр. 138).

**BARBARISMS, LOCAL WORDS AND OTHER LESS KNOW WORDS
IN THE LITERARY WORK OF BORISAV STANKOVIĆ****by Momčilo Zlatanović****Summary**

The old patriarchal Balkan town of Vranje represented a very complex social and economic milieu. Borisav Stanković got to know it very well in his childhood and youth. In order to describe it realistically, he had to use many barbarisms, first of all, borrowings from Turkish (i.e. Turkish, Arabic and Persian words), as well as local words. On the other hand, Vranje was an important administrative town during the Ottoman rule.

The author of the study went through the complete works of Borisav Stanković and explained the meanings of many Turkish and local words. This is the most complete dictionary of barbarisms and local words from the works of this well-known Serbian writer.

Др Радмила Југић

ПОКРАЈИНСКА ЛЕКСИКА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА У РЕЧНИКУ САНУ

У раду ћемо анализирати покрајинску лексику Борисава Станковића која је заступљена у досада објављених 14 томова Речника САНУ. Пажња истраживача биће усмерена искључиво на оне покрајинизме за које Речник не наводи страно порекло.

У фонд лексичке грађе за израду Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности (у даљем тексту Речник САНУ), уврштена је и лексика из књижевног дела Борисава Станковића. Сама та чињеница говори о значају језика овога писца, ако се има у виду да су послом на избору извора за експертирање, одабиру и исписивању речи (с контекстуалним окружењем) из њих, најпре у Лексикографском одсеку Академије,¹ а доцније у Институту за српски језик,²

1 О почечима рада Лексикографског одсека Академије који је Српска краљевска академија, на предлог Стојана Новаковића, основала 12. априла 1893.г., начелима и принципима прикупљања лексичке грађе у њему види: А.Белић. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. - Београд (Српска академија наука и уметности. Институт за српскохрватски језик), 1959, књ.1. Увод, IX - XX (скраћено: Увод).

2 Академија је уместо Лексикографског одсека основала 15. јула 1947.г. Институт за српски језик на челу са А. Белићем који је окупио најистакнутија имена наше послератне лингвистичке науке. О њиховом раду на припремама за израду Речника, ревизији већ постојећег лексичког фонда и његовом обогаћивању новим изворима види: 1. Увод; 2. Др Егон Фекете, *О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Сто година лексикографског рада у САНУ, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1993, 26-28 (скраћено: Фекете, о Речнику).

руководили језички зналци попут Стојана Новаковића, Љубе Стојановића, Александра Белића, Милоша Московљевића, Михаила Стевановића, Радосава Бошковића, Радомира Алексића, Милке и Павла Ивића.

Институт за српски језик при изради Речника САНУ користи и лексику ексцерпирани из следећих дела Борисава Станковића: 1. Из старог Јеванђеља, Београд 1899, (скраћено: Из старог Јеванђеља); 2. Божји људи, II изд., Београд 1913; 3. Стари дани, приповетке и слике, Београд 1913 (скраћено: Стари дани); 4. Изабране приповетке, Београд 1945 (скраћено: Изабране приповетке); 5. Нечиста крв, Београд 1910 (скраћено: Нечиста крв);³ 6. Коштана, Српски књижевни гласник, Београд 1902 (скраћено: СКГл5).⁴

Циљ овога рада је да истражи заступљеност покрајинске лексике Боре Станковића у досада објављених 14 томова Речника САНУ, као и да покаже којим слојевима она припада. Говоримо о заступљености или реализацији одређених лексема у смислу да се лексикограф, у мноштву (на неколико десетина извора), држећи се принципа израде Речника (један од њих је територијалана распрострањеност одређене лексеме) опредељује за извор који је тема овога рада.

Сравњујући ексцерпирану грађу из напред наведених дела Боре Станковића са Речником, нарочиту пажњу смо обратили на оне лексеме које су типичне за завичајни језик овога писца, квалификоване у Речнику као покрајинске. Лексика књижевног типа, додуше мање истраживана, својом занимљивошћу заслужује посебан осврт. Она у овом раду неће бити разматрана због ограниченог простора. Речник САНУ није могао изоставити ни турцизме као саставни део Станковићеве лексике. Посебну пажњу заслужују они турцизми који на нашим просторима имају ограничenu територијалну распрострањеност, а у овом Речнику су посведочени примерима Боре Станковића. Из истих разлога због којих је из рада изостала књижевна лексика, биће изостављен и овај лексички слој.

Лексикографска обрада речи у Речнику САНУ подразумева доношење акцентоване одреднице са основним граматичким подацима, дефинисање семантичког потенцијала речи на основу постојеће грађе и навођење потврда и извора. Акценат покрајинских речи у Речнику саображен је правилима књижевне акцентуације па је тако учињено и у случају Станковићевих покрајинизама.⁵

Што се покрајинских речи тиче, Станковићево књижевно дело заступљено је у Речнику САНУ у виду покрајинизма засведочених искључиво потврдама из његовог дела и оних покрајинизама који су осим Станковићевим примером потврђени и другим изворима.

3 О овоме види: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. - Београд (Српска академија наука и уметности. Институт за српскохрватски језик), 1959, књ.1. Извори и њихове скраћенице. ЦИ.

4 Станковићева "Коштана" ексцерпирана је из Српског књижевног гласника 5, Београд 1902.

5 О критеријумима акцентовања одредница у Речнику САНУ види: Фекете, *О Речнику*, 40.

1. Покрајинске речи засведочене у Речнику САНУ искључиво примерима из дела Боре Станковића

Речник САНУ посведочио је десетак покрајинских речи са примерима Борисава Станковића као јединим извором. Значај оваквих речи утолико је већи када се има у виду да оне нису обухваћене ни трима великим збиркама речи из Врања и околине које су ушле у корпус лексичког фонда за израду Речника. Преточене из дела Боре Станковића у Речник, ове речи су, као обогаћење нашег језика новим народним речима, трајно сачуване. Такве су следеће лексеме које ћемо коментарисати само дефиницијом акцентоване одреднице и наведеном потврдом као елементима лексикографске обраде (уместо речничке скраћенице за извор након примера цитираћемо назив дела из кога је он узет):

Реч **вèштер¹** (2. значење) упућена је на одредницу вештица (1.а. значење) где читамо: *по народном веровању жена, обично стара, која је у дослуху с ћаволом и чини зла, нарочито малој деци, има натприродне моћи, претвара се у птицу, лептира, омађијава, опсењује.* - Она је за све крича...Ето ова. (Показује на Салче). Стара, збркана! Вештер, газдо (СКГл 5, 255).

Лексема **грнèттар** са значењем: *онај који свира угрнету, кларинетист* потврђена је једино примером из Станковића. - Исплатише свирача, грнетара и кочијаша (Нечиста крв, 95).

Речник САНУ цитира само Станковића као потврду речи **гаврàница** у значењу: *врста лозе црног грожђа.* Око њих се /вишања/ увиле лозе са сочним лишћем дебелим прућем... Биле су то "гавраница" и "дреновке" ("У виноградима", Стари дани, 44).

Покрајинска лексема **дрùгачка**, синоним за другарица, посведочена је Бориним примером из Коштане. - Мајка, синко, за срећу те родила... Да и она као све њене "другачке" са снахом у цркву пође (СКГл 5,243).

Семантичко поље речи **задушница¹** и **záдушница** обогаћено је покрајинском лексемом овога књижевника новим значењем (2. а.): *јело и пиће које се даје о задушницама* (у 1. а. значењу). - Ја онда по комшилуку разносим "задушницу"...Мати мете у чанак пшеницу, поскурице и друго: као ораје, кестење, трешње ("Увела ружа", Из старог Јеванђеља, 54).

Лексема **замртвiti сe** са једним значењем: *постати непомичан, умртвiti сe* ушла је у Речник САНУ са Станковићем као јединим извором. - /Вода/ као замрчена и замртвљена, а сва мрачна мили и преко брвна, јаза ("Вечити пољубац", Изабране приповетке, 206).

Речник САНУ сведочи једно ново значење одреднице **кèрпич** (2.), квалифицирано као фигуративно, у смислу просте, сирове особе, а потврђени је овим примерима, - Ја, керпич! Завукао се као мољац. Пометао катанце, као да ће му неко све вино попити (Нечиста крв, 98). Гунђају међ собом; "сельак", "керпич", али ипак зато сви га гласно питају: - Свекре, на ћев ли си (Нечиста крв, 182).

Лексема **количe¹** и **количe** у значењу: *deo народне ношње, краји прслук који се обично не закопчава* потврђена је у Речнику једино примерима Боре Станковића. - А осећа како јој се прса шире, отимају се из

тесног количета, излазе напоље ("Покојникова жена", Стари дани, 125). Од свега, што собом унесе, кад уђе, био је само јак мирис од бурмута, устајалости и прашљивости његовог чоханог одела...кратког количета (Нечиста крв, 88).

Размажсна женска особа, маза код Станковића је мазнуша. Реч је потврђена примером: - А Миленијо! Ах ти, мори, мазнушо! Ти бајаги нећеш! (Нечиста крв, 207).

Речник САНУ за реч **грнета**, *врсту кларинета*, наводи две потврде. Једна је из Коштане. - Асан научио у грнету да свира (СКГл 5, 91). Друга је потврда од Бранка Лазаревића. - То Врање чочека... грнета, шаркија... то Врање је пуно лепота (Огледи, 60). Потче ли се од чињенице да Лазаревић користи лексику пишчевог дела да би Врање што аутентичније представио, јасно је да је ова рач посведочена у Речнику само Бориним примером.

2. Покрајинска Станковићева лексика допуњена потврдама из збирки речи из Врања

Посведоченост неких покрајинских речи у Речнику САНУ уз примере из Станковићевог дела још и збиркама речи из Врања, насталих на терену, потврђује аутентичност језика овога писца, његов снажан осећај за народни, завичајни језик.

Лексема **батка** дефинисана у Речнику САНУ као *хипокористик од баћа* (1. значење), потврђена је уз пример из Коштане: - С'г ће батка да се врне, неће много да ми те остави (СКГл 5, 164), само још потврдом са примером из збирке речи Милана Влајинца.

Реч **земљосати** са разуђеном семантиком, заступљена је у Речнику САНУ и у значењу (II,1.б.) - *претворити се у земљу, распasti сe, иструнути (о дрвету, мртваци и др.); зарђати* примерима Боре Станковића. - Спазих више ... гроба гомилу црне земље, а по њој ... крпе и парчад од земљосана одела ("Станоје", Стари дани, 34). Под непатосан, гола земља, те и ови ћилими од дугог неветрења ... готово земљосани (Нечиста крв, изд. 1933, 84). Значење је потврђено и збиркама из Врања Милана Влајинца (без примера) и Тодора Димитријевића (примером).

Пример из Станковићеве Коштане: - Појте ... Искам да чујем ваш ... глас. Зашто моје се срце искубало (СКГл 5, 250), узет је као потврда речи **искубати се** која је дата у Речнику под одредницом **искубати**, а има значење **упропастити се, пропасти**. Уз овај пример, реч је посведочена и примером из збирке Милана Влајинца.

Израз **локнути крв (цигерицу) некоме** (у Речнику под одредницом **локнути**) са значењем - *убити (некога)* посведочена је примерима Боре Станковића. - Пусти ме, газдо, пусти да ја Ахмету станем за врат... да му ја крв локнем (Нечиста крв, 225). Све живо ће ве побијем! Цигер ће ви локнем, ако гу не нађете (СКГл 5, 166). Израз је засведочен и потврдом без примера из збирке Милана Влајинца.

3. Станковићева покрајинска лексика допуњена примерима из збирки речи и штампаних извора

Неке покрајинске лексеме потврђене су у Речнику САНУ не само примерима из Станковићевог дела и збирки речи из Врања, већ и збиркама речи или штампаним изворима с других простора. Овакви Станковићеви покрајинизми од важности су са становишта дијалектологије, јер попуњују (сами или заједно са збиркама речи из Врања) једну празнину у зони распостирања одређене лексеме.

Речник САНУ доноси одредницу **врзати**² и диференцира значење (I.1.) - *везати, свезати* потврђујући га, између осталог, и Станковићевим примером. - Што ме ожени, зароби ... Ах, брате, ти мене врза (СКГл 5,167). Значење је потврђено и примерима из збирки речи Миленковића (средњи Тимок), Алексе Васиљевића (Сврљиг) као и примерима Милана Милићевића (Краљевина Србија, Београд 1884, 263) и Дене Дебельковића (Обичаји српског народа на Косову пољу, Српски етнографски зборник VII, Београд 1907, 175; скраћено: Дебельковић, СЕЗб VII).

Од лексеме **господин** у значењу (2.а.) - *реч којом се, обично у грађанском друштву (из учтивости или из поштовања) титулишу мушки лица у говору или у писању (самостално или испред имена, презимена или звања, каткад као први део полусложенице)*, изведен је деминутивно-хипокористички лик **господинче**. Овај покрајинизам засведочен је у Речнику Станковићевим примером. - А, господинче, предусрете ме. Камо чича-Марку ракије? ("У виноградима, Стари дани, 38). Реч је без примера потврђена и Чемеркићевом збирком речи из Призрена.

Речцу **дори** у значењу (1.б.) - *kad се износи нешто што значи још јаснију потврду, још јачи степен онога што је претходно исказано или што се подразумева: чак, чак и, штавише* - Речник потврђује уз два примера Григорија Божовића (Неизмишљени ликови, Београд 1940, 63, 137) и потврдом из Станковића. - Још к'д гу њума чујем, њојну песму и грло - ете дори ме пупак заболи (СКГл 5,162).

Лексема **дрёмка** унета је у Речник под значењем (1.) - *дремеж, сањивост, сан*, које је посведочио примером: - Дремка ме ухватила на њојно грло (СКГл 5, 170). Значење је потврђено и збиркама речи Милана Влајинца из Врања и Ризнића из Пирота као и примерима Саватија Грубића (Српски народни обичаји из среза бољевачког, Српски етнографски зборник XIV, Београд 1909, 285; скраћено: Грубић, СЕЗб XIV) и Константина Ђорђевића (У бежанији, Београд 1940, 67).

Примером: - Алат појури и гризући узду ... а пазећи ... да не би Марка наглим кретањем својих сапи у седлу дрмао и друскао (Нечиста крв, 128), Речник САНУ издаваја једну од три семантичке нијансе глагола **друскати** (I.a.) - (некога, нешто) чинити да се неко или нешто тресе, одскакује; дрмати, дрмусати. Реч је у истом значењу потврђена и примером из извора (Грубић, СЕЗб XIV,119).

Одредница **жељдвати** упућена је у Речнику на реч желети, а потврђена је са само два примера од којих је један узет из Станковића. - Његов момак кад донесе / месо/ говори: како је Ита, газда му, послao то

"за дете; боји се да оно не види по улици, па да не жељује..." ("Покојникова жена", Стари дани, 150). Други пример је из Заплања (Петровић В., *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb 1900, 268).

Семантичка нијанса покрајинизма **закасати** у значењу (а.) -упустити се у нешто из чега се тешко може извући; запасти у незгоде, неприлике посведочена је у Речнику САНУ овим примером: - Како је бата-Мита? ... Здрав је. Не може још да дође. Закасао у трговину (Нечиста крв, 58-59). Речник ово значење потврђује још и примерима из збирки речи Милана Влајинца из Врања, Радоша Требјешанина из Лесковца, Милана Станојевића из Пирота, и Драгутина Симоновића из Момине клисуре.

За лексему **зејтинлија** употребљену у придевској служби са значењем (2.) - зејтинаст, маслинаст, Речник доноси уз потврду Боре Станковића: - Била је овлаш завила главу великом зејтинлијом шамијом (Нечиста крв, 53) још и примере из Врања (Гласник Етнографског музеја у Београду, 1932, стр. 18; скраћено: ГЛЕМ) и из збирке речи Николе Вељића из Параћина.

Покрајинизам **истришче**, дефинисан као *дем. од истрисак; истрисак* Речник упућује на истресак (2) са значењем: *дете које се последње роди (у породици с више деце)*. Реч је потврђена примером из Алексинца (Карацић, лист за српски народни живот, обичаје и предања, 1899, 211) и примером Голубовића (Успомене из новоослобођених крајева, Београд 1906, 144). Без наведених примера ову реч потврђују збирке речи Милана Цветковића из Сокобање и Властимира Станимировића из Књажевца. Станковићева потврда: - Он је dakле био последње дете "истришче" (Нечиста крв, 7) драгоцен је будући да реч није посведочена збиркама речи из Врања.

Лексему **колоја²** са јединим значењем - *долама од танког сукна опшивена гајтаном (као део народне ношње)*, Речник САНУ потврђује уз Станковићев пример: - Тома, (Љут, прек ... Забацујући колију остраг, иде по соби предишући) (СКГл 5, 86) још са два примера. Један од њих је пример Милана Милићевића / Живот Срба сељака, Српски етнографски зборник (скраћено СЕЗб), I, Београд 1894, 47 /, док је други пример узет из Црквеног гласника за 1899.г., 26/4.

За реч **котличе - мали котао, котлић** Речник доноси укупно пет потврда од којих је једна Станковићев пример: - Почеше из котличета да пију ("Стари дани", Изабране приповетке, 17). Остале потврде узете су од Атанасија Петровића (Скопска Црна Гора, СЕЗб VII, Београд 1907, 454), из извора (Дебельковић, СЕЗб VII, 251), од Момчила Настасијевића (Из тамног вилајета, Београд 1927, 115) и Тодора Цветановића (збирка речи из Врћеновици, моравски срез, 1910).

Лексема **мèтер²** упућена је на мектер са значењем - *члан оркестра, музичар, свирач*, а речник САНУ је потврђује са три примера од којих су два узета из Станковића. - Митка, бесан, распасан, виче свирачима. Чалги-чијо! Метери! Чочеци! Овам бре! (СКГл 5, 248). Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице (Нечиста крв, 12). Трећи је пример Ристе Николића (Врањска Пчиња; Околина Београда, СЕЗб V, Београд 1903, 148).

Узвик **мёри** у Речнику је упућен на узвик море (1б, 2) са значењем: *за истицање категоричности заповести, захтева, става*. Судећи по примерима којима је посведочен, има широку територијалну распрострањеност (Вук, Речник; Дебельковић, СЕЗБ VII, 34; Зарија Поповић, Приповетке из Старе Србије, Београд 1922, 28; Добрица Ђосић, Далеко је сунце, Београд 1952, 282; Драгутин Симоновић, збирка речи из Момине клисуре). Станковићев пример: - Један глас, иза позорнице. Сабљу мори, и пушку! (СКГл 5, 92) информативан је, јер потврђује заступљеност ове лексеме и у говору Врања.

Покрајинизам **навадити** (I.1.) у значењу - *залити, натопити водом из ваде* Речник потврђује уз Станковићев пример: - Дуван ... су још прошле недеље засадили, а никако до сад "навадили" ("У ноћи", Стари дани, 11) још са по једним примером из ГЛЕМ, 1937, 173 и ГлЕМ, 1938, 99. Реч је без примера посведочена збиркама Властимира Станимировића из књажевачког краја и Маринка Станојевића из подручја средњег Тимока.

Изложена покрајинска лексика Борисава Станковића, без сумње, открива једно квалитативно богатство изворних, народних речи пишевог завичајног језика. У њима су сачувана етнографска обележја везана за специфичне елементе народног живота с овог подручја. Сходно томе, могући је издвојити више лексичких слојева: лексика из области народних обичаја и веровања (*задушница, вештер*); лексика која се односи на материјалну културу а именује делове народне ношње, употребне предмете у домаћинству, старе народне инструменте и извођаче музике на њима (*колија, количе, котличе, крбла, грнета, грнетар, метер*); слој пољопривредне терминологије (*гавраница, навадити*).

Посебну пажњу заслужују оне речи којима Станковић оцртава моралне и карактерне особине својих јунака (*керпич, мазнуша*).

За снажне емоционалне набоје попут туге која тако интензивно разара људску душу да човека води пропasti и уништењу, или срџбе, у којој је човек спреман и да убије, Станковић користи речи из вокабулара својих јунака: *искубати се* (о срцу), *локнути* (*некоме*) *крв или чигерицу*.

Значај оваквих лексема утолико је већи ако се има у виду да неке од њих, осим Станковићевим примерима, нису у Речнику САНУ посведочене ни збиркама речи из Врања и околине.

Овај вид лексичке класификације дат је само у назнакама, на сегменту Борине покрајинске лексике у досад објављених 14 томова Речника САНУ. Анализа целовитог покрајинског лексичког корпуса у овом смислу дала би занимљиве резултате.

Покрајинизми Борисава Станковића у Речнику САНУ посебну пажњу заслужују као одлични материјал за проучавање граница распрострирања и употребе једне лексеме на просторима косовско-ресавске дијалекатске зоне.

Резиме

**Радмила Ђугић,
Покрајинска лексика Борисава Станковића у Речнику САНУ**

У раду је истражена заступљеност покрајинске лексике Борисава Станковића у досада објављених 14 томова Речника САНУ.

Посведочени покрајинизми разврстани су у три слоја: 1. Покрајинске речи засведочене у Речнику Сану искључиво примерима из дела Боре Станковића; 2. Покрајинска Станковићева лексика допуњена потврдама из збирки речи из Врања; 3. Станковићева покрајинска лексика допуњена примерима из збирки речи и штампаних извора. Сваки од слојева, на свој начин, открива значај заступљености покрајинских речи овога књижевника у Речнику.

У раду је назначена и могућност класификовања покрајинске лексике по семазиолошком критеријуму. Анализирани сегмент ове лексике у том смислу наговештава занимљиве и корисне резултате уколико би анализа била спроведена на целовитом корпусу Станковићевих покрајинизама.

THE REGIONAL LEXICON OF BORISAV STANKOVIĆ IN THE SANU DICTIONARY

by Radmila Žugić

Summary

The subject of the study is the occurrence of the regional lexicon from Borisav Stanković's works included in 14 volumes of the SANU Dictionary that have been published so far.

The recorded regional words are classified into three layers: 1. Regional words in the SANU Dictionary claimed solely by examples from Bora Stanković's works; 2. Stanković's regional lexicon enriched with confirmations from collections of words from Vranje; 3. Stanković's regional lexicon enriched with examples from other word collections and printed sources. Each of these layers reveals, in its own way, the importance of the occurrence of regional words, which were used by the author, in the SANU Dictionary.

The possibility to classify the regional vocabulary according to the semasiological criterion is also pointed out in the study. Having this in mind, the analysed segment of the lexicon promises interesting and useful results if an analysis of the entire corpus of Stanković's regional words is carried out.

Мр Мариана Алексић

О БУГАРСКИМ ПРЕВОДИМА "НЕЧИСТЕ КРВИ" БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

"Нечиста крв" Боре Станковића једно је од ретких дела српске књижевности преведено трипут на бугарски језик. Први је превод Веселина Матејева¹, а после Другог светског рата појављује се превод Остоје Рокића² (даље у тексту ПОР) и тридесет година касније, превод Желе Георгијеве³ (даље у тексту ПЖГ).

Циљ овога рада је да се утврде и сагледају одступања другог и трећег бугарског превода⁴ од оригинала, као и класификација одступања. Предложићемо и своја преводилачка решења.

Основни задатак прводиоца је да досегне комуникативни, емоционални и естетски еквивалент оригинала. У конкретном случају бугарских превода "Нечисте крви" то би подразумевало одсликовање специфичне атмосфере националног и микролокалног колорита коришћењем адекватних бугарских пандана (еквивалената)⁵ "дијалекатског и врањског урбаног идиома".⁶

Анализом елемената националног и историјског колорита, као обележја која привлаче пажњу бугарских читалаца, покушаћемо да сагледамо неадекватности другог и трећег превода у односу на оригинал.

1 Борисав Станковић, Нечиста кръв, София, 1939 (у преводу Веселина Матејева).

2 Борисав Станковић, Нечиста кръв, Народна култура, София, 1962 (скраћено ПОР).

3 Борисав Станковић, Нечиста кръв, Издателска къща "Водолей", София, 1993 (скраћено ПЖГ).

4 Критичка анализа првог превода је предмет нашег посебног истраживања које је у току.

5 Реч је о архаичној и дијалекатској лексици у делима Елина Пелима, Тодора Влајкова и др.

6 Душан Јовић, Језик Борисава Станковића и књижевна норма, Градина, год. XVIII, бр. 8/83, Ниш.

Недоследности, запажене ишчитавањем тих превода, разврстаћено у раду по следећим категоријама: I. **Ономастички детаљи**; II. **Реалије**; III. **Осавремењивање текста**; IV. **Одступање од оригиналa**; V. **Грешке настале услед хомонимије**.

I. Ономастички детаљи. - У оба бугарска превода "Нечисте крви" дошло је до нарушавања једног од основних захтева у теорији преводилаштва (исп. Сергеј Влахов и Сидер Флорин, стр. 213 и Иванка Вацева, стр. 211) који се односи на превођење властитих имена и хипокористика, географских имена) као елемената националног колорита.⁷ Изворна лична имена типа *Мита, Томча, Арса, Риста, Стева, Велья*, дата су у оба превода (даље у тексту ОП) као *Мито, Томчо, Арсо, Ристо, Стево, Вельо*. Од побугарања изворних српских имена успео је да се отргне први преводилац у случају имена *Гајка* и други преводилац у случају имена *Симка*, које је у ПОР замењено бугарским именом *Сийка*. Хипокористици *Софкица, Магдица, Јусуфче и Митица* преведени су са *Софченце/Софенце* (ПОР); и *Софкица* (ПЖГ); *Магденце* (ПОР) и *Магдица* (ПЖГ); *Јусифче* (ПОР) и *Јусуфчио* (ПЖГ); *Митко* (ПОР) и *Митица* (ПЖГ). Њиховом анализом у ОП можемо закључити да су хипокористици у ПЖГ, са изузетком *Јусуфчио*, дати у складу са захтевом о непреводивости хипокористика, док су у ПОР они замењени бугарским референцама. Употреба бугарских оближчих наставака за пуна лична имена и хипокористике врањског говорног подручја доводи до нарушавања аутентичности пишевог језика и замагљивања локалне припадности носилаца оваквих имена.

О превођењу топонима и микротопонима говорићемо у делу рада у коме се разматрају грешке настале услед међујезичке хомонимије.

II. Реалије. - Реалијама као безеквивалентној лексици преводилац приступа тако што неке од њих само транскрибује (јер немају одговарајући еквивалент на језику на који се преводе), а за друге ће реалије употребити функционални аналог. У конкретном случају анализе два бугарска превода "Нечисте крви", то би значило следеће: без еквивалентне лексеме *газда, слава, пара*, ваљало би само транскрибовати (што је учињено у ОП само са лексемом *слава*). На тај начин оне би остале обележје националног и просторног колорита Бориног Врања. Међутим, ОП показују одступања од овог захтева:

1. *Газда* је у ОП преведено са чорбаджия, а пожељно би било да је, као лексема уско везана за српску реалност и поднебље, само транскрибована. Реалију *газда*, сходно контексту и стилским захтевима, други преводилац је успешно заменио бугарском лексемом *стопанин* (ПЖГ, 64) и *господар* (ПЖГ, 83) када *газда* има значење 'господара и власника неке животиње (коња)'. Показаћемо то на примерима превода и оригиналa: -

⁷ Сергей Влахов, Сидер Флорин, Непреводимото в превода, Наука и изкуство, София, 1990 и Иванка Васева, Стилистика на превода, Наука и изкуство, София, 1989.

Коњ, алат ... осећајући на себе свога газду, како на њему слободно и стегнато седи, ситно, весело је грабио и промицао (Нечиста крв, 111)⁸. - Алестият кон ... усещайки как неговият стопанин седи спокойно и стегнато на гърба му, весело се носеше в тръс (ПЖГ, 64).- Алат, зачућен његовом немиру у седлу ... поче ... да окреће к њему своју главу, као да га пита шта му је газди (НК, 143). - Конят, учуден от това, че господарят му седи неспокойно на седлото ... извърна глава към него, като че ли искаше да го попита какво става с него (ПЖГ, 83).

2. *Пара* - Српска новчана јединица (пара) није транскрибована ни у једном, ни у другом бугарском преводу, већ је замењена бугарском новчаном јединицом лев. - Тетко, врући! Три за дваест пара! (НК, 70).- Парят стрино! Три за лев! (ПЖГ, 40) чиме се у свести читаоца једна новчана јединица везује за националност којој не припада. Ни превод лексеме *пара* у примеру: Три за двадесет петачета (ПОР, 65) није најсрећније решење.

3. Лексема *варош* у бугарском језику у своје семантично поље не укључује значење које ова реч има у српском језику. Због тога се ова реалија не може транскрибовати већ преводилац изналази функционални аналог из бугарског језика. Тако је други преводилац за реалију *варош* употребио лексема *паланка*, која покрива значење 'варошице': - Оше за нейната прабаба, прочутата Цона се знаеше и приказаваше не само в *града*, но и в близките *паланки* (ПЖГ, 10). - Већ за прабабу јој, за чувену Цону, не само по *вароши*, него и по околним *варошима* знало се и причало (НК, 20). Успешно решење је метонимијска употребе лескеме *град* за реалију *варош* у примеру: - Пола *вароши* нежењено остало (НК, 20). - Половината *град* мъже останали ергени (ПЖГ, 10). *Варош* са значењем 'мањи град' преве-дена је у ОП са *град* уместо са *градче* 'мањи град'. - Изгледа, да од када је *варош* почела постојати, да је и та њихова кућа већ била ту (НК, 7). - Изглежда, че тази тяхна къща е съществувала тук, откакто градът е съществувал (ПОР, 23). - Имаше я откак се беше появил градът (ПЖГ, 3).

За српску лексему *варош* са значењем 'централни део вароши' оба бугарска преводиоца нису нашла најадекватније решење. Превођење *вароши* у смислу 'централног дела града' у ПОР са синтагмом *от самия град* (стр. 34) прилично је неодређено. Није срећно нађено ни друго решење са *в центъра на града* (ПЖГ, 12), јер је ова синтагма новијег постанка. Сматрамо да би замена *вароши* из оригинала аналогом *чаршия*, који покрива значење *вароши* као 'централног дела града', било добро одабрано решење.

III. Осавремењивање текста. - Дело "Нечиста крв" обилује лексиком којом је добро одсликан врањски колорит и посебност овог поднебља. Употребом овакве лексике писац доираша аутентичност ликове и доприноси експресивном и емоционалном набоју романа који заједно чине снажан естетски утисак. Дијалекатска лексика је надојена народном, разговорном конотацијом и често укључује застареле архаичне речи. Због тога је посао преводилаца врло деликатан и захтева доста труда да се избегне

интуитивност и спонтаност у превођењу. Погрешно је народне, разговорне речи преводити савременим лексичким еквивалентима. Тиме се кида нит између два лексичка слоја и доводи до непрецизности у изражавању. Да би дело сачувало своју аутентичност, потребно је народне речи из оригинала заменити разговорним народним и архаичним речима језика на који се преводи. Тако би се избегло дислоцирање у времену и непотребно дисфункционално осавремењивање језика.

Тенденција употребе савремених позајмљеница за архаичне и разговорне врањске речи и конструкције, присутна је у ОП, а нарочито у ПОР. Показаћемо то и сравњивањем обе бугарске варијанте с оригиналом.

1. - За српско препорука у реченици: - Симка, срећна као да јој је ово најбоља препорука за њен занат (НК, 163) у ПОР употребљена је реч: *атестация* - Щастлива, сјакам най-добрата *атестация* за нейния занаят бе ... (ПОР 142). По нашем мишљењу, добар еквивалент за реч препорука, употребио је други преводилац - препоръка: Симка, щастлива, като че ли това беше най-добрата препоръка за нейния занаят (ПЖГ. 94).

2. - У ПОР реч *особље* у значењу 'послуга хамама' преведена је бугарском савременом позајмљеницом *персонал*: - А Софка кад пође, онда се само понеше дарови: пешкири, чарапе, чиме ће се амамџика и остало особље даривати (НК, 163). - А когато тръгна Софка, взеха само подаръци: пешкири, чорапи - за хамамџийката и останалия персонал (ПОР, 124).

Срећније је оно решење у коме је особље преведено са *прислужнички*, ако не због ичега другог, а оно бар зато што је та реч у духу бугарског језика. - А когато Софка тръгна, взеха само даровете - пешкири и чорапи - за хамамџийката и другите *прислужнички* в банјата (ПЖГ, 94).

3. - Реченичка конструкција: - Венчао се више онако, не истински (НК, 188), у једном од превода има административну и савремену кононацију. - Направи нежелано бракосъчетание (ПОР, 140). Није најсрећније ни решење: - Се венча формално (ПЖГ, 109). Употребом оваквих лексема онемогућено је бугарском читаоцу да проникне у суштину разлога Митине женидбе - не види се Митина колебљивост и разлог због чега то ипак чини. Зато уместо два понуђена преводилачка решења предложемо оно које ће имати призвук народног, разговорног: А пък и самият той, когато се венчаваше, венча се ей тъй на, не от сърце, не заради себе си, а заради другите ...".

IV. Одступање од оригинала. - Запажена су у преводима и нека одступања од оригинала у којима преводиоци не само да нису успели да пронађу семантички сродну замену на бугарском језику, већ су употребили антонимичке конструкције. Тако су направљене грубе грешке у тумачењу смисла реченице у оригиналу.

1. - Синтагма из оригинала *мало сиротнију* (кућу) преведена је у ОП като *съвсем обеднели*. Јасно је да се ради о замени два поредбена степена: компаратив ублажен прилогом "мало" из оригинала грубо је помешан с трећим поредбеним степеном у бугарском језику, односно суперлативом: - Сигурно је и он ... мислио да ће, када овамо дође, затећи мајку и њу, Софку, као и целу *мало сиротнију* (НК, 64). - Сигурно и той...

смяташе, че тук ще завари и майка ѝ и Софка и цялата къща *съвсем обеднели* (ПОР, 60). - Сигурно и той ... е смятал, че ще завари майка ѝ, нея и цялата къща *съвсем обеднели* (ПЖГ, 36).

2. - Груба смисаона грешка начињена је у ПОР у коме је фигуративно употребљена синтагма *одгуривање ногом* из оригинала са смислом 'одбацивања и непожељности нечијег присуства' употребљена у реалном значењу 'удар с крак'. Ова Борина реченица подељена је у ПОР на две реченице при чemu се значење синтагме из оригинала не предаје адекватно у другој реченици: - И у том "за тебе", "пезевенк", толико је било страшног презирања и *одгуривања ногом* од себе нечег гадног, нечистог, да Томча, под тим као поклекну, сруши се, али се зато чу његов страшан, пробуђен јаук и претња (НК, 272). - В думите "на тебе" и "негодай" и в последвалија *удар с крак*, сякаш отхврляше от себе си нешто гадно, mrъсно, имаше толкова презрение. Под този удар Томчо като че ли падна, строполи се, чу се неговият страшен, стреснат глас, писък и закана (ПОР, 193). По нама прихватљиво је решење другог преводиоца који је синтагму о којој смо напред говорили разумео као фигуру, употребивши за њу лексички опис са еквивалентним значењем синтагме из оригинала: - И в това "на тебе" и "пезевенк" се съдържаше толкова силно презрение и погнуса от нешто гадно и mrъсно, че Томчо като че ли залитна, строполи се, но се чу страшният му уплашен вопъл и закана (ПЖГ, 157)

3. - Реч *шупелька* из оригинала преведена је у ПОР два пута са лексемом *инструмент*. - Опази и познаде старога Мусу, који на његово изненађење, ето још је жив, и са својом *шупельком* мећ рукама (НК, 189). - Забелязя и позна стария Муса и се учуди, че все още е жив и с *инструмент* в ръцете (ПОР, 141). - А њега увек собом воде, не да им помаже у свирци, него да, држећи тако своју *шупельку* испред себе, пред светом изгледа како и он свира (НК, 189). - Те винаги го водеха със себе си, не за да им помага в музиката, а така, като държеше *инструмента* си, да изглежда пред хората, че уж и той свири (ПОР, 141). У ПЖГ једном употребљена реч *шупелька* неправилно је преведена са гъдулка, а други пут није преведена уопште: - Забелязя стария Мусо, изненада се, че е още жив и с *гъдулка* в ръце (ПЖГ, 110). - Винаги го водеха със себе не да им помага, а за да създадат у хората впечатлението, че и той свири (ПЖГ, 110). Реч *шупелка* постоји и у бугарским дијалектима али је мање позната бугарском читаоцу. Зато предлажемо преводилачки еквивалент *свирка* са истим значењем.⁹

V. - Грешке настале због меѓујезичке хомонимије. - Неке грешке у преводима резултат су меѓујезичке хомонимије.

1. - Топоним *Rataje* из оригинала (НК, 9) преведен је у ПОР именицом ратай, која у бугарском језику означава 'најамног радника у сеоском до- маћинству, слугу. У ПЖГ (4) топоним *Rataje* је неправилно транскрибован као *Rata* уместо *Ratae*.

9 Христо Вакарелски, Етнография на България, стр. 393, София, 1977.

2. - Свакако да је *Дућаник* из оригинала (НК,68) микротопоним који именује место на коме су некада постојали дућани (продавнице). На ово указује писање ове именице великом словом као и њена творбена структура. Као што је од *дућан* изведен микротопоним *Дућаник*, тако исто се на бугарском из *дюкян* може извести микротопоним *Дюкянджик*. Због тога и предлажемо преводилачко решење *Дюкянджик* уместо заједничке именице *дюкян* у ОП.

3. - Реч *умрсити се* са значењем "замрсити се" из оригинала (НК, 80) хомонимична је с бугарском речи *измърси се* која има значење 'постати прљав, запрљатри се'. Правилно је српско *умрсити се* превести бугарским *да се разроша*.

4. - Реч *кестенови* из оригинала (НК,38) хомонимична је са бугарском речи *кестени*, која има значење "дрво *Castanea* и његов плод" па је у том значењу и употребљена у ПОР: - Од винове лозе ни трага, до само голи и рагвасти *кестенови*. - От лозята нямаше и следи, а само разклонени *кес-тени* (ПОР,44).

По нама прихватљиво је решење другог преводиоца који даје одговарајући еквивалент речи *кестенови* из оригинала: - От винените лози нямаше и следа, само голи чатаlestи *кютюци* (ПЖГ,21).

5. - Српска реч *пријатељ* хомонимична је с бугарском *приятел*, али има шире семантично поље. Бугарско *приятел* не подразумева и значење 'међусобне родбинске везе родитеља младенаца'. Због тога је на многим местима у ОП српско *пријатељ* замењена лексемом *сват*. Међутим, често је чињен превид у семантици па је реч *пријатељ* превођена бугарским *пријател* са значењем 'друг, пријатељ'. - Особито је ефенди Мита чврсто и јако грли новога *пријатеља*, Марка (НК,139). - Ефенди Мито особено здраво и *силно прегръщаше новия си приятел* (ПЖГ,81). - Брзо и то пешке оде, врати се код Софкиних, да отуда доведе *пријатеља*, ефенди Миту (НК,145). - Бързо се върна пеш у Софкини да доведе *приятеля си*, ефенди Мито (ПЖГ, 84). - Јести ради гостима, *пријатељи*? (НК,196). - Искате ли гости - *пријате-ли* (ПОР, 145). - Искате ли гости, *пријатели* (ПЖГ, 114). - А Софкини опет, ради њих, да би пред њима показали колико они воле и цене свога новог *пријатеља*, тог њиховог "бату", сви су се утрквали у служењу (НК, 197). - А Софкините роднини, за да им покажат колко обичат и уважават новия си *пријател*, технија "бачо" се надпреварвала да му прислужват (ПЖГ, 115).

Сврха овог рада је жеља да се побољшају нека преводилачка решења и дају наше сугестије о изменама превода у конкретним случајевима грешака о којима је реч.

**About the Translations into Bulgarian of
"Thick Blood" by Borisav Stanković**

Summary

The aim of this paper is to establish departures from the original in the second and the third translations of Borisav Stanković's novel *Nečista krv*, and to provide a classification of the departures. The paper also offers suggestions on changes of the translations, and new solutions in translation.

Др Стојан Џенић

ЈЕДАН ВЕК ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ НА ЈУГУ СРБИЈЕ ОД 1878. ДО 1974.г.¹

У историографији се данас под именом Јужна Србија подразумева територија која се простира између Бугарске, Македоније, Косова и границе која се протеже линијом Копаоник - Јастребац - Алексинац - Стара планина, са градовима: Ниш, Пирот, Лесковац и Врање, као најразвијенијим срединама (и онда и данас), па, са становишта нашег истраживања, они представљају посебан предмет пажње.

Јужна Србија је увек каснила (а и данас касни) у развоју, не само на економском, већ и културном пољу. Loше вођена образовна политика утицала је да се друштвена пажња усмери, пре свега, на практичну делатност, па су теоријска и историјска истраживања била запостављена.

То су довољни разлози који су нас определили да предмет овог истраживања буде - **ЈЕДАН ВЕК ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ НА ЈУГУ СРБИЈЕ ОД 1878. ДО 1974. ГОДИНЕ**. Структуру овог истраживања чине следећа поглавља:

- I ПРИСТУП ПРОБЛЕМУ ИСТРАЖИВАЊА,
- II ДРУШТВЕНЕ, ЕКОНОМСКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ
ОД 1800. ДО 1870.
- III ПЕРИОД ОД 1870. ДО 1900. ГОДИНЕ,
- IV ОБРАЗОВАЊЕ ОДРАСЛИХ НА ЈУГУ СРБИЈЕ ОД 1900. ДО 1918. ГОД.
- V ОБРАЗОВАЊЕ ОДРАСЛИХ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА
РАТА,
- VI ОБРАЗОВАЊЕ ОДРАСЛИХ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У ТОКУ НАРОДНО-
ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ,
- VII ОБРАЗОВАЊЕ ОДРАСЛИХ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ У ПРОЦЕСУ СОЦИЈА-

1 Експозе са одбране докторске дисертације од 25.06.1993. године, поднет на Институту за педагогију Филозофског факултета у Скопљу.

ЛИСТИЧКЕ ИДЕЈНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ОД 1945. ДО 1950. ГОДИНЕ, VIII СИСТЕМАТСКО ИЗГРАЂИВАЊЕ ПРАКСЕ И ТЕОРИЈЕ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА ОДРАСЛИХ У ПЕРИОДУ ОД 1950. ДО 1974. ГОДИНЕ.

Основни критеријум за овакву историјску периодизацију јесу године преломног значаја (1878, 1900, 1918, 1941, 1945, 1950, 1974.).

Када је реч о приликама у Србији, треба рећи да прва половина 19. века представља прекретницу у историји Србије. Ствара се Кнежевина Србија, решава се аграрно питање, све више јачају капиталистички односи и почиње да се изграђује грађанско друштво. Србија престаје да буде београдски пашалук, већ постаје претеча модерне државе, а посебно када је дошло до коначног ослобођења од Турака. Одлукама Берлинског конгреса (1878) завршава се један од најбурнијих периода у историји Србије у 19. веку, који можемо назвати српским препородом.

И поред свих криза, Србија крајем 19. века привредно и политички јача и постаје средиште око кога се окупљају и остали Срби. Школе се и даље отварају, што ће много значити за углед ондашње Србије.

Упоредо са оснивањем школа расте и број писмених људи, па је потреба за информисањем довела до експанзије штампе и новинарства. *Штампарство* као тековина модерног друштва појавило се у Нишу 1883. године (Коста Чендеш), а са њим и *периодична штампа и листови*. Међу политичким листовима на југу Србије треба поменути: *Нишки весник*, *Нишке новине*, *Народне новине*, *Слободу* и *Стару Србију*, а од часописа *Славу* и *Градину*. Сви ови листови и часописи, на југу Србије, нису само одражавали политичке супротности, већ је постојала амбиција и у културном, просветном и књижевном смислу.

Појава и развој модерног образовања одраслих на југу Србије

Почеци модерног образовања одраслих на југу Србије везани су за активности државе и грађанских просветних установа које су заслужне за оснивање следећих облика рада: стручних школа, читаоница, музеја, позоришта и просветних друштава.

Проблем неписмености и недостатак стручних људи за вођење послова у занатској и трговинској делатности условио је појаву занатских и трговачких школа. Прва трговачко - занатлијска школа основана је у Пироту 1899, а има података да је у Лесковцу постојала *Ткачка школа*, јер се једним актом министар народне привреде обратио свим министарствима у земљи да потребан канап купују од лесковачке ткачке школе.

У овом периоду бележимо и појаву првог просветног рада са женама. По угледу на Београдско женско друштво основане су женске подружнице у Нишу (1887), Прокупљу (1880) и Лесковцу (1892). Историјски извори казују да су при женским подружницама постојале *женске радничке школе* у којима се учило кројење, шивење и други женски радови. Вероватно је прерада кудеље, израда шајка, гајтана и чилимова у Лесковцу и Пироту утицала да се у овим срединама врло рано појави потреба за самосталним женским радничким школама.

Период од 1878. до 1900. године облежава и појава првих читаоница које, иако нису могле да оставе озбиљније трагове у нашој културној прошлости, представљају прве институције за образовање и просвећивање грађана. Читаонице у Лесковцу, Нишу и Врању радиле су са променљивим успехом, али је за све заједничко то да су еволуирале од првобитних друштава за читање новина и размене информација, па до институција за образовање и просвећивање народа. Оснивање читаоница било је препуштено иницијативи грађана и писменим људима, па је зато и долазило до њиховог стихијног и несистематског рада.

За културну историју народа Јужне Србије велики значај имала је *позоришна уметност*, која је са већим или мањим успехом и у различитим срединама, одиграла значајну улогу, пре свега у подизању културног нивоа средине, а затим и у укупном развоју националне свести.

Почеци позоришног живота везују се за прве путујуће позоришне трупе, да би 1887. године било основано прво стално позориште у Нишу (Стеван Синђелић). По угледу на нишко, основана су и друга позоришта на југу Србије, која су се развијала стихијно и без правих позоришних ентузијаста и стваралаца.

У области образовања одраслих деловала су и многа *просветна друштва*, као што су *. певачка, гимнастичка, трезвена и добротворна друштва*, чији је садржај активности био неговање песме и националног духа, као и ширење писмености и културе. Од певачких друштава најпознатија су: *нишко и лесковачко певачко друштво "Бранко"* основана 1887, *пиротско певачко друштво "Момчило"*, 1888, *певачко друштво "Југ Богдан"* у Пироту, 1894 и друга друштва. У овом периоду, у већим центрима Јужне Србије, оснивају се *гимнастичка друштва* под заједничким именом "Душан Силни", а крајем 19. века оснивају се стрељачке дружине под називом "Краљ Милутин". Без обзира на све тешкоће у раду, просветна друштва су развијала другарство и пријатељство, дисциплину, вољу и хра-брост и низ других вредности које су резултат колективног рада и вежбања.

У периоду од 1900. до 1918. године Јужна Србија се суочавала са тешким друштвено-политичким приликама, па се врло рано појавио социјал-демократски и синдикални покрет, који су од самог почетка настојали да систематски организују културно - просветни и политички рад путем штампе, предавања, течајева, читаоница, просветних друштава, забава и др. Тако се 1902. и 1903. године на југу Србије оснивају: *пиротско, лесковачко, нишко и друга радничка друштва*. То су биле социјалистичке радничке организације у којој се одвијала веома жива просветна и културна активност. Међутим, ова радничка друштва од 1905. године прерастају у *радничка културно - уметничка друштва "Абрашевић"*, у оквиру којих су биле хорске, драмске и рецитаторске секције.

Од институционалних облика који су се развили у периоду од 1900. до 1918. године, ван радничког покрета, истичемо: *школе и течајеве, народне библиотеке и читаонице, часописе и листове, позоришта и просветна друштва*.

У оквиру школа и течајева треба поменути: *пољопривредне течајеве, продужне и женске радничке школе*. Пољопривредни течајеви су имали

сиромашну програмску и организациону структуру, али је успех зависио, пре свега, од проблема који је обраћиван и од ангажовања појединаца на њему. Поред ових течајева, образовање и васпитање одраслих рализовало се и путем продужних и женских радничких школа, за које није владало посебно интересовање, нити је ефекат тих школа био нарочито успешан.

За културну историју народа Јужне Србије од изузетног значаја је периодична штампа, листови и часописи, који су излазили у периоду од 1900. до 1918. године. Поменимо *Нишке новости*, *Нишкогласник* и социјалистичке листове: *Нишку социјалистичку борбу* и *Радничке новине*. Ту су још и два часописа: *Дело* и *Југословенски гласник*. С обзиром на низак образовни ниво ондашње Јужне Србије, часописи и листови су представљали врхунац културних и књижевних достигнућа.

Што се позоришног живота тиче, у периоду од 1900. до 1918. године, осим позоришта у Нишу, остали градови нису успели да реализују идеју о оснивању сталног позоришта. Међутим, нишко позориште, путујући широм Србије, вршило је свој патриотски задатак, без обзира што је било далеко од захтева данашње режије, сценографије и техничке опреме, па је уметнички дomet позоришта, у великој мери, почивао на глумачким талентима.

Културно - просветни рад с одраслима у периоду од 1918. до 1941. године на југу Србије одвијао се у оквиру *радничког покрета*, с једне стране, и *грађанско - буржоаских партија* и државе с друге стране.

Оснивање КПЈ имало је за радничку класу Јужне Србије пресудан значај, тим пре што је КП од самог почетка велику пажњу поклањала идеолошком и културном изграђивању одраслих.

Од познатих облика образовно - васпитног рада и утицаја КПЈ на радничке масе вредно је поменути: *просветна, спортска и туристичка друштва, библиотеке и читаонице* и друге облике идеолошког и просветног утицаја. Посебну пажњу заслужују просветна друштва, као најпогоднији облик политичког и васпитног утицаја, од којих се на југу Србије посебно истичу *културно - уметничка друштва "Абрашевић"*, са својим позоришним и хорским секцијама.

Врло погодна форма идејно - васпитног рада КП били су *излети радника*, који су се често претварали у зборове са револуционарним говорима и предавањима. Исту функцију имала су и легална *радничка спортска друштва и клубови*, у којима се путем забавно - спортске активности, као легалне форме друштвеног живота, одвијао систематски политичко - васпитни рад.

У овом периоду комунистички покрет створио је сасвим нову и оригиналну форму идејно - васпитног рада - *робијашки комунистички универзитет*, који је са предавањима, реферисањима и различитим облицима индивидуалног и групног рада представљао андрагошки феномен у марксистичком образовању између два рата.

На пољу образовања одраслих, у периоду од 1918. до 1941. године, улога државе била је велика, али је брига била сасвим мала. Буржоазија није имала интерес за неким нарочитим просперитетом земље, већ за личним профитом, што је водило земљу у стагнацију и грубу економску

заосталост. Најзначајнија подручја у раду са одраслима била су: школе и течајеви, грађанске касине, народни универзитети, часописи и листови, Сретен Динић и часописи "Народни просветитељ", народне библиотеке и читаонице, музеји, позоришта и просветна друштва.

Од школа и течајева најважније су биле домаћичке школе и домаћи-чи течајеви за жене и привредно - задружни течајеви за мушкарце. Ту су још и аналфабетски течајеви организовани при основним школама.

Посебан допринос историји културе Јужне Србије дале су грађанске касине. Оне су имале библиотеке и читаонице, приређивале концерте, посела, забаве и друге облике културно - забавног живота. Оне су имале висок положај у својим срединама, јер су чланови касине били изузетне личности у својим местима. Сматра се за морално исправног само онај грађанин који је могао бити члан касине. Међутим, оне су више служиле за разоноду и забаву, него потребама народног просвећивања.

У периоду између два светска рата јавља се сасвим нова институција за образовање одраслих - народни универзитет, са разноврсним облицима рада и широким подручјем деловања. На универзитетима у Нишу и Лесковцу, који су основаны 1924. године, одржан је велики број предавања из најразличитијих области: просвете, културе, историје, здравства, спољне политике, астрономије, пољопривреде, економије, религије и других области. Предавачи су били истакнути културни радници, професори универзитета, лекари, свештеници, адвокати и многи други.

Иако су народни универзитети биле установе изразито слободног образовања, не може се рећи да су били у потпуности напредно оријентисани, јер то нису могли бити, ако су желели да легално постоје.

Међу великим бројем листова и часописа на југу Србије, часопису "Народни просветитељ" припада посебно место. Изилазио је у Лесковцу и Нишу од 1928. до 1933. године. Часопис је третирао најразноврсније проблеме из области просвећивања народа, од оних који се односе на свакодневни живот и рад, па до таквих који дубоко задиру у педагошку и андрагошку теорију и праксу. Заслуга за оснивање "Народног просветитеља" припада његовом уреднику Сретену Динићу, учитељу, новинару, књижевнику и публицисти, добротвору и народном просветитељу, који је цео живот поклонио народу. Зато кажемо да су Сретен Динић и "Народни просветитељ" обезбедили одређено место у култури југа Србије.

Поред библиотека и читаоница, позоришта и просветних друштава, који су између два рата доживели праву експанзију, Учитељском покрету на југу Србије, као делу напредног учитељства Србије, припада посебно место. Његова активност била је: побољшање материјалног положаја школе и учитеља, реформа школског система, заштита учитеља од политичких прогона итд. И педагошки часопис Учитељски покрет извршио је снажан утицај на развој учитељства информишући читаоце о ондашњим савременим педагошким покретима.

Према томе, културно - просветни живот, на југу Србије одвијао се у оквиру радничког покрета и у оквиру грађанских партија и државе. Од посебног значаја је индивидуално учење, као најраспрострањенији облик рада и техничке школе као посебна форма рада. Јавиле су се многе андра-

гошке институције, али је и порасла улога државе, што се види из многих законских докумената.

Народноослободилачки покрет у периоду од 1941. до 1945. имао је за циљ не само борбу против фашизма, већ и социјално ослобођење. У оквиру тог покрета посебно место припада подручју културно - просветног рада, не само у јединицама војске и партизанских одреда, већ и на ослобођеним територијама.

Са становишта адрагошких активности на југу Србије разликујемо три фазе у овом периоду: *период од појаве устанка до формирања АВНОЈ-а (1942), од формирања АВНОЈ-а до оснивања АЧНОС-а (11.11.1944.) и од оснивања АЧНОС-а до коначног ослобођења земље.*

У првој фази је реч о културно - просветној делатности у првим данима оружане борбе, под снажном активношћу скојевске организације у партизанским одредима: Свљишко - нишавском, Топличком, Кукавичком и др. По свом карактеру је то био масован културно - просветни рад са следећим облицима: зборови, митинзи, конференције, аналфабетски течајеви, усмене новине, позоришне представе и други облици.

Друга фаза односи се на активност од оснивања АВНОЈ-а, који означава прекретницу, односно појачану активност на свим подручјима оружане борбе, а самим тим и на подручју образовања одраслих. После заседања АВНОЈ-а при Извршном одбору основан је просветни одсек који је имао за задатак организовање просветног рада на ослобођеним територијама. Основни институционални облици културно - просветне активности били су: аналфабетски течајеви, здравствени и други течајеви, позоришне групе, зборови, приредбе, усмене новине и др.

Трећа фаза односи се на доношење низа законодавних и других прописа у области просвете, донетих на заседању АЧНОС-а. Један од докумената је и *Упутство о организацији просветне службе председништва АЧНОС-а - Повереништва просвете*, којим је ближе одређен рад Одељења за науку, уметност и културу, а посебно културно - просветне установе за одрасле и Одсека за народно просвећивање.

Дакле у периоду између 1941. и 1945. године васпитање и образовање било је саставни део народноослободилачке борбе. Андрагошке активности имале су за циљ подизање идејно - политичког и културно - просветног нивоа широких народних слојева. Ове активности биле су садржајне и богате, са разноврсним облицима и средствима, па се може рећи да је у току рата изграђена организациона основа будућег андрагошког система.

У периоду од 1945. до 1950. године створене су могућности за културну еманципацију свих друштвених слојева, који су уз учешће политичких снага, народне власти и просветних организација, имали прилике да буду обухваћени различитим установама за образовање и васпитање одраслих.

Та масовна активност огледала се у великом броју аналфабетских течајева, народних библиотека и читаоница, народних универзитета, домаћичких течајева и школа, културно - уметничких друштава, позоришта, музеја и многих других установа.

О раду и организацији свих тих установа бринула су се културно - просветна и културно - уметничка друштва, основана 1948. године.

Најбоље резултате показали су аналфабетски течајеви. Међутим, за ширину и масовност течајева заслуга припада народним одборима и комисијама за народно просвећивање, чији је задатак био да раде на сузбијању неписмености. Посебан ефекат је постигнут на културно - просветном пољу, јер је на југу Србије, у овом периоду, било око 500 културно - просветних и културно - уметничких друштава са око 13.000 активних чланова.

Резултати показују да је активност на образовању и васпитању одраслих у овом периоду карактерисала ширина и масовност, али и стихијност. Због тога кажемо, и поред значајних успеха, овај рад није обезбедио оспособљавање људи за свакодневни живот, јер су активности на овом пољу више давале површна, а мање трајна, систематска знања, која би припремала за сложеније послове у држави.

Дакле, закључак би био да се у периоду од ослобођења Јужне Србије до 1950. године стварају услови за конституисање андрагошког система, који карактерише масовност и разноврсност институционалних облика, а који су довели до смањења опште културне заосталости и стварања одређених услова за систематски рад. Ово је период када се назиру неки елементи будућег андрагошког система.

У периоду од 1950. до 1974. године на нашим просторима догодије су се крупне друштвене промене. Порасла је улога човека али и његова одговорност, што је довело до тога да систематско учење добије свој пунији значај.

У овом периоду долази и на андрагошком пољу до крупних квалитативних промена, до *смишљеног и систематског изграђивања праксе и теорије образовања и васпитања одраслих* у складу са принципима новог друштства.

Захваљујући бржем друштвеном развоју у овом периоду долази до експанзије андрагошке праксе и теорије, што је омогућило да се постепено конституише *систем образовања и васпитања одраслих* са следећим институцијама: *раднички универзитети, народни универзитети, фабрички центри и вечерње школе*.

Од свих поменутих установа најзначајнији су били *раднички универзитети*, који су учинили релативно најкрупнији корак у погледу изграђивања своје програмске и дидактичко - методичке основе. Међу најразвијенијима су били: раднички универзитет у Нишу, основан 1954., раднички универзитет у Пироту и Врању, основан 1955. и раднички универзитет у Лесковцу, основан 1956. године.

На универзитетима су коришћени следећи облици рада: редовна, припремно - консултативна и патронажна настава; редовни, ванредни и диференцијални испити у складу са актима о полагању испита, затим течачеви, курсеви и слично.

Вечерње школе су биле масовне, имале велику популарност и биле најразвијенији облик образовања уз рад. Оне нису биле потпуно самосталне, па су их оснивале или редовне средње школе или раднички универзитети, јер нису имале сопствени наставнички кадар.

У периоду од 1950. до 1974. године дододиле су се промене и у развоју андрагошке теорије. Поред многих часописа и листова било је и значајних публикација, које су без обзира на различит научни ниво, значиле почетне кораке, а неке од њих и фундаменталне теоријске изворе у осмишљавању праксе и теорије образовања и васпитања одраслих.

Узимајући за основу савремена научна, техничка и технолошка остварења Савезна народна скупштина је 1970. године донела друштвено - педагошки документ - *Резолуцију о развоју васпитања и образовања на самоуправној основи*, чиме је по први пут образовање одраслих постало саставни део целокупног образовно - васпитног система, односно документ којим се *перманентно образовање проглашава педагошком доктрином*.

Ово је довело до тога да се конституишу два ступња: *ступањ образовања и васпитања младих* (формално образовање) и *ступањ образовања одраслих* (неформално образовање). И док први ступањ има задатак да обезбеди одговарајућу општу и професионалну културу человека и јавља се као "педагошки" образовни пут, дотле други ступањ подразумева не-прекидно образовање, везано за све сфере човековог живота и рада и представља "андрагошки" образовни пут.

Прихватањем перманентног учења као педагошке доктрине стварају се услови да се конституишу два типа образовања одраслих: *формално и неформално образовање*. Према друштвеним документима ова два типа образовања одраслих у свему се изједначавају. Међутим, формално изједначавање оба типа образовања не значи и њихово стварно изједначавање. Процес неравноправности дуго ће трајати и зависиће од развијености педагошког кадра и материјалних услова. Од успешног решавања ова два проблема у многоме ће зависити и будућност образовно - васпитног рада са одраслима.

A CENTURY OF ADULT EDUCATION IN THE SOUTH OF SERBIA FROM 1878 to 1974

by Stojan Cenić

Summary

The south of Serbia was always - and still is to a great extent - backward in comparison with other parts of Serbia, not only on the economic but also on the cultural level. It is the reason and the motive which convinced us that the object of this research should be "A century of adult education in the south of Serbia from 1878 to 1974", i.e. from the liberation of Serbia from the Turks all the way to the Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia of 1974 - when the disintegration processes started their course on the territory of the former Yugoslavia and Serbia, too.

The beginning of modern adult education on the south of Serbia is connected to the activity of the state and civil educational institutions which are responsible for the establishment of many educational centres.

At the beginning of the 20th century, southern Serbia was facing difficult socio - political circumstances under which workers' societies appeared and later developed into "workers' cultural and art societies".

In the period of the two Wars, cultural and educational work with adults took place within the workers' movement, political parties and the state. Besides already existing institutional forms, a new institution appeared - "the peoples' university" as well as many other institutions, which that the participation of the state increased.

During the World War II (1941 - 1945), education was an integral part of the fight of the South-Serbian people. The activities had an aim to raise the cultural and educational level of wide social layers; so it can be said that, during the War, the organizational basis for a future andragogical system was built, and from 1945 to 1950, it was constituted within varied mass institutional forms.

Only from 1950 to 1974, when many resolutions and law documents were passed, did the well thought-out and systematic development of adult education come to pass - even in the south of Serbia.

Тихомир Петровић

ПРЕДИСТОРИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ

Српска усмена и писмена књижевна реч дубоко је укорењена у историју свога народа. Стога је природно и појамно да сагледавање њеног историјског развоја и самог њеног бића - од IX века, када код Срба почине писменост и када се постављају темељи културе захваљујући примању хришћанства и добијању словенског писма, или од kraja XII и почетком XIII века, времена Стефана Немање (1168 - 1196) и његовог сина Саве, када почине период њеног конституисања, подразумева друштвено-историјско окружење, историјску позадину и моралну климу и друге опште прилике из које је израсла. Извори, dakле, и аутентичан амбијент генезе књижевног дела нису сирова, депласирана грађа, те се не би могао сматрати промашеним покушај, нити да се изашло из улоге књижевне историје, ако се, у духу позитивистичке традиције, сазнања заснивају на чињеницама као јединицама људске спознаје и социолошком миљеу, или теновским моментима *race, temps et milieu*.

Развој књижевности за децу, који је подједнако био у тесном додиру и у потпуној нераздвојености од живота свога народа, не може се - ма колико се то противило правилу да ваља одступити у часу када се ступи у додир са историјом у правом смислу - ваљано објаснити изван дијахроније и "поетике времена". Стога при трасирању пута којим ваља ударити у посматрању и истраживању њенога развоја, не може се пренебрегнути корелација између ње саме и егзактних, факцитних чињеница од утицаја на њено историјско кретање, при чему не треба схватити да су промене у друштвеним односима и спољашњи фактори који доводе до осетнијих промена у књижевности, најдиректније, исувише очигледно детерминисале њен пут.

Наша књижевност за децу, dakле, као облик стваралаштва одраслих и процес који се одвијао у просторно-временском свету, одблесак је културних, духовних, националних и других општих прилика, дубоко је повезана са историјом и животом народа из којег је потекла, потврђујући тезу о уметности која следи ход друштва и промене које у њему настају.

Најезда, наиме, народа туђег по вери, духу и раси, довела је 1459. године до пада средњовековног српског царства и губитка самосталности, зауставила развој високе културе, угушила писменост и књижевност. За преко четиристо година, колико је земља "под сабљом и копитом", а народ држан у ропству, уздрман је и онемогућен развитак, и вместо културног процвата и просвећености, завладала је беда, незнање и непросвећеност. Анадолски зулум и притворност, помори, неродице, дозлабога рђаве прилике, љута страданија мука и невоља, земљу је учинило поробљеном и опкољеном, пустом, попаљеном и у очајном стању - метафором патње у злу. Српска земља, бележи летописац, остаје, "од свих добара лишена, од људи, од стоке и других плодова. Јер не бејаше ни кнеза ни вожда, ни предводника у народу, ни избавитеља ни спаситеља" (*Историја српског народа II*, 616).

Када је страдању и горкој патњи, пљачкању па и вешању на ченгеле дошао крај, на се "чловеци смрт призиваху а не от живот проклете Турака и Татара" (запис из 1690), српски народ напушта стара огњишта. Велики збег 1690. године, са одбеглим блажњејшим пећким патријархом Арсенијем Чарнојевићем, владикама и калуђерима, у мочварну Панонију, означио је судбоносну прекретницу у духовном животу српског народа, али није изменио његову геополитичку слику и његов духовни живот; бекство испред турских пустахија и зулума у многонародну средину туђе вере, употребио је трагедију библијских размера. Дошла су потуцања по густим угарским степама, велики друштвени метеж, гоњења, сељења, смрзавања по влажним земуницама или мочварним шеварима, унижавања и несигурност за живот, услед чега се многи поново враћају под крут јарам, а други се селе у Русију.

Све до краја XVIII века времена су тешка души и телу, усилна "да се без грозе не може помињати". Земља огњем сажежена, пуста; раја поробљена, напаћена и расута, лишена најнепосреднијега преживљавала је зла времена, бори се за очување свога живота. Сироте мајке отровном травом обележавају своју децу, или знаком крста на челу, или су их убогаљиле како их Турци не би одвели, као што су, на пример, одвођени свештенички синови и манастирски ђаци.

Жivot је пуста проза, живело се примитивно и с минималним потребама у бедним сељачким колибама, крај наћви, саџака и огњишта, спавало се на голој земљи са пањем под главу и памуклијом преко слабине; а јело дрвеним кашикама из истог котла. Призори сиромаха у просјачким ритама; слепи, узети и бедни окупљени пред капијама великих манастира (или престоница) где игумани деле изношено одело и обућу монаха и свештеника, и ако сами, као добри пастири, корачају на челу погреба у пресним опанцима или "с голим ногама до колена", употребију и уоквирују слику тога времена.

Манастири су запуштени и уништени; молитвено појање утихнуло, а звона поскидана.

У XVIII вероломному веку народ "обе Србије" пролазио је кроз тешка искушења: у кнежевини се борио са горким сиромаштвом, огрезим незнањем и примитивизмом (кашаль, вратобоља, осипање коже и друге

болести лече се магарећим млеком, испрженим магарећим копитом, јежевом кожом, свињским изметом, а метлом замоченом у крв црнога јарца растерују буве; калуђери употребљавају пергаментске листове стarih рукописа да њиме затварају прозоре, архивска грађа се употребљава за завијање барута у барутани), а у српској јужној Угарској, у крилу нове цивилизације, где је, захваљујући привилегијама које је добио од хабзбуршких владара, обезбедио верску и просветну аутономију која му је омогућила очување националне посебности и националну културу на европским основама, додатно је притиснут теретом стида због своје културне заосталости (др Никола Радојчић).

Спасавање голога живота и економска беда, која попут проклетства прати народ, најнепосредније ће се одсликati на духовни миље. Србија је полуdivља земља на брдовитом Балкану, земља хајдука и бунтовника против државе; народ "у великому степену од Турака притешњен, није могао ни једним кораком к просвеченију ступити" (руски барон, 1811) нити слободно "дахнути духом". Без знања, скудоуман, са видиком крајње ограниченим, стајао је немоћан пред сировим лицем природе, као и пред Турцима на обесним коњима и у пратњи својих љутих хараклија што пљачкају и убијају.

- И што рекао историчар - ко је, онда, знао за књигу и шта је онда коме књига била потребна? Кome је тада стало да развија естетска осећања? - Могло ли је бити помисли описаној речи за децу ?!

Невоља се није умалила ни на преласку из дифузног, неорганизованог друштва, из херојске у културну епоху; народ као сенка прати заосталост и "гвоздене вериге сиромаштва". Свет је неписмен, беспослени седе по ваздан у крчмама; суморну атмосферу илуструју чопори паса што се излежавају по путевима и раскрсницама. Читало се ноћу при слабој жижи или сувом грању, а шарало зрелим купинама по огуљеној кори дрвета, или на печуркама што расту на трулом дрвету; писало се и на штављеној зечјој кожи раствореном чађу или растопљеним барутом у води.

Код Срба који су живели у својој земљи јужно од Саве и Дунава, главни носиоци писмености у XVI и XVII веку су манастири - ни трага од школе, писао је у својим *Мемоарима* Прота Матија Ненадовић. Школе су манастирске "келије" "од плоти од дрва, с остројано готово да се оборит, покров од ћерамида" и у њима деца дорасла за школу, уче стојећи или седећи на земљу. Учитељи - попови живели су од регрегације.

Ђаци су манастирска послуга: они - мањи, лети чувају козе, јариће, овце, свиње - поодрасли саде и плеве лук, иду уз плуг, купе сено и шљиве или раде друге послове, служе на пример попове и игуманове коње; не савладавши ни елементарни ступањ писмености - учење читања и писања, из манастирске школе су износили скромно знање. У духу схватања да књига није ни за кога осим за попа и калуђера, књига није давана ђацима у руке да се не би "оштетила" ("И тко би је отнимио и из ње ђацима писао или иза цркве дијаках ради износио да буде анатема"), нити икome да је износи из манастира на светлост дана. Свештеници грде манастирске ћаке жељне знања, међу њима и младог Димитрија, доцније попечитеља и

оснивача типографије за печатење књига за одрасле и школску младеж, и дечјег писца изумеђу осталог, што залазе иза олтара и "кваре" свете књиге - иако су пожутеле странице о стварању света, о знаменитим личностима оба завета, о небу и паклу; књиге појања и јеванђеља које не носе ничег опасног за страсти, а "губе вољу на комедије и романе".

И доцније (половином XVIII века) када се школа извукла испод власти цркве и примила световно обележје, настава измештена из манастирских ћелија у школске зграде, штампа, као несањано средство публицизата, замењује преписивачку делатност, у народу почињу да круже књиге с уметничким сликама и словима, потом дивот - издања у кожним корицама или окована у сребро с пуно скулптура - слабо се кад може рећи да је детету књига приступачна. Однос према књизи је неоднегован, број писмених и образованих занемарљив. Школа из које се износило скромно знање, јер се учило да би се читале црквене књиге и вршио црквени обред, није полагала на уметничко васпитање (изложена посту, кажњавању, на пример да љубе земљу, вуку пањ с ланцем, сапињању у гвожђе, тучи - школска зграда је имала посебну собу за ћачки затвор, даци су напуштала учење с горким укусом пораза) и деца посредством књига, којима су се подмиривале школске потребе, немају додир са књижевном речи. Ни друге институције са којима су долазила у додир нису марила за лепу реч. Власници радњи, на пример, калфе и трговачке помоћнице одвађају од читања речима: "Читаћеш кад будеш матор, кад будеш изашао на пут". Родитељи су на сваки начин избегавали школовање своје деце. Школарци су, као и војници, слуге и сиротиња, сврставани у лупешки свет и искварену балафурдију. Исто тако, руковођени здравим разумом, нису волели да им деца читају - читањем се занемарују постови, заборавља вера и закон; читање романа, комедија, невероватних и незнабожачких скаски и приповедака, рађа склоност за забаву, заводи, ствара неизлечиве навике, ленствовање, гњилост душе и неисцрпно врело чамотиње.

Између иконе и рукописне или штампане књиге није било разлике за оне који умеју да читају. Под књигом се подразумева *Свето писмо*, вечита књига живота; књига је медиј црквене репрезентације, обредно средство које може излечити и којим се прориче будућност. Читање "божанских слова", у одређене дане по календару, је обред и мољење богу, уопште - књига нема властиту естетску вредност него је пуки утилитарни инструмент који служи животу у најужем смислу.

Учило се из књига, које пишу и преписују са десет прстију у мемљивим манастирским ћелијама калуђери који имају довољно времена, средстава и мира за преписивање, јер штампаних буквара није било.

Буквар или *наука детем и јуном* јеремонаха Кипријана Рачанина, скудоумног калуђера српског, написан је 1717. године ради народног просветењивања и да сузбије мрак и незнање, истовремено је прва дечја књига. Буквар Захарија Орфелина (1726-1785) друга је можемо рећи дечја књига (али која није стигла до српских ћака!). Упоређења ради, у старој Русији буквар је, такође прва књига коју дете добија - монах из XVII века Каромон Истомин писац буквара, први је дечји писац.

Књиге се преносе из Аустрије и Русије. Чувени руски трговци "Москаљи", у првој половини XVIII века, долазили су са товарима књига и нудили их на вашарима и трговима, као занатски производ и робу за продају, заједно са осталим еспапом и црквеним утварама.

Године 1718. митрополит Мојсије добија из "Московске земље" 400 руских буквара *Первео ученије отроком* Теофана Прокоповића, ново-горског архиепископа и 70 граматика које ће служити српском народу и деци у школи.

Прве дечје књиге у европској дечјој књижевности јесу алфабети, збирке побожних мисли и основних хришћанских врлина, ретки примерци у којима се појављују дечји ликови. Позната књига Коменског *Orbis pictus* (1657) представља прву школску књигу, прву дечју лектиру и "литерарну храну".

У часу када се 1804. године упалила устаничка ватра, Србија се отресла цара и везира. Муса Кесеција, дахијске зависности и њихове супрове управе и добила одређену слободну аутономију, трговци, занатлије и грађани, дижу школе да "отворе очи рода нашега" и "вериге ропства и неважења у свим смотренијама" (војвода Петар Николајевић Молер). У периоду, на пример, од 1810. до 1820. године, појављују се прве збирке народне поезије, Вук издаје *Малу простонародну славеносербску пјеснарицу*, штампа се речник народног језика, прве збирке уметничке поезије, преводи се *Библија* на народни језик; Давидовић, поред *Новина сербских* (1813) (на које је истина било свега неколико преплатника из Србије), издаје *Забавник*, алманах књижевно-забавног садржаја. Дају се прве позоришне представе.

Први српски устанак, историјски гледано, догађај је после којег настаје преокрет у српској култури и књижевности, али све остаје као раније: школа је привилегија ретких, учи се, као некад, самоучки ("Цар Константин и Ђаче самоуче"), Срби представљају примитиван пук, простоту, грубу и непросвећену гомилу. Од 25.000 обичних војника Црнога Ђорђија само један знао да чита - читати су знали једино попови и калуђери. У народу се веровало да знање доноси несрећу и трује дух; људи из Милошевог круга предлагају "да се побију сви који знају читати и писати".

Но, крајем XVIII и почетком XIX века за Србе у Аустрији, у духовно просвећеној средини, живот наоко постаје сношљивији. Већ почетком прошлога века, српско грађанско друштво, сачињено од малобројних службеника, међу којима официра, богатих грађана и угледних фамилија, даје своју децу у школу, не више ради потребе мануфактурне производње него да се спреме за будући живот, оплемене и у себе смишљено формирају човека. Вук, који је из tame турске провинције увео свој народ у круг учених европских народа, пише да је 1813. године било 40 школа и око 1.500 ученика. Млади, из којих ће се регрутовати дечја читалачка публика, школују се у српским гимназијама у Сремским Карловцима и у Новом Саду (где се настава даје не на старословенском, него на немачком, латинском и рускословенском језику), а као незаменљиву школску лектиру користе дела класичне књижевности и наше народне песме и приповетке, поименично, користе, на пример, дела А. Качића Миошића "Разговори

угодни народа словинског" и "Корабљицу". Срби с оне стране великих река дају прве научнике и песнике, преко којих српски народ прихвата економске и културне европске тековине.

Средином XIX века дешавају се крупне друштвене, економске и културне промене: тријумфује научна критичност, велики је замах научног стварања, што је имало одјека на нашу средину и наговештавало полет у култури и долазак бољих дана за народ чије језгро чине сељаци и тежаци, говедари и свињари. Књижевност, која је то "само по имениу", изнова се диже, исправа споро, а онда, на нос на врат, прилагођава новом времену и миљеу читалачком, кога чине художници, писарчићи, ћате, пандури, порезници, наредници, људи из народа ... Видело се како понеко чита испред дућана а светина, међу којима и младеж, слуша. Писана реч за младе пилила се у свом гнезду.

Али - не низак степен историјског развитка, економска и културна неразвијеност, као последица петовековне немаштине и тешких искушења кроз које је српски народ прошао без његове кривице, него чамотиња сиротиње која зјали, пратила је као усуд историју књижевности XVIII и почетак XIX века. Ипак се одвајањем речи од рукописа у "хладни медиј", са развитком друштвеног живота, са развојем школства и повећањем броја читалаца, књига, као производ високе специфичне вредности, могла да види не само у манастирима и црквама него и у приватним кућама. Читају писари, учитељи, официри, ћурчије, чизмари, кабаничари, ратари, провинцијске удаваче, полуписмени појединци као и младеж "обојега спола." Читају и ћаци с радозналешћу и љубопитљивошћу.

У исто време, као благодетељи српског књижевства (1850) појављују се читаве породице, ћаци виђенијих и имућнијих људи и деца варошког становништва. Пренумеранти су, истина, финансијери при штампању књига: пренумерација је била и ствар моде и ноблеса, што потврђује да су међу претплатницима деца платежнијих малограђана која нису умела ни да говоре. У Вуково време, узгред буди речено, сами гимназисти су посредници у прикупљању пренумераната за његове књиге. Пре свега улазак књиге у школу, то јест њено поистовећивање с појмом дечје лектире, и обратно, поистовећивање уметничке речи с појмом школске књиге, означавало је истовремено стварни почетак књижевне речи за децу.

Али књига за децу привилегија је кржљавог броја читалаца. Пример *Невена*, европског дечјег часописа тога времена, покренутог 1880. године, када се већ може говорити о културно-оплемењеној дечјој публици, по експлицитним уредниковим речима, намењен "богатијих кућа деце", казује о сиромаштву као негативном агенсу читалачке рецепције и о прекама које су стајале на путу распростирања и демократизације уметничке речи за децу и младе.

Le préambule a l'histoerie de litterature pour enfants

- en resume -

Si l'on excepte la littérature verbale qui remonte à un passé lointain, l'histoerie de la littérature serbe pour enfants n'a pas de longue tradition. Sur ses commencements on en peut parler à peine symboliquement.

Cependant les premières ébauches ont apparu avant l'époque du Rationalisme et Éducation, et notre Dositej Obradovic fut un des premières et véritables auteurs écrivant pour les enfant et les jeune.

Possédant un genre littéraire et spécifique, notre littérature pour enfants a, malheureusement, une histoerie précédente très difficile-c'etait justement le temps de question de vie ou de mort. A-t-on pu penser alors au développement de certains sentiments estétiques ?

Pourtant, on ébauche un véritable dé'but d'expression artistique concernant, les enfants, apres la progression universelle, apres le développement d'enseignements, quand il y a des abonnés qui viennent acheter nombre de livres et enfin aprés la publication des journaux destinés aux enfants.

Мр Зоран Момчиловић

ВЛАСИНА КАО ТУРИСТИЧКО - СПОРТСКО - РЕКРЕАТИВНИ ЦЕНТАР И МОГУЋНОСТИ ЊЕНОГ РАЗВОЈА

1. УВОД

Подстакнути практичним питањима концепата туризма, спорта и рекреације као значајног развојног фактора подручја Власине и општине које гравитирају њеној близини, презентирамо овај рад са жељом да подстакнемо истраживања, планирања, уређења, изградњу и заштиту овог простора.

Све више је научних и стручних радника који проучавају ово подручје. Резултати рада омогућују брже и ефикасније акције на развоју. Туризам стидљиво куца на овај део Власине.

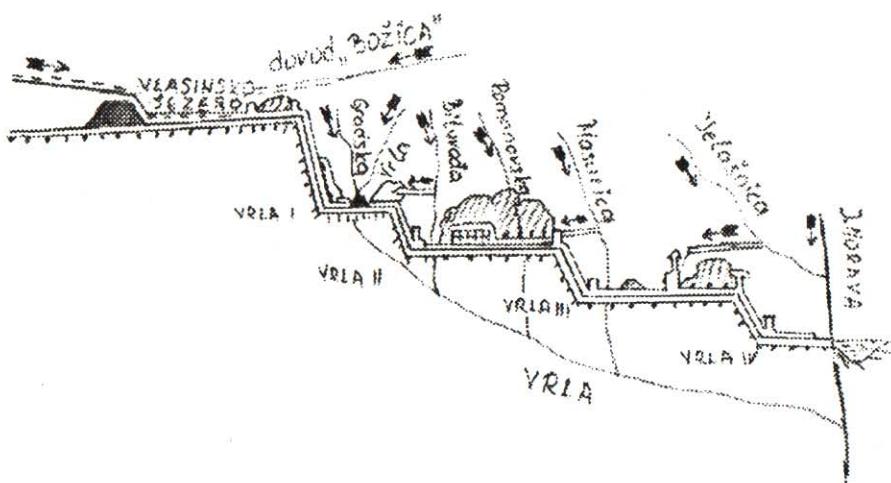
У циљу брзог развоја овог подручја потребно је деловати у следећим правцима:

1. просторно, демографско, друштвено - економско планирање развоја овог подручја;
2. установити све ресурсе и услове производње чисте и обновљене енергије;
3. преиспитати све аспекте производње, са посебном пажњом на производњу здраве хране на ширем подручју Власине у функцији туризма - спорта и рекреације;
4. планска изградња и уређење села и територије ширег подручја Власине у функцији туризма;
5. еколошка заштита ширег простора Власине са посебном заштитом језера и његове ближе околине.

Овај рад препоручујемо свим факултетима физичке културе у Југославији, односно катедрама на овим факултетима, које могу да нађу свој интерес у реализацији својих програма.

2. ПОЛОЖАЈ ВЛАСИНСКОГ ЈЕЗЕРА

Власинско језеро спада у ред већих вештачких језера у Југославији. Налази се на крајњем југоистоку Србије, близу границе према Бугарској. Специфичност његовог положаја је надморска висина - око 1.200 м.¹ Оно је настало, на излазу реке Власине и власинске тресаве, изградњом бране, чија је дужина 239 м, а висина 34 м.

Сл.1. Скица електросистема Власина - Врла

Пуњење језерског басена почело је 9. априла 1949. год.² Тиме је највећа тресава у СР Србији и претворена у вештачко језеро.

Ово језеро протеже се од севера ка југу. Дугачко је 9 км, шире је у јужном него у северном делу. Најшири део језера износи 3,5 км, а у просеку је широко 1,77 км. Оно можда по запремини воде најбогатије вештачко језеро у Југославији, у свом басену сакупља 165 милиона м³ воде. Површина језера је 16 км², а максимална дубина 22 м.³ Просечна дубина воде

¹ Надморска висина Власинског језера, при средњем годишњем водостају, је 1210,8 м. При највишем нивоу језерске воде надморска висина језера је 1213,8 м. По томе се Власинско језеро убраја у групу наших највиших језера, што је од посебног значаја за туристичку валоризацију. Од Мавровског језера у Македонији више је за 16 м. М. Станковић. Туристичка валоризација вештачких језера у Р Србији, Српско географско друштво, књига 41, Београд, 1975, стр.14.

² Исто, стр. 14.

³ Исто, стр. 14.

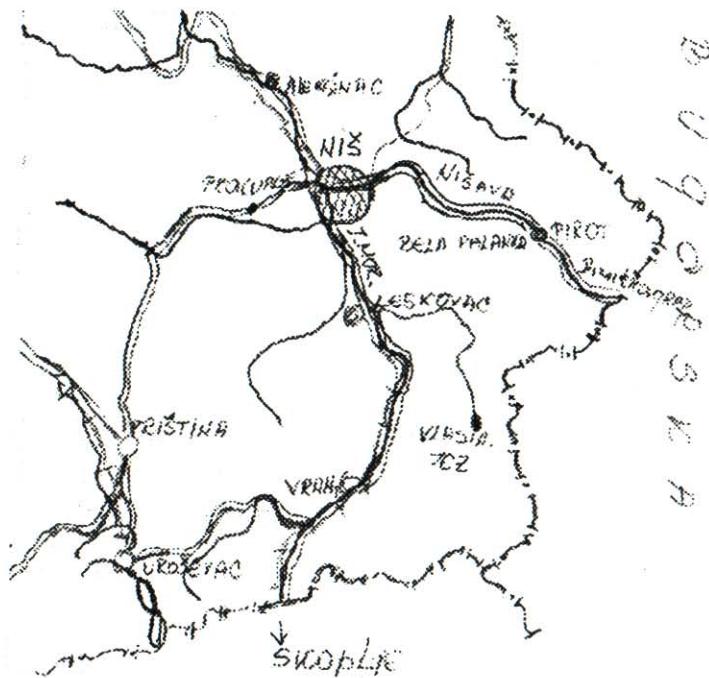
је 10,4 м. Дужина обалске линије је 132,5 км, а кофицијент разуђености 2,116.⁴ Као што се види, Власинско језеро је веома разуђено.

Источна обала језера је најразуђенија. У њеној близини налазе се два острва: Страторија и Дуги дел. На источној обали налази се и највећи Бильанин залив у који се улива више слабих поточића. Нешто веће заливе чине потопљена ушћа Мурине, Дукине, Маркове и Лалишке реке. Од полуострва највеће је Братанов дел. Према јужној страни обала језера је најплића и најслабије разуђена.

3. ПОЛОЖАЈ ВЛАСИНСКОГ ЈЕЗЕРА ПРЕМА ГЛАВНИМ КОМУНИКАЦИЈСКИМ ПРАВЦИМА

Од првог дана настанка вештачка језера или новостворене водене површине привлаче излетнике и туристе, те добијају обележја туристичких мотива, односно туристичких објеката.

Туристичка валоризација Власинског језера захтева детаљна лонгитудинална интердисциплинарна истраживања комплексним аналитично -

Сл.2. Положај Власинског језера у односу на главне комуникацијске правце.

синтетичким методама низа елемената. Овде ће бити представљени природни елементи Власинског језера.

Значај положаја Власинског језера према главним правцима комуникације за његов будући развој веома је значајан.

Источно од Моравско - вардарског друмског и железничког комуникационог правца на 29 км протеже се Власинско језеро. Из правца севера са магистралног пута код Лесковца и из правца југа са магистралног пута код Владичиног Хана скреће се источно путем до Сурдулице, а потом долином реке Врле избија на Промају и Округлицу, где се изненада указује смарагдно плаво Власинско језеро. Путем према Босилеграду у близини је Бугарска.

4. КЛИМАТСКЕ ОДЛИКЕ ВЛАСИНСКОГ ЈЕЗЕРА КАО ЕЛЕМЕНТИ ТУРИСТИЧКО - СПОРТСКО - РЕКРЕАТИВНЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ

Климатске одлике⁵ Власинског језера указују да ово језеро нуди изузетне услове за развој туризма, спорта и спортске рекреације.

Од метеоролошких показатеља при изради овог рада коришћени су следећи елементи:⁶

1. температура ваздуха,
2. влажност ваздуха,
3. падавине,
4. број дана са снежним покривачем.

1. Температура ваздуха

a) Средња месечна и годишња температура ваздуха

Средња месечна и годишња температура ваздуха приказана је у табели 1.1. за период 1931 - 1960.год.⁷

Табела 1.1. Средња месечна и годишња температура ваздуха

Станица I	Власина	-4,4	-3,0	0,4	5,4	10,6	14,0	15,9	15,8	12,4	7,8	2,7	-1,6	6,2

Из ове табеле се види да су највеће температуре биле у јулу месецу, а најниže у јануару.

5 У овом раду коришћени су подаци метеоролошких осматрања на Власинском језеру (1190 м) за период 1913 - 1962.г. реални су, јер се станица налази крај језера. (Примедба 3. Момчиловић).

6 Што се тиче ових података метеоролошка станица налази се на географској дужни 22 21 (Власина), источно од Гринича. М. Милосављевић; Климатске одлике удoliniе Велике и Јужне Мораве, Географски институт "Јован Цвијић", Зборник радова, књига 22, Београд, 1969. стр.145.

7 Табеле преузете из наведеног дела.

б) Број дана са минималном температуром

На основу броја дана са минималном температуром равном или нижом од $-10,0^{\circ}$ може се добити појам о ниским зимским температурама ваздуха и њиховом трајању. Бројне вредности приказане су у табели 1.2.

Табела 1.2. Број дана са минималном температуром $-10,0^{\circ}$

Станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	XI	XII	Сума
Власина	10,1	8,6	5,5	0,1				1,4	5,7	31,4

ц) Број дана са температуром $0,0^{\circ}$

Појам броја дана са минималном температуром нижом од $0,0^{\circ}$ назива се још и бројем "мрзлих дана".⁸ Бројчане вредности прилажемо у табели 1.3.

Табела 1.3. Број дана са минималном температуром ваздуха $0,0^{\circ}$

Станица	Сума									
Власина	28,4	25,6	24,2	11,9	1,4	- - - - -	1,7	7,9	15,7	23,9 140,1

д) Број дана са максималном температуром ваздуха $25,0^{\circ}$

"Летњи дани"⁹ су они дани када је максимална температура ваздуха виша или равна $25,0^{\circ}$. Овај период се назива и вегетационим периодом. Из табеле 1.4. виде се бројчане вредности.

Табела 1.4. Број дана са максималном температуром ваздуха $25,0^{\circ}$

Станица	I	II	V	VI	VII			Сума
Власина			-0,3	0,8	3,4	7,2	1,1	0,1 12,9

Из табеле 1.4. види се да је на Власини највише летњих дана у месецу avgусту.

е) Број дана са максималном температуром ваздуха $30,0^{\circ}$

Дани када је максимална температура ваздуха била већа или једнака $30,0^{\circ}$ називају се и "тропским данима".¹⁰ За период 1931 - 1960.г. температура ваздуха је била већа или једнака $30,0^{\circ}$, 0,6 дана у avgусту и 0,3 дана

⁸ П. Вујић, Климатолошка статистика, Универзитетски уџбеник, Београд, 1956.г. (Наведено по М. Милосављевићу)

⁹ Наведено дело, стр. 161.

¹⁰ Наведено дело, стр. 162.

у септембру месецу, што укупно чини 0,9 дана, а у осталим летњим месецима жива се у термометру није попела до 30,0°.

2. Влажност ваздуха¹¹

а) Средња месечна влажност ваздуха је појава која се дефинише као степен засићености ваздуха воденом паром. Она се изражава у проценама.

Релативна влажност зависи од температуре ваздуха, и то она стоји са температуром у обрнутој сразмери. "Зато при проучавању релативне влажности ваздуха није довољно познавати само релативну влажност, па да се по њој оцени дејство једног атмосферског стања на жива бића. Треба још узети у обзир и температуру ваздуха. Тако на пример, релативна влажност, од 80% са температуром од - 20,0 је једва подношљива, са температуром од 10,0 она не изазива никакав нарочит осећај".¹²

Табела број 2.1. приказаће нам бројчане вредности средње месечне релативне влажности ваздуха.

Табела 2.1. средња месечна релативна влажност ваздуха

Станица	Година												
Власина	80	86	82	81	76	78	78	74	70	76	81	87	84

3. Падавине

Сви облици кондензоране или сублимиране водене паре у ваздуху, који се на земљиној површини појаве у течном или чврстом стању, називају се падавинама.

а) Средња месечна и средња годишња сума падавина у мм
Бројчане вредности представићемо у табели 3.1.

Табела 3.1. Средња месечна и средња годишња сума падавина у мм

Станица	Год. кол.													
Власина	59	55	56	70	104	97	52	63	57	85	70	71	52	839

Из бројних вредности четрнаест метеоролошких станица,¹³ и из њихових наведених вертикалних градијената падавина, виде се следеће

11 Наведено дело, стр. 163.

12 Наведено дело, стр. 170.

13 Подаци по наведеном делу, стр. 182.

појаве: "Када се хладне и влажне ваздушне струје, које долазе са севера и северозапада, спуштају низ јужне падине планина Чемерника и Лесца, оне се динамички загревају и висина падавина се знатно брже смањује са смањењем надморске висине, него што се повећала на северним падинама ових планина са порастом надморске висине. Значи, да се велике количине падавина излучују на самим планинским врховима".¹⁴

4. Број дана са снежним покривачем

Као дан са снежним покривачем на неком подручју сматра се онда када се на земљиној површини налази слој снега дебљине 1,0 цм. Из табеле 3.2. виде се бројчане вредности броја дана са снежним покривачем.

Табела 3.2. Број дана са снежним покривачем 1,0 цм.

Станица								
Власина	27,9	25,1	22,1	5,5	- - - -	0,1	5,5	17,6 103,8

Као што се види, дешава се да на Власини има снежних падавина и у октобру месецу. Приближно је 104 дана годишње са снежним покривачем.

5. МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА, СПОРТА И СПОРТСКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

Ако погледамо природне елементе Власинског језера и околине, примећујемо да они указују на одређене специфичности туристичко - спортско - рекреативног развоја.

Пре свега, Власинско језеро овакво какво је, има локалну туристичко - спортску - рекреативну вредност са малом контрактивном зоном. Међутим, оно је ипак изузетак по потенцијалу и могућностима, јер представља републичку туристичку вредност. Хидро - климатски елементи указују да је овде могуће изградити спортско рекреативне центре, и у њима развијати готово све облике спортско - рекреативне активности.

Хидро - климатски елементи, такође, указују на изузетну могућност висинских припрема спортиста. Повезивањем околине Власинског језера системом успињача могуће је развијати рекреативно и такмичарско скијање.

Рекреативно скијање могуће је развијати на околним благим падинама у близини језера, а такмичарско скијање на падинама Чемерника, Малог и Великог Стрешерна.

¹⁴ Наведено дело, стр. 183. Због повезивања Чемерника, Великог и Малог Стрешерна системом успињача било би вредније да смо доставили податке о броју дана са снежним покривачем. Међутим, колико смо информисани метеоролошке станице на наведеним планинама не постоје /Примедба 3. Момчиловића/

Као што смо истакли, Власина је погодна за висинске припреме свих спортиста: атлетичара (због непрегледних таласастих травнатих површина. Равна површина хидро - тунела којим се одлива вода из језера у хидро - систем Врла 1-4 на коме је могуће направити атлетске стазе. Равна дужина хидро - тунела је 6 км.), кошаркаша, фудбалера, рукометаша (већ постоје изграђена игралишта за ове спортиве). Веслачима и кануистима Власинско језеро је врло погодно за припреме због своје величине, облика, разуђености обале и тд.

Оно што охрабрује и већ даје значај Власинском језеру, јесте проширење и изградња модерног пута од Сурдулице до бране на језеру, реални развојно - урбанистички планови економско - стабилних и јаких предузећа ("Југоекспорт" и др.) оријентација Србије на тржишну еконо-мију, довршетак деонице пута Београд - Ђевђелија, реконструкција и осавремењивање железничке пруге Београд - Скопље.

Урбанистичким планом и програмом развоја Власинског језера предвиђена је изградња низа модерних хотела са пратећим објектима за спорт и рекреацију (затворене пливачке базене, трим - кабинети, куглане, трим - стазе, игралишта за спортивске игре и др.), изградња писте око језера за аутотрке формуле један.

У плану је и изградња аеродрома за слетање мањих спортивских авиона и једрилица, оснивање коњичке ергеле и изградња хиподрома, чиме би се омогућио развој спортивско - рекреативног коњичког спорта. Велике могућности лова и риболова што Власинско језеро нуди биће изазов, не само за домаће туристе и спортисте, већ и за иностране госте.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђ. Стакић, Основе и могућности развоја физичке културе и научно-истраживачког рада у СР Србији ван покрајина у периоду од 1984-2000. године, Улога науке у даљем развоју физичке културе у СР Србији, факултет за физичко васпитање - Београд, Филозофски факултет, ОУР Физичко васпитање - Ниш, Југословенски завод за физичку културу и медицину спорта - Београд, Београд, 1986. глава 2.
2. Група аутора, Програми развоја физичке културе у СР Србији уже подручје, Институт за научна истраживања Факултета за физичко васпитање - Универзитет у Београду, Републички секретаријат за науку и културу, Београд, 1971.
3. М. Милосављевић, Климатске одлике Велике и Јужне Мораве, Зборник радова, књига 22. Географски институт "Јован Цвијић", Београд, 1969.
4. М. Милосављевић, Климатологија, Београд, 1963.
5. Т. Ракичевић, Власинско језеро, Географски хоризонт, Год. XII, Загреб, 1-2/1966.
6. С. Станковић, Природни елементи и туристичке валоризације вештачких језера у СР Србији, Зборника радова, XVI свеска, Природно - математички факултет Универзитет у Београду, Географски завод, Београд, 1969.

7. С. Станковић, Карактеристике обала вештачких језера Србије и могућност изградње туристичких објеката, Гласник српског географског друштва, Србија XLIX, Београд, 1969.
8. С. Митровић, Туризам у развоју села Копаоника, стручни скуп, Зборник саопштења и дискусија, Београд, 1986.

VLASINA AS A TOURIST, SPORTS AND RECREATIONAL RESORT, AND OTHER OPTIONS FOR ITS DEVELOPMENT

by Zoran Momčilović

Summary

In this study, Vlasina is seen as a wide area of options for its development as a tourist, sports and recreation centre.

The study describes in detail:

- a) the position of Vlasina Lake, the origin and accumulation of the lake basin, geographical characteristics of the lake and its shores,
- b) the position of Vlasina lake in relation to the main directions of the communications and their importance for its further development,
- c) the characteristics of the climate of Vlasina Lake with particular indexes such as:
 - the average monthly and annual air temperature,
 - the number of days with the minimum and maximum air temperature,
 - the average monthly relative air humidity,
 - the average monthly and average annual sum of rainfall (given in mm),
 - the number of days with snow- blanket.

In the end, the study offers a wide range of options for the development of tourism, sport and physical recreation in this area. It should encourage further research in this direction, which would be of practical concern for the faster development of the region.

Мр Стана Смиљковић

СОФКИНА МЛАДОСТ У СТВАРНОСТИ И МАШТИ

Патријархални односи у старом Врању пружају грађу из које извирују рањиве личности, исповедају своје патње срца и душе, отварају мрачне странице живота јужносрбијанског човека. Одјекује реч која личи на вапај, чује се уздах који је откинут са дна душе патника. Помаљају се погурене фигуре, отварају тешке дрвене капије добро замандаљене, пропустају светлост која се задржала по травним двориштима и цветним баштама. Са њом иде ехо Софкиног "не" и очевог "да" и слика не само сложене природе главне јунакиње "Нечисте крви", већ и комплексне атмосфере старога Врања краја 19. века.

Од момента када је оцу рекла "да", Софкин живот је почeo да се одвија паралелним током. Дању разговара са девојкама, рођацима, комшијама. Ноћу и у самоћи живи свој, само њој знат живот. Тугује и теши себе, снева будна животну срећу и трза се при помисли да се све одвија мимо њене воље и жеље.

Најсложеније мисли навиру јој у моменту када одлази на последње девојачко купање у амamu. Из покрета, понашања, гласа који је нечујно казивао о ватри душе, Станковић открива сложену психологију главне јунакиње. Она је устрептала, трне, несигурна је на влажном поду амама, гуши се паром која избија из курни и песмом која је као тужна мелодија прати. Почиње да живи другим, само својим животом: лежи ничице и не радује се свадби и удаји. Не може ни да плаче, само се грчи, уздише, чује песме разузданих девојака, не разуме њихов смисао, све јој се претвара у звук који одлази са амамском пенушавом водом. Чини јој се да је све само варка. Уколико је до ње допирала јача песма, Софка се више увлачила у себе. Ток њених мисли креће: "Сада се све свршава. Оно што је знала, слутила да ће доћи или ипак до сада још било далеко, ево сада већ је ту, дошло је. До сада бар, иако није кога волела, а оно бар се коме надала, чекала га, сневала и у сну га љубила. А сутра, после венчања, све престаје. Више нема коме да се нада, ни о коме да мисли, још мање да сања. Све

што је душа волела, све сутра иде, одваја се, откида..." (Б. Станковић, Нечиста крв, ИП "Београд", Београд, 1991. стр. 167.).

Тело живи одвојено од душе. Присутна је само мисао која се грана: изласком из амама прилази кући која јој је замирисала на нешто покојно, мртвачко. У кући је неред и ужурбаност. Софка то примећује, али се никако не одваја од себе. Оно њено друго ја које стално жели да потисне реалност никако је не напушта, нарочито јој је мило када падне мрак, када се она издвоји од цике и галаме и горе, у одајама види себе као сасвим другу личност. Не може да препозна татину послушну Софкицу. Мисли и жеље су искидане: час жели самоћу, час стоји испред огледала и посматра своју узаврелу лепоту, хоће и да игра. Пуста целу себе у игру. Игра је једини израз њених осећања. Са њом живи, нада се да ће ослободити себе од узаврељих мисли. Њише се у игри, уздише, гризе влажне усне, али игра. "Јака и силна свирка, чочеци тамни и раздражени" испуњавају двориште али не и душу. Игра само тело, Софка у њему не. Мрак споља, притиска мрак изнутра. Кораци су сигурни, скокови у игри добро смишљени, то Софка води борбу са собом. Она не спава. Дан се спојио са ноћи, ноћ је свуда, сан више није излаз из несрће. Она живи а не зна за себе. Чује жагор деце и жена, не разазнаје више њихово значење. Свекар је дарује златом, она потпуно схвата, зна да је продата, да је предмет пажње и посматрања газда - Маркових сватова, самог газда - Марка. Грло бљешти, очи се влаже, уста дрхте. Немир у њој игра, не може га обуздати, дуго траје. И полазак из очеве и мајчине куће је тежак, време споро одмиче, погледи радозналих су врели. Сви желе да виде такву Софку, да се диве њеној лепоти и кораку који је начинила у нови живот. "Прекорачи праг, али сунце, сјај и граја је запљусну. Вео јој се закачи за праг, и то јој добро дође. Заставши, мало окренута у страну, са уздигнутом руком као бранећи се од тога сунца. света и граје, чекала је да јој откаче вео, и у том осети како се прибира, снажи..." (Исто, стр. 195).

Софка више не влада собом, не гледа око себе, не чује иако улаже сву снагу. Потпуно је сама, не осећа кораке, себе. Додир капијског венца подсећа је да то она некуд иде, у смрт можда, у црнило које се испречило. Умор савладава младо тело, она иде, не чује чочеке и црквена звона, хода по ритму који јој је наметнут, чује само кораке ознојених сватова, њихове опијене гласове. Неизвесност се продужава, она држи за руку младожењу, он је мали, дете, детињски ошишан и унезверен. Мириси свећа и тамјана подсећали су на умирање. Умирала је у себи, губила се, чинило јој се да пропада. Очајна је и плашљива, ознојена, пренеражена. Зна да излаза нема, а она жели да некуд оде, да оде из себе, нестане. Нестаје, воде је младожењиној кући, у неизвесност која јој се никада није указивала. Други живот је пред њом, али само физички.

Са свим оним што је био сан на јави она прекида. Више није биће. Осећања су отупела, ишчезла са ваздухом који је на крају града сасвим другачији, са преласком прага куће газда - Марка. Завршена је једна прича о Софки и нежним сновима. Престаје патња празне душе, прекинутих животних дамара.

Симон Симоновић

Трагом наше прошлости

ОБРЕД И ПЕСМА

У одгонетању смисла и порекла обреда који припадају делекој прошлости, помажу нам једино уметничка дела, бар у највећем делу човечанства већ дugo приклоњеном религијама (хришћанство, јудаизам, будизам, хиндуизам, ислам) које не само да су живе него увeлиko одређују његово понашање. У књизи "Поетика жртвеног обреда", Миодраг Павловић истиче да су религије "једина психолошка и умна препрека, преграда, која за делове човечанства траје већ између хиљаду и нешто више од две хиљаде година", да се проникне у суштину жртвеног обреда. "По својој немости, дакле, жртвовање је једна предрелигиозна радња." Религије су и настале из човековог отпора према приношењу жртава. Од тренутака када је почело да се шири" хришћанство је пре свега религија говора и говорништва, проповедања и ширења вере помоћу говора држаних пред великим скуповима људи..."

У српским народним песмама помињу се жртвени обреди у којима су као жртве приношени људи и животиње, увек да се савладају зле сile, никада да би се придобило неко божанство. Из сусрета хришћанства и паганства српска митологија је у много чему изашла "нетакнута", ако ништа друго остала је без идола. У својој суштини, она је анимистичка, јер се заснива на примитивном веровању да све у природи (животиње, биљке, ствари, појаве) има душу. За разлику од других словенских митологија понајмање је истражена и, што је много значајније, "уједначена". Како, иначе, објаснити што се исти обичаји разликују од краја до краја, чак и онда када они нису превише географски удаљени?

Добар пример су покладе (бела, велика, ускршња, завршна, проштена), у којима се ватра прескаче према истоку, што указује да је српска митологија соларна. У књизи "Живот и обичаји народни у лесковачком kraju", Драгутин M. Ђорђевић је забележио да се Ускршње покладе називају

"каравештице" и да тада "ватру прескачу и млади и велики, па чак преко ватре преносе и малу децу". У Врању и околини, оне се зову "крљавештице" и обилују распушношћу, ласцивним речима и покретима, који су "допуште-ни" и деци. Описујући игре по покладама, као остатку прехришћанских обредних игара, Слободан Зечевић ("Српске народне игре") наводи свечаности које су биле пуне разузданости и слободног понашања, "а међу предметима и покретима у обредима јављају се еротски симболи и радње, пошто се веровало да се помоћу њих може постићи и плодност у природи". При том, он помиње да су у околини Крагујевца и Горњег Милановца жене славиле славу коју су називале куриловдан.

Вратимо се жртвеном обреду. Сачувана је народна песма "Руса Боса", која је први пут објављена 1890. године у нишком часопису "Братство", а коју су касније Станиша Тошић и Момчило Златановић уврстили у антологију народних песама југоисточне Србије ("Чудно дрво"). У овој песми, сврстаној у лазаричке, расрђена девојка, "а највише на јергени" (занимљиво је да је Абдулах Шкаљић у речнику "Турцизми у српско - хрватском језику" није унео јергени - младићи) одлази из куће, спремна да се жртвује.

"Расрди се руса Боса
и на татка и на мајку,
и на брата и на сестру,
а највише на јергени,
па искочи више село,
више село у језеро.

Туј се згоди вишња црешња.

Сви јергени туј прођоше,
откинуше бело цвеће,
па отоше сви дружина,
па отоше у кавану,
турише га у ракију,
попише га сви дружина."

У "Етимологијском речнику хрватскога или српскога језика", Петар Скок каже да је *вишња* постала балканска реч словенског порекла. На турском је *висне*, одакле је с персијским суфиксом *висневи* позајмљена и код нас. "Према *вишња* изменењен је и дочетак и у посуђеници из балканског латинитета *ceresea (cerasus)* - чреша, у црешњу, трешња . Скок сматра да Александар Брикнер исправно упућује на Кавказ као замју одакле је дошла *вишња*, "с чим се слаже персијски и турски, за које је тешко веровати да је из словенског".

Један од старијих и веома значајних истраживача српских народних веровања, Павле Софрић Нишевљанин у књизи "Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба", каже да је *вишња (cerasum apronianum)*

пореклом из јужног Кавказа, "и одавде се преко Грчке раширила по осталој Јевропи под својим грчким именом *висенија*. Да је ова воћка доста рано ушла у наш народ види се по томе што се она спомиње још у таковим народним песмама, у којима је митски дух у потпуној својој свежини. А да је она веома омиљеном постала, сведочи то, што је она постала у нашем народном песништву симболом нежне и срећне љубави".

Софрић се позива на народне песме. У једној од њих налазе се стихови: Ој,вишњо,вишњице! / Дигни горе гране,/ Испод тебе виле,/ Дивно коло воде..." Другу песму, о односу Српкиње удаваче и вишње, Софрић наводи у целини: "Под оном гором зеленом / И под највишом планином / Врани се коњи играју, / Под собом јаме копају, / Сребрна седла ломљају, / Злађане узде трагају; / Далек' се путу надају, / По лепу Јану девојку. / А Јана седи па плаче; / Теши је мила снашица: / Не плачи Јано заово! / Када су мене гледали, / Онда су вишње сађене: / Када су мене просили, / Онда су вишње цветале; / Када су мене водили, / Онда су вишње зобане!"

У недовршеном "Речнику српских народних веровања о билькама" (рукопис је приредио и допунио Војислав Ђурић) Веселин Чајкановић који је предано доказивао да је култ дрвета и бильака код старих Срба необично свеж и јак и да је то "једини од старих култова са којим се црква, нарочито наша православна, брзо и безусловно измирила", истиче да вишња има важну улогу у врачањима и гатањима, нарочито љубавним. Позивајући се на Вука Каракића и Павла Софрића, Чајкановић наводи више примера који помажу да се поузданје одгонетну многе "слике из прошлости".

Када са гаси угљевље да би се дознало ко је дете урекао, употребљавају се гранчице од вишње. На Ђурђевдан се девојке купају на вишњи или је јаше ("етимолошко" значење: да би момци "свисли" за њима). У Сарајеву, уочи Ђурђевдана, дође девојка - удавача под вишњу и затресе је, "да не буде догодине код матере". Онда наломи гранчице вишње, и сваку намени понеком момку, па их све увече метне поред свог кревета. Коју гранчицу ујутру, не гледајући, прво дохвати руком, за тога ће се момка удати.

Која девојка жели да јој момак даће на сан, треба у глуво доба ноћи да се скине гола, па да у три пута рекне, најпре у оцаку, па онда под вишњу, најзад пред дворишним вратима: "Мој суђениче, или си у гори или си у води, или си у лугу или си у Ђумуру, дођи ноћас да се видимо". Из последњег примера, Чајкановић закључује "да је вишња сеновито дрво, јер су остала места, оцак и врата, места где се душе искупају". Када је реч о лековитим својствима, у народу се верује да водом у којој је скувано лишће од вишње, јагоде и љубичице испирају главу они којима опада коса и да се лишће вишње, покисељено или оправано у води, привија на болесне очи.

У песми "Руса Боса" присутна су два од напред поменутих значења: љубав и сеновитост. Из ове песме извире дубока прошлост, можда најдубља у српској народној поезији. Девојка се претвара у дрво. О жртвовању људи, касније и животиња, написано је много књига. Онолико колико је бильни свет старији од животињског, толико је дубље и народно памћење прастарог жртвеног обреда. И мотив је памтивекован: неостварена љубав. Девојку нико не приноси као жртву. Она сама то чини. Њено

саможртвовање, ма колико "срдито", у знаку је живота, нема ни трага о било каквом облику божанства. Њене ће латице у ракији попити младићи. Живот се наставља, природа се обнавља.

Јован Хаџи Васиљевић

ВРАЊСКА ГРАДСКА НОШЊА РАНИЈИХ ГОДИНА

НАКИТ¹

Врањски хришћани су доста полагали на накит. Ту спада и повезивање главе код жена. До седамдесетих година прошлог века, па и после ослобођења Врања, девојке и жене свих доба старости, у кући и у затвореним просторима (баштама, њивама, виноградима итд.), главу су повезивале чајком - *носиле су чајку*. Чајка је кад се преко косе на глави и по коцелју или кујруку - плетеници привеже танка мања шамија или каврак или тулбен, па се плетеница, с крајем шамије или каврака или тулбена, посуврати преко главе, закачи и провуче под превез од шамије или каврака или тулбена преко темена. Каврак је танка, прозрачна, у разним бојама, свилена на марама, обично са фронцлама. Шамије су куповне, а по боји их је било: *зејтинлија* (шамија), *каференглија*², *акшамђунеш*³, црна, жута, *пембе*⁴, *калемђарка* итд. Шамије су биле памучне и свилене. Све ове што сам их поменуо биле су памучне. Свилене су биле само *каференгије* - браун боје. Њих су носиле старије жене које су престале носити капу. *Чевре* је отприлике као мала шамија или каврак од белог, танког, ређег, платна, као данашњи тул, везено свиленим концем а често прошарано "златном" жицом. И тулбен је као шамија од белог, танког, куповног, платна.

Жене су чајку највише носиле (везивале) при раду, да не би плетеница падала напред и сметала. Девојке чајку никако нису посувра-

1 Први пут је чланак "Врањска градска ношња ранијих година" објављен у Гласнику Етнографског музеја бр. 7 у Београду 1932. године. У књизи "Врање кроз векове", објављеној у Врању 1993. године, прештампан је уводни део текста, као и део о мушкиј и женској ношњи. Сада објављујемо други део чланка о накиту.

2 Браун боје

3 Значи боју чистог неба одмах по заласку сунца

4 Плава боја

рађале преко главе, већ су је носиле стално спуштену низ леђа са косом. На празнично одело су место чајке младе жене свакога празника носиле капу. По примени и уопште по кроју, капа је одговарала србијанском фесу са тепелуком, а примљена је од мусиманских жена. Сем назива кала, сви делови на њој имају чисто турске (арапско - персијске) називе. Било је четири врсте капа. Обична капа се састоји из ових делова: најпре фес с кићанком, која је расута по целом фесу као и код србијанских женских фесова. Кићанка је свилена и дугачка колико је и сам фес висок. Неке су с феса скидале кићанку због тога, што је фес (капа) био покрiven другим лепим деловима и накитима. За фес се по темену пришије *тепел'к*. Тепелук је био од кованог сребра па позлаћен и по њему су имитације *урубија* (в. сл. 9). Помало је обао како би био потпуно приљубљен фесу и темену.

9. Тепелук

Тепелук је главни део капе. За њ' се прикачују, или пришивају, сви други делови. Најпре се по фесу, поред тепелука, превуче *отос*.¹ То је танка свилена марама као каврак. Увије се рубасто и привеже испод самог тепелука у потиљку у виду машне, а крајеви се пусте по потиљку и падају чак по врату. Отос одговара србијанском барешу на фесу. Готово заједно с отосом се, око тепелука, увије по фесу и плетеница тако, да се под отос мало подвуче *арденсал'к*.² Овај део капе је свилена трaka везена на ћерћеву, широка отприлике 3 - 4 цм. и сва поступа бисером. Арденсал'к има на крајевима коване сребрне кукице и њима се закачи за фес. На тим

кукицама - иглама су шарене кујунџиске гране и разне фигуре. И арденсал'к је нешто подвучен под плетеницу по глави али тако, да се његови везови и бисер по њему довољно могу да виде. На доњој његовој ивици су пришивена два - три реда *азбисера*³ и по једна низа *урубија*. Све је то тако удешено, да коса, делом, пада и по горњој ивици арденсал'ка. Затим се за ивицу феса пришије *перишан*.⁴ По перишану су без реда разбацане, пришивене ситне турске златне паре, *урубије*, серт *урубије* идр. Перишан држи преко чела од увета до увета. Испод перишана, од половине чела до

- 1 Турска (арап.-перс.) реч. Првобитно је значење било део тележег репа. Најпре је служио као украс на коњу о врату, па су га доцније почели стављати на копље од барјака у облику гомбе. Уопште, отос је украс, део накита на глави.
- 2 Турска (перс.-арап.) сложена реч и значи: нешто натраг привезано, прикачено и одговара арденсал'ку.
- 3 Прави бисер
- 4 Турска (перс.-арап.) реч и значи нешто разбацано, у нереду посuto, и одговара перишану на врањској капи. Накита за главу под овим именом има у северним крајевима, у селима предратне Србије. В.Вуков Рјечник код те речи.

увета, закачи се за капу фес *шакатл'к*.¹ По овом делу капе су, на доњој ивици, пришивени крупнији турски и други златни новци: махмудије, чарк махмудије, мендухије и др. Многе су хришћанке на шакатл'ку пришивале и стари хришћански новац "костадинке", у ствари златан новац из 18 века. На шакатл'ку на његовом почетку од половине чела, пришивен је дублион, или какав други крупан златан новац, *почесоник*. Поврх свега тога се на капу пришије и *писчул* или *китка*. Писчул је ранијих година био од златне срме, а последњих година трајања ове ношње и од неколико низа ситна азбисера. Свака низица овога ситнога азбисера за-вршавала се једном урубијом. Кићанка се пришивала за тепелук, на коме је, на средини, била нарочита рупа за њу. Ранијих година китка је била дуга и падала је чак на раме, а у последње време тек нешто испод увета. Разуме се да се кићанка носила на оној страни капе, на коју је капа била нешто накривљена на глави (в.сл.10).

Мусиманске девојке су носиле и нешто друкчију капу. Та друга капа има-ла је само мали тепелук по врху темена израђен од срме филиграна с пупољцима од сребра, у којима је било разнобојно "драго камење" и по дукат - махмудија на челу. Овакву су капу почеле пред ослобођење носити и две младе хришћанке.

Трећа врста капа била је *чапк'н* капа. Тако се звала капа која је била добро накривљена на глави - "лолински". Назив за оваку капу донела је друга же на Хусејин-паше, Дер Гизел Наџи хан'м Стамболка. Када је Хусејин-паша за свадбу свога сина позвао неколико хришћанских првака, да му дођу у сватове са својим супругама, и препоручио да се оне обуку и наките што лепше могу, пашиница Стамболка је скренула пажњу тим хришћанкама, да дођу с *чапк'н* капама. Свакако да пркоси фанатицима мусиманкама.

Било је капа и са сребрним тепелуком, окићеним лажним сребрним ситним новцем *барбутима*. Карактеристичан је тепелук у овим капама. По њему су две укрштене звезде (астериоиди) и у рељефима је сав тепелук; на средини је двоглави орао, а по испупчењима око њега су обични орлови или пауни (в. сл. 11 и 12).

На овој капи нема украса што их има на оној са "златним" тепелуком. На фесу самом на овој капи има од лажног бисера неколико укрштених

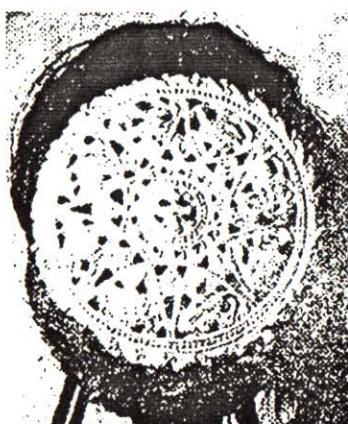
10. Деформисана женска капа после ослобођења Брања

1 Турска (арап.-перс.) реч и одговара овом делу капе по опису.

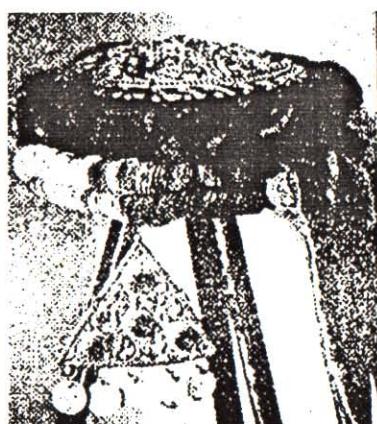
редова и то се звало *илал'к*¹ (сл. 13). Место китке - кићанке на овој се капи прикачује доста велика троугласта игла од кована сребра. По овој игли је, по рељефима, разнобојно стаклено камење.

Пред само ослобођење Врања овакву су капу носиле сиромашније жене; а свакако да су само овакву капу, ранијих година у 19 веку, носиле и врањске хришћенке, које су носиле капу.

Овако начињена капа, једном за дуги низ година и за цео век, била је

11. Сребрн тепелук.

12. Тепелук са капом.

готова да се сваког часа могла прикачiti на главу иглама по коси. Откако су хришћанке напустиле фереџе и прављење ашртма за улицу, и за сваки излаз уопште, жене су се преко капе забраћивале свиленом шамијом. Пред само ослобођење Врања, слободније жене су се почеле забраћивати и преко половине капе и то нарочито за цркву и сабор, где муслимана није било.

Свака жена и девојка хришћанка у Врању иоле доброга стања носила је по низу - две дуката по грлу и прсима. Било их је које су носиле и по три и четири па и до седам низа, од грла на ниже све крупније до дублиона. Ти су дукати били из старог турског златног новца и из аустријских дублиона. Поменуо сам да је и на челу

13. Илал'к на капи са сребрним тепелуком.

1 Турска реч и одговара овом накиту на фесу. Оваква је женска капа и у граду Тетову. Свакако по бисеру на женској капи, у оним крајевима постоји пословица: ексик ћелчи (ћелавку) бисер капа.

код капе ношен по дублион, а неке су носиле и урубију. И минђуше су прављене највише од старог златног турског новца или од другог кога ситнијег златног новца. У последње време, пред ослобођење Врања, минђуше су почели правити и од златног новца који је био у оптицају: од четвртине и половине лире или франге - наполеондора. Раније су минђуше биле везане танким сребрним ланчићем, који је падао по врату. Уши се за минђуше буше често убрзо по рођењу детета, или на годину, две или три по рођењу. Било је случајева да и старијим девојчицама буше уши, па су уши бушене чак и по удадби.

Старије жене су, у време ослобођења Врања, носиле на прсима сребрну иглу *кукачку*, док млађе жене нису носиле тај накит.

У женски накит спада и *чевре*, врста женске марамице. Чевре је обично од белог тула, велико као већа данашња мушки цепна марамица, везено свиленим концем у разним бојама а неко прошарано и "златном" жицом. Људи су чевре носили обично подвучено у појас, а жене уз бејадере, али увек да се види. Ово је чевре било много мање од онога којим су девојке повезивале косу.

Људи су ретко носили *прстење*, а жене су носиле по неколико. Прстење је већином било сребрно, у прво време од кованог сребра, а доцније од филиграна - жице. Носило се сребрно прстење и са златним новцем (урубије и др.) Цењен је био прстен *канташ*. Тим су прстеном заустављали крволовпање из носа, па и из уста. У одабрани накит за људе спада и леп *ћустек* од сата, о коме је закачен сат и увучен у кушак или вунени (за сваки дан) појас. Ћустек се закачивао негде под грлом са стране, о јелек или минтан, и падао је по прсима и појасу. Одлика је била имати ћилибарску мундштиклу, лепу табатијеру и лепе бројанице. Штап и чибук нико није носио као украс.

И сиромашнији свет се китио па је и позајмљивао накит од својих сродника, пријатеља и суседа. Страст за кићењем је шездесетих година прошлог века толико била узела маха у Врању, да су се хришћенски прваци, иницијативом Стојана Хаџи Михајловића - Погарчевића, обратили своме хароепископу Пајсију с молбом, да у цркви прочита анатему противу кићења новцем и другим скупим предметима.¹

Примајући муслманску ношњу, врањске хришћанке су примиле и *коље*. Оно је било од десетак низа ситнога *азбисера*; широко је било скоро колико длан и носило се по грлу; звало се просто *азбисер*.

Најскупљи и највећи накит био је *чапраз*. Чапраз, отприлике, личи на ајутантске знаке (акслебендери). Тако се и носио: с рамена преко прса закачивао се на куку. Носио се преко антерије и фермена. Чапраз је био покрiven урубијама, серт - урубијама, махмудијама, чарк - махмудијама, мендујама и др. На њему је било пет низа азбисера и другог златног турског новца, који више није био у оптицају. Оивичен је био крупним, златним, турским, новцем. Чапраз су носиле само богате муслманке, Прва хришћанка, управо и једина, која је понела чапраз, била је Рисимка

1 Чува се у Државној Архиви у фасцикли. Поклон и откупљено од Др. Јов. Хаџи Васиљевића.

Лукарка, и то још кад су оно неколико хришћанских жена биле на свадби Хусејин - пашиног сина. Да Лукарка није била позвата у сватове, не би се смела, чатрдесетих година прошлог века, ни окитити овим муслиманским накитом.¹

Старији људи и жене носили су око врата *бојунбаги*. *Бојунбаги* се везивало од танкога, некога и финога белог платна из трговине, које је било нарочито укројено: савијено по дужини неколико пута, везивало се по грлу као машна. Људи су га везивали и носили преко јаке од кошуље, а жене су га везивале и носиле непосредно по грлу, о врату. Многи су бојунбаги носили и после ослобођења, а многи и до пре двадесетак година (Хаџи - Риста, Јања Влајинац, Таса Милудинче и др.)

И људи и жене у Врању су, ранијих година, носили беле кратке чарапе од вунене преће. Прећу за чарапе израђивале су саме жене и звала се *мање*. Чарапе су биле кратке и високе до колена, *доколенке*. Доколенке су носили само они који су носили мушки шалваре. И мушки и женске чарапе су биле са нешто шара. Више је било шара откако су у Врању почеле жене плести чарапе од *тирета* (фула). Те памучне чарапе носили су и људи и жене. Мушки памучне чарапе су шаране вунициом. Шаре су биле *лозе* и *диреклије*. Женске чарапе и од вуне и од памука имале су шару на сред ноге - по рису, која се звала *грањка*, затим *ширит*, траку разних боја нешто пред прстима, а врх у зеленој боји. Било је женских чарапа са грањком и по чланцима.

До половине 19 века, ако не нешто и доцније, људи су носили шивене *кондуре* од саhtiјана, или *јеменије* од мешине, а богатије жене су носиле *местве* и по њима, лети, шивене кондуре, а зими комотне *чизме* од жута саhtiјана. Сиротије женскиње је носило *цевије*, шивене од мешине или саhtiјана са подигнутим, рогљастим врхом. Било је старијих људи који су, из навике и из економије, и после ослобођења Врања носили јеменије; било је и жена које су и у то време носиле *цевије*. Иначе, од шездесетих година прошлог века људи су почели носити ковану обућу² плитке ципеле - *кондуре* и *лапчине*³ од *тељатина* и *видела*,⁴ док су, богатији, и млади људи, усвојили *путине*, *јарам* *путине* (плитке) и *целе* *путине* (високе). Отада су жене и девојке почеле носити коване папуче. Те су папуче биле полу-

1 Као дете, после ослобођења Врања, са м сам слушао где је Рисимка Лукарка, причајући о овим приликама, казивала да је она са свадбе испраћена у Стамболином интову с две њене дворкиње: с једне стране хришћанка, а с друге стране муслиманка. Сва та пажња, казивала је Лукарка, била је због тога, што је на себи имала чапраз. После више од двадесет година, тај исти чапраз је,више из шале, носила једном на себи снаја по брату врањскога хороепископа, потоњег скопског митрополита Пајсија, у Врању добро позната владичка Наза (Назлунка).

2 У Врању је ковану обућу први почeo израђивати Димитрије Стишић - Торовелче. Занат је изучио у Београду. Сви доцнији мајстори, до ослобођења Врања, били су његови ученици.

3 Лапчине су биле тешке плитке кондуре са капком по рису; преко овога се закопчавао танак кајиш на прећици.

4 Шездесетих и седамдесетих година прошлога века виделом су називали и лак. Доцније су лак називали и роган.

ципеле: високе потпетице с избаченим лубом око пете да држи ногу у папучи. Папуче су прављене од *видела* или *рогана* - лаковане коже. Старије жене су носиле папуче и после ослобођења, многе и до краја 19 века. Наза владичка је прва Врањанка која је понела *роган* - *кондуре* и шарене налуне. А прве су у Врање ту обућу донеле из Велеса Султана удата (1860) за Манасију Лукарског и Катерина, ћерка кумановског иконома Димитрија (удата 1862 год.). Све до ослобођења Врања, жене и девојке нису ишли по собама у обући; муслиманке су по собама ишли у папучама; муслимани су скидали обућу пред собним вратима, а хришћани су почели - нарочито они који су носили високу обућу - ићи у обући по собама.

Ову градску ношњу напустиле су после ослобођења (1878) најпре жене, па људи. Али, иако су брзо примиле фес, либаде и хаљину, шалваре су испод модерне хаљине још неколико година после ослобођења и на улици носиле. А по кући су и даље носиле шалваре. Већина је жена шалваре по кући носила све до почетка 20. века. Било је жена које су и првих година 20. века носиле шалваре. Ташана Хаџи - Стеванова је у Бечу - где је син био на студијама - још 1899. г. носила шалваре и антерију.

Прве су се од Врањанки еманциповале ћерке Димитрија Влајинца, близнакиње Лена и Коца (Костадина). Оне су прве почеле носити европске хаљине, шешире, луксузне рукавице, сунцобране и друго.

Да завршим у вези поменутих цртежа пок. Владислава Тителбаха. Сељанка из околине Врања је, у време ослобођења Врања, па дugo и после тога, као горње аљетке носила *вуту и колију*. Дуго после ослобођења Врања велим због тога, што су многе сељанке и у околини Врања (и у Прешевском срезу), у последње време почеле напуштати вуту и колију.

Вута је главни горњи аљетак по доњем, а колија главни по горњем трупу. Вута је у виду сукње; дугачка је до чланака и резрезана од крста до дна, управо састављена по крстима и до дна тако, да се њоме омота доњи труп. Широка је 3 - 4 метара и набрана, затвара и задњи део трупа. А колија је градско доламче или фермене, само што је увек од црног скунса и, готово, без гајтана.

Жена у околини Врања никад није повезивала главу, нити је познат јелек у околини Врања, како је то на цртежу представио Вл. Тителбах. Она је главу повезивала или белим, танким, куповним тулбеном, или куповном шамијом у разним бојама. Њена је кошуља, уколико се види од јелека и колије, потпуно развучена по прсима и закопчана. Преко кошуље је јелек такође затегнут по прсима.¹ и ²

Јован Хаџи Васильевић

¹ Више о ношњи у околини Врања види у мојој књизи Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска Област, стр. 259-267.

² Капа на 10 слици (стр. 26) је како су је, дуго времена после ослобођења Врања, по казивању, и доста тачно, реконструисали за разне скрпљене костиме, у којима се наше градско женскиње јавља на костим баловима и манифестацијама.

Zusammenfassung - Die frühere Stadttracht in Vranje. Auf Grund seiner Aufzeichnungen und Erinnerungen beschreibt Verf, die städtische Tracht, wie sie etwa von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Befreiung der Stadt (1878) in Vranje herrschte. Die ältere städtische Tracht Vranjes gehört zur Gruppe der Trachten der Kosovo-Städte: Gnjilane, Priština und Prizren. In bezug auf Schönheit und Eleganz stand die Frauentracht Vranjes unter allen Stadttrachten westlich von Vranje an erster Stelle: sie war sehr schön und sehr teuer. Die Einwohner Vranjes hielten überhaupt sehr viel auf schöne Kleidung ebenso wie auf Gesang und Tanz. Selbst die ärmeren Stadtbewohner zeigten sich in den 60-er und 70-er Jahren des vergangenen Jahrhunderts nur in kostbarer Kleidung in der Öffentlichkeit. Wer keine solche besass, leih sich dieselbe zu Hochzeiten, Kirchweihfesten usv. aus. Die Stadttracht Vranjes war um die Mitte des 19. Jahrhunderts bis zu den 70-er Jahren im wesentlichen türkisch und serbisch. Türkisch war die Frauen-, serbisch die Männertracht. Verf, beschreibt zunächst die Frauentracht wobei er jedes Kleidungsstück charakterisiert, geht dann zur Beschreibung der Männertracht über, um zum Schlusse vom Schmuck zu handeln.

ПРИКАЗИ

Др Милица Бодрожић

**Београдски универзитет, Зборник Филозофског факултета, серија А:
историјске науке, књига XVIII, Споменица Радована Самарцића,
Београд, 1994, 442.**

Изненадна смрт Радована Самарцића дугогодишњег професора Филозофског факултета, академика - студенти, сарадници, пријатељи и шира јавност примила је као својеврстан губитак. Д. Живојиновић је дао основне биографске податке овог врсног научника који се сматра једним од најбољих познаваоца дубровачког архива, који се усавршавао у Паризу, Мајнцу и другим местима. Самарцић је 1960. објавио збирку докумената "Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667". После две године јавља се његово заокружено дело о Републици - Велики век Дубровника. Затим пише дела Мехмед Соколовић и Сулејман и Роксана, која су узајамно повезана и чине једну целину. Објавио је: Београд и Србија у списима француских савременика XVI - XVII век, као и Историјске списе Вука С. Каракића, I - II. Постепено је настало његово дело Писци српске историје I-III / Београд 1976 - 1986 /. Сарађивао је у припремању књиге; Србија 1878, Документи / Београд, 1978 /, као и Историја Београда I-III / Београд, 1974 /. Идејни је покретач, организатор и аутор многих текстова Историје српског народа, I - VI / 1981 - 1993 / и др. Поједини његови радови читају се као књижевна дела високе вредности.

Библиографију професора Самарцића сачинио је његов син, такође историчар, Никола Самарцић. Ж. Микић и М. Сладић обрадили су остатке мезолитског човека из Куле у Ђердану која се налази код села Михајловца, а откријена су 1980. и 1982. У основним цртама приказан је мезолитски човек и са антрополошке и са археолошке стране. Херодот II, 80: иконографски прилози предмет су рада Мирослава Панић - Шторх која истиче да већина иконографских примера из њеног рада потиче из времена XVIII династије и да начин поздрављања има своје дубоке корене потврђене египатским текстовима и иконографијом као и описом Херодота. Александар Јовановић пише о култном медаљону из Бора код Пожаревца, а Живко Микић о антрополошком профилу Гепида из Виминацијума са 103 индивидуална скелета.

Милош Благојевић говори о јединству и подвојености српских земаља пре битке на Косову и закључује да су Срби тада окупљени око кнеза Лазара имали доволно снаге да се супротставе Турцима и да добију битку, али и да одмах после погибије кнеза Лазара разједињене српске земље губе рат против Турака. Димитрије Хоматијан и "варварска власт" у северној Македонији предмет је рада Љубомира Максимовића, а пропсопографску белешку о Теодору и Анђелу дао је Божидар Ферјанчић. Јованка Калић говори о рашким истраживањима Стојана Новаковића и констатује да он у расправама о Стевану Немањи уочава да се државно

средиште налазило уз катедралну цркву рашких епископа, храм Св. апостола Петра и Павла. О мотиву Лозе Јесејеве у доба Уроша I која се касније трансформисала у Лозу Немањића, пише Смиља Марјановић - Душанић, а Момчило Спремић опширно о Црнчи у средњем веку у којој је био и рудник док је у њој била дубровачка колонија.

Област Валоне и Каниње под српском влашћу од 1343. до 1417. означио је почетак последњег раздобља хришћанске власти у Албанији пред долазак Турака, предмет је рада Милоша Антоновића. Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића приказује Андрија Веселиновић, а мађарска културна добра у средњовековном / у 14, 15. и почетком 16. века/ Дубровнику - Ђурђица Петровић. Драгољуб Живојиновић је у опширном чланку приказао *Монти ди Пиета ди Рагуса*: прилог проучавању дубровачког банкарства у 17. и 18. веку. Живојиновић закључује да је од средине 18. века период тешких времена за Монти била прошлост и да је правилник донет 1758. претворио Монти у праву банку чemu су допринели балканско окружење и менталитет људи. Михаило Војводић говори о Стојану Новаковићу и обнављању Српске напредне странке фебруара 1906. са усвајањем новог програма и статута. Мирослав Тимотијевић је описао уметност и политику: портрет Јосифа II на иконостату Теодора Илића Чешљара у Мокрину 1782. год. што је био јединствен пример да се живи цареви представљају у православној цркви. У Зборнику је приложен и превод предавања одржаног на Сорбони на симпозијуму о војним руководиоцима у I светском рату - о војводи Радомиру Путнику који је одржао Димитрије Ђорђевић, са Универзитета Калифорније, Санта Барбара и текст на немачком Рихарда Георга Плашке - Између тежње ка националном ослобођењу и издаје. Први светски рат представљао је увод у пропаст вишенационалних армија.

Мирослав Јовановић пише о једној забуни у нашој историографији или ко је В. Лебедев, којих је с тим презименом било много. Милан Ристовић је на енглеском дао текст "Рађање југоисточне Европе" и "Смрт Балкана". Изнети су немачки ставови о европском југоистоку у II светском рату. Милорад Екмечић говори о грађанима и зелотима: традиција и перспективе демократије у Југославији, а Пиер Фаусто Палумбо, са универзитета у Риму, о односима између двеју јадранских обала и очувању њихових сведочанстава на талијанском језику. Лидија Мереник је написала прилог о одјецима старе уметности и присуству прошлости у савременом српском сликарству, а Драган Булатовић на енглеском језику о уметности и музеалности као два ентитета заједничког проблема интерпретације. На крају, налази се рад Весне Вучинић о Дубровачком страдуну као корзоу и његовој социјалној сегментацији. Она закључује да се у централном делу страдуну налазе места за састанања угледних становника Дубровника, а у његовим периферним деловима, места за састанање мање угледних становника и дошљака.

Већина штампаних радова писана је на основу прворазредне архивске грађе као што су М. Спремића, Д. Живојиновића, М. Војводића и других. Прилози су често илустровани потребним шемама, графиконима и фотосима што доприноси јасноћи и оживљавању текста. Радови обраћују

историју на нашем простору од најранијих до савремених дана. / М. Екмечић, В. Вучинић/. Сви радови су добро фундирани и представљају значајан допринос југословенској историографији. То заслужује историчар као што је био Р. Самарџић коме је Зборник посвећен.

Др Милица Бодрожић

Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944 , студија и документи, лесковац, 1995 , XCIV + 330

У уводној студији Павловић истиче да пише о том догађају јер нема трагичнијег дана у вишевековној историји Лесковца и по људским и по материјалним жртвама, што је локална и шира историографија прећуткивала тај догађај заташкавајући намерно или несвесно то ужасно недело изведеног од Савезника у координацији са партизанским вођством. У фрагментарном дотицању тог догађаја створена је збрка око броја жртава, циља бомбардовања и друго, као и да доноси необјављене историјске изворе сматрајући то скромним почетком и малим кораком у историјској науци "који мора бити већи од свих досадашњих компликација направљених на ову тему."

Павловић је најре описао ратна збивања на европским фронтовима у лето 1944, затим стање на југословенском ратишту, политику Савезника према догађајима у Југославији и координацију борбених акција, савезничке ваздухопловне снаге у јужној Италији и њихова дејства у Југославији, прво савезничко бомбардовање Лесковца, и других градова, захтеве команданта ГШ Србије, Коче Поповића за бомбардовање Лесковца, операцију Ratweek (операција рушења комуникација и спречавања повлачења немачке групе Е почетком 1944), припреме за бомбардовање Лесковца, само бомбардовање града и његову обнову. На крају је дат закључак.

У закључку Павловић констатује да је бомбардовање Лесковца само једна епизода у борбама за Србију у лето и јесен 1944. Лесковац је бомбардован на више захтева ГШ НОВ и ПО Србије Коче Поповића из јула и августа 1944. као важно стратешко место у коме су се налазиле значајне непријатељске снаге (Немци, Бугари, Љотићевци и др), а из њега су полазиле све веће операције на партизанске снаге у околини Лесковца. Коча Поповић је тражио бомбардовање Лесковца у циљу разоружања Бугара и њиховог приклучења партизанима. Али и после бомбардовања Лесковца Немци се нису повукли из њега. у њему је остала стална посада од око 150 војника који су се успешно супротстављали снагама НОВЈ. Бомбардовање Лесковца извршила је 15. ваздухопловна армија САД са 28 авиона Б-24 у пратњи 20 ловаца P-38 6. септембра. На град је избацила 69 тона резорних бомби тежине 453 кг у 12 сати и 18 минута са висине од око 7.000 метара. За циљ је одређен центар града у коме се према нетачним подацима налазило око 15.000 Бугара, док их је било између 5.000 и 6.000 војника. Последица бомбардовања су огромне цивилне жртве за које је до сада утврђено да износе 819 цивила, а даља истраживања, вероватно ће ову цифру покренути навише. Материјална штета ј била огромна. "Поред великог броја приватних кућа, порушено је уже градско језгро и значајне грађевине старог Лесковца, чиме је нестала лесковачка чаршија". Циљ

бомбардовања био је да се пољуља морал непријатељских снага у граду и око њега, посебно четничких па је оно, поред војне, имало и политичку димензију. Павловић с првом закључује да стратешки циљ није постигнут кад се имају у виду огромне људске жртве и материјална разарања као и да је "огромна несразмера између исказане моћи (стратешке авијације) и планираног циља који је уз све то и врло динамичан (покретљив) и концентрације трупа и тенкова у граду, Та несразмера изненадила је и инспираторе овог догађаја, и Меклејна, и партизане који су се нашли у близини Лесковца тог трагичног дана" (ХСIII). По аутору, остало је много дилема и противуречности око бомбардовања Лесковца и његово укупно сагледавање и објашњење изискује нова истраживања у иностраним архивима. Зато је прерано давати коначне закључке, посебно кад се има у виду политичка позадина бомбардовања. Донето је 30 фотоса пре и после бомбардовања Лесковца.

У документима о савезничком бомбардовању Лесковца 6. септембра донети су: Лесковац до II светског рата, Лесковац под окупацијом, Политика савезника према ратним збијањима у Југославији који се налазе у Државном архиву у Лондону, Ратна дејства у околини Лесковца (депеше и радиограми ГШ НОВ и ПО Србије се налазе у више свезака у Архиву Војно - историјског института), док се документа за припреме за ваздушни удар на Лескоац налазе у Архиву Југославије у фонду ЦК КПС и ГШ Србије, а има их и у Архиву Војноисторијског института и Националном архиву у Вашингтону, нарочито извештаји о бомбардовању града. У последицама бомбардовања донет је списак досада погинулих и умрлих од задобијених рана у савезничком бомбардовању. Окружни НОО округа лесковачког, одсек за индустрију од 23.X.1944, навео је учињену штету, док аутори у напомени истичу да је ратна штета за време окупације процењењена на 6.561.717.000 дин. а лишено је живота 6.547 лица и за рад онеспособљено 5.515. лица. Ослобођење и обнова разореног града илустровано је, углавном, документима из збирке Народног музеја у Лесковцу, Архива Војно - историјског института и Архива Србије. У сећањима су донете успомене Ф. Меклејна - Рат на Балкану, Коче Поповића - Белешке уз ратовање, Рукописна сећања Драгише Кнежевића, из Мемоара Јованке Божовић, записи Руже Илић, рођене Денчић, сећање Булајић Милорда, наставника у пензији и других.

Несумњиво да ће ова књига послужити као путоказ како треба истраживати бомбардовање осталих градова Србије од стране Савезника зашто је оно тражено да се изведе само у овом делу наше земље, а не и у Хрватској; које је проузроковало много веће људске и материјалне жртве цивилног становништва него што је нанело штете непријатељу. Приложена документа су пропраћена зналачким објашњењима и напоменама што је за сваку похвалу. Књига је изашла у издању Института за савремену историју и Народног музеја из Лесковца.

Др Милица Бодрожић

Зборник Матице српске за историју, број 49, Нови Сад, 1994, 233

Недавно је из штампе изашао нови број Зборника матице српске за историју чији је главни и одговорни уредник академик Славко Гавриловић. У њему су у одељку чланци и расправе донета 4 рада (стр. 7 - 109) у прилогима и грађи - 8 радова, у историографији - 2 прилога и 7 приказа и бележака.

Славко Гавриловић је приказао Илирску дворску канцеларију у Бечу (1791 - 1792) која је имала кратку историју од 16 месеци, али је њена предисторија трајала цео један век од Велике сеобе 1690. до Темишварског сабора. Илирска дворска канцеларија бавила се свим питањима српских првославних послова и укинута је после смрти Леополда II јер је његов наследник, нови цар Франц I, био склонији мађарском племству из страха од француске револуције. Одлучено је да "илирске" ствари у Војној граници буду у надлежности Дворског ратног савета у Бечу чиме се вратило на стање које је трајало од 1778. до 1791. Гавриловић констатује да је укидањем канцеларије закључен један век историје Срба у Хабсбуршкој монархији у коме су они, уз све невоље и патње, успели да се одрже не само национално и верски, него и да остваре значајне резултате у привреди, нарочито у градској, култури и просвети, иако су у политичком погледу изашли из њега битно ослабљени. Срби су се по Гавриловићу борили да добију националну територију и органе локалног представништава и постану равноправни с другим народима што је делимично испуњено средином XVIII века за време царице Марије Терезије која је створила Илирску дворску депутацију као "својеврсно министарство за српске, илирске послове" али је њеним укидањем 1777. све враћено на старо. Крајем владавине цара Јосифа II оживела је идеја о посебном српско "илирском" политичком представништву у Бечу под називом Илирска дворска канцеларија што је дошло до изражaja на Српском народно - црквеном сабору у Темишвару у јесен 1790. кад је то био један од главних постулата тог сабора. то је на двору подржано, а с тим се сложио и нови цар Леополд II који је својим декретом од 20.II.1791. створио Илирску дворску канцеларију, која је као што је речено кратко трајала, али има сачувану архиву коју по аутору треба што пре публиковати и научно објективно проучити.

У свом чланку Петар Крестић приказује "швабе" или "немачкаре" у Сербским новинама Теодора Павловића које су за једанаест година, од 1838 - 1848 имале значајну улогу у животу Срба у Хабзбуршкој монархији. Оне су шириле дух панславизма и осећај близкости са Србима ван Монархије. Крестић констатује да односи између Срба из Србије "из прека" тада нису прекидани, а стицањем аутономије Србије, они се чак продубљују и проширују. По аутору, Срби "швабе" одмах су после II српског устанка задовољили потребе за стручним и образованим људима, чиме је обез-

беђено какво - такво функционисање државног апаратса. Из Павловићевих Србских народних новина види се да су они искоришћени од стране уставобранитеља у борби против Обреновића и за њихово обарање. После револуције 1848/49 "пречани" су почели да губе оно место и улогу коју су до тада имали у Србији јер их потискују млади и школовани Србијанци.

У опширном чланку академик Чедомир Попов обраћује најважнија питања из историје француско - српских службених (дипломатских) односа, балканске проблеме и међународни положај Србије после Берлинског конгреса (1878 - 1882). На основу објављене француске грађе и домаће и стрне литературе, Попов закључује да је српска спољна политика и развој српско - аустроугарских односа од Берлинског конгреса до почетка 1882. Француска влада била је начисто да је Србија препуштена на милост и немилост Хабсбуршкој монархији и да је потпуно убачена у њену игру чији је најважнији циљ био даља, постепена експанзија на Балкан. Економским и политичким притисцима и уценама, Аустро - Угарска је успела да привеже кнеза Милана за себе, као и део српске трговачке чаршије. Претњама Русије и кнеза Карапољевића, тј. радикализма у земљи, Милан је од 1879. почeo да прихвата све што се од њега из Беча тражило. Разлоге у таквом ставу Србије Француска је видела у немоћи Русије и неспособности осталих сила да се тој политики супротставе. Са свих страна окружена непријатељима Србија је била приморана да се препусти диктатима Аустро - Угарске. Ипак Србија се по мишљењу француских представника у Београду није одрекла идеје водиље о Великој Србији и о својој историјској мисији на Балкану. Француска дипломатија иако није знала за Тајну конвенцију, осећала је да је Србија на путу да се претвори у једну од пролазних станица аустро - угарске источне политике. Француска је на то гледала као на скоро природан ток догађаја којем је после стварања немачко - аустроугарског савеза 1879. било немогуће пружити и ефикасан отворен отпор. Попов француску дипломатију посматра кроз балканске па и европске проблеме.

О свиларству у Бачкој до средине XIX века, чланак је написао Милан Петров који констатује да се оно на овом терену развија још од XVIII века. По Васи Стјајићу у 1769. становништво је интензивно укључено у производњу свиле. Инспектори свиларства Павле Турковић и Игњат Радојчић пишу о значајној улози развитка свиларства у Бачкој. Наводе се и цифрани подаци о броју дудова у појединим деловима Бачке као и производњи свиле. Од 1793. до 1820. знатно је повећана производња у поређењу са претходним периодом. По Петрову у расадницима потиског среза 1847. неговано је 9.584 дудова младица, чији се лист није користио за исхрану свилопрелаца, јер је био млађи од 6 година. Становници Потисја, поред неговања младица, бавили су се производњом свилених чаура. Тако су 1847. произвели 2.954 1/2 лиibre прве и друге класе чија је цена коштања износила 1.280 фунти 17 крајџара. Ратна пустошења у Банату 1848. нанела су свиларству велике штете али га нису потпуно уништила. Рад је написан на основу прворазредне архивске грађе.

Риболов на средњем Дунаву у 16. и 17. веку предмет је прилога Олге Зиројевић која констатује да је риболов од великог значаја јер су приноси

од њега као и од рудника и солана припадали, углавном, султановом, односно санџак - беговом хасу. Срђан Катић је описао битке код Осијека и Хашања 1687. после којих се тежиште војних операција преноси на наше етничке просторе. Славко Гавrilović је приказао окружници из 1779. о сузбијању разбојништва у Славонији и Срему. Љубомир Кркљуш је дао скицу за портрет Стефана Радичевића, писца српских закона и устава. Василије Крестић је анализирао писмо Мите Клицина Милану Ђ. Милићевићу, а Озрен Радосављевић је приказао српске занатлије и тргов-це у Белој Цркви у 19. веку. Мишљење једног француског дипломате о стању турског царства и европске политике у време векике источне кризе 1875 - 1878. дао је Душан Берић, а Александар Касаш једно сведочанство о априлском рату у Бачкој 1941. године.

О одељку историографија Милица Бодрожић је приложила осврт на изворе и литературу о геноциду над Србима у II светском рату, а Тибор Пал о капиталном делу америчког историчара Пола Кенедија - успон и пад великих сила које је изашло у Будимпешти 1992. Добрila Јерков је израдила регистар - index.

Овај број Зборника Матице српске има велику вредност јер се заснива на прворазредној архивској и публикованој грађи као и доступној литератури, а обраћује најразноврснију проблематику из националне и дипломатске историје, економских и правних наука, војне историје и др. Својим бројним рубрикама омогућава читаоцима да се упознају са разним странама из наше и светске историографије.

Др Милица Бодрожић

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК, број XXXV, Лесковац, 1995, стр. 424 + 16

У последњем броју Лесковачког зборника који издаје Народни музеј у Лесковцу објављени су радови са два научна скупа: Културно - историјска баштина Лесковца и околине који је одржан у Лесковцу 20. и 21. X.1994. и Савезничко бомбардовање Лесковца 6.IX.1944. године, који је одржан у Лесковцу 6. и 7. IX 1994. Симпозијуме је организовао Народни музеј у Лесковцу.

У првом делу објављено је 18 прилога (стр. 5-135) и то: Ивана Ђорђевића - Монограм Дмитар у Љуботену који је по мишљењу аутора вишеструко значајан па му треба посветити посебну пажњу, а настао је 1336/37, осврт М. Богдановића, М. Јоцић и П. Поповића о сондажи истраживања Хисара крај Лесковца у коме још не треба доносити дефинитивне резултате, јер је истражен само мањи део терена, а Јулијана Пешић се осврнула на златни накит из римске некрополе који највећим делом потиче од II - III века, а мањим из IV века у Малој Копашници. По Пешићевој велики број златних предмета (а пре свега наушница) истога облика и начина декорисања на овој некрополим упућује на закључак да је ту постојала радионица за израду накита. О неистраженим споменицима у околини Бојника говори прилог Ивана Стевовића. Љиљана Стошић је приложила саопштење о 3 барокна графино отиска из манастира Св. Николе у Чукљевику, а Миодраг Рогић о првом сликару града Лесковца крај Хисара који је настао пре нешто више од стотину година рукама Ђорђа Крстића, уље на платну (1881). Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до I светског рата дала је Марина Ђурђевић, а Милан Миловановић је описао градитељску делатност Самојлова, иначе руског емигранта у Лесковцу и околини, који је оставио неколико значајних објеката који се убрајају у најбољу српску архитектуру између два рата. Цркве архитекте Василија Андросова, такође руског емигранта у Лесковцу и околини, предмет су рада Александра Кадијевића. О Андреју Биценку и његовом делу у Лесковцу говори прилог Срђана Маркоцића углавном на основу цркве Св. Троице у Лесковцу. О два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу (кућа Тодора Чичановића - 1937. и кућа Љубе Маринковића - 1938) прилог је дала Снежана Тошева. Хаци - Анђелко Димитријевић, народни представник села Грделичке клисуре за време Турака предмет је рада академика Владимира Стојанчевића. Димитријевић је био члан тајне српске организације за национално ослобођење из региона Грделице, који се две деценије борио за ослобођење овог краја под врло тешким условима. На антропоидне крстове на надгробном камењу у Србији односи се саопштење Николе Дудића. Бојан Јовановић се осврнуо на несвесно зло и то у појави урицања у лесковачком крају, изван свесних намера и жеља и психичкој нужности. На сонову прворазредних извора, Живан Стојковић је написао рад о лесковачкој певачкој дружини "Братство" од оснивања 1911. до

1936, а Хранислав Ракић је приказао лист "Власина" као извор бољег упознавања друштвено - политичког и културног живота Власотинца (1938 - 1940). Борислава Лилић у свом саопштењу осврће се на традиционалну културу у југоисточној Србији (до ослобођења од Турака), а Драгутин Ђорђевић на цркву Свете Петке кумаревске 14. октобра о којој, углавном, постоје легенде. Скоро сви прилози са овога скупа су илустровани што доприноси документарности и оживљавању текста, а радови су рађени на основу богате литературе и сачуваних извора.

Са другог скупа донета су 34 рада (стр. 137 - 382) од којих се већина односи на савезничко бомбардовање Лесковца и других градова у Србији. Тако П. Качавенда говори о ефектима савезничких бомбардовања градова у Србији почетком 1944, В. Глишић о бомбардовању Лесковца 6.IX.1944, Н. Живковић о људским жртвама и материјалној штети Лесковца од бомбардовања 6.IX 1944, С. Цветковић о мотивима савезничког бомбардовања градова у Србији, С. Бранковић о бомбардовању градова у Југославији у II светском рату (о смислу и могућности истраживања), М. Џелебић, о мотивима савезничких бомбардовања градова Србије и бомбардовања Лесковца 6.IX 1944, Ђ. Пиљевић, о ставу Врховног штаба НОВ и ПОЈ о бомбардовању непријатељских циљева и градова у Југославији у II светском рату, Н. Цветковић о народним песмама о бомбардовању Лесковца, Д. Цветковић о бомбардовању Лесковца 6.IX 1944. на страницама локалне штампе ("Наша реч"), Ч. Јанић, о дејствима савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944, В. Трајковић - о старосној, националној и социјалној структури погинулих у време бомбардовања Лесковца 6.IX 1944 са списком до сада утврђених жртава (погинулих и умрлих од задобијених рана у савезничком бомбардовању Лесковца (819 жртава) од чега су 56,28% била деца, ћаци, студенти, домаћице и старци. М. Павловић је изнео нове чињенице о савезничком ваздушном нападу на Лесковац 6.IX 1944, а Д. Турковић се осврнуо на црквене књиге Лесковца о његовом бомбардовању 6.IX 1944, Мира Ниношевић је написала прилог истраживању броја погинулих у бомбардовању Лесковца 6.IX 1944, а Д. Костић, прилог анализи бомбардовања Лесковца 6. IX 1944 Г. Миљанић је приказао оперативни положај и борбена дејства НОВ Србије у време извођења операције "ретвик", а Д. Мирћетић - савезничко бомбардовање Ниша и околине 1943 - 1944. (посебним освртом на савезничко југословенску операцију "Rat-week" - Недеља пацова), О. Ђелица о 24. српској дивизији у дејствима на комуникацијама и у диверзантској операцији "Retweek", Р. Стојковић - осврт на неке до сада објављене радове очевидаца о бомбардовању Лесковца 1941. и 1944, а Н. Илић немачко бомбардовање Лесковца 1941. године.

Стеван Ђорђевић је поднео саопштење о II светском рату и ратној штети Југославије, М. Миладиновић о антифашистичком рату или рату против становништва, а С. Милошевић о ратним војним заробљеницима са територије среза Лесковац у Немачкој и Италији 1941 - 1945. Сељаштво југа Србије у време бомбардовања Лесковца септембра 1944. описао је Ж. Јовановић, а М. Бодрогић улогу и држање интелигенције лесковачког краја током 1944. Ж. Стојковић је приказао организацију Недићеве власти

у лесковачком крају, Д. Петровић политички положај Лесковца и јужне Србије у ратној 1944, а Х. Ракић борбена дејства НОВ и ПОЈ за ослобођење Лесковца (септембар - октобар 1944). М. Васић у првом свом прилогу говори о Уједињеном савезу антифашистичке омладине на југу Србије 1944, а у другом о темељима Југославије и историјским домашајима 1. XII 1918 и 29.XI 1943. године. Д. Алексић је описао привреду Лесковца 1944. Учешће косовско - метохијских јединица у борбама на југу Србије предмет је саопштења М. Фолића и В. Никчевића.

Прилог библиографији Лесковачког зборника од XXVI до XXXV броја (1986 - 1995) дала је Јулијана Пешић, а у рубрици Хроника донет је приказ М. Миладиновића на XXXIV Лесковачки зборник, а о књизи Ж. Стојковића, Х. Ракића, Н. Илића - Окупација у лесковачком крају 1941 - 1944 приказ је написао Ж. Јовановић. О књизи - Хранислав Ракић историчар, говорио је М. Васић. Дат је осврт и на научне скупове, као и *in memoriam* Милану Матићу (1931 - 1994) дугогодишњем сараднику Лесковачког зборника.

У додатку овог броја Зборника Станиша Војиновић пише о Кости Петровићу, песнику, преводиоцу, позоришном критичару и драмском писцу са неколико прилога из његових остварења.

Овај број Зборника даје одговоре на многобројне проблеме, како из раније прошлости лесковачког краја тако и о бомбардовању Лесковца 6.IX 1944. и осталих градова у Србији па и у Југославији о којима се до сада мало писало. Дошло је до нових сазнања, а нека питања тек су отворена за наредна испитивања кад буде доступна нова грађа, нарочито савезничка, посебно америчка.

Др Милица Бодрожић

Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у лесковачком крају

1941 - 1944, Лесковац 1994, 196

Дело су написала три врсна научника на основу опсежне архивске грађе, консултовања објављене литературе, штампе и других извора. Изнели су многе непознате или мање познате чињенице које се односе на успостављање окупационе власти, доградње и заштите окупационог система и друго.

У уводу (5 - 21) аутори су истакли да су Немци за ефикасније функционисање окупационог система приступили формирању српске власти определивши се, углавном, за оне облике који су постојали пре окупације. Ослањали су се на профашистички оријентисане људе (Д. Љотића, М. Аћимовића, М. Недића). За јачање окупационог система Немци су ангажовали жандарме, четнике К. Пећанца и др.

У првом делу (22 - 64) разматра се успостављање окупационе власти. Аутори констатују да је упоредо са формирањем и доласком српских добровољачких одреда у лесковачки крај крајем 1941. формиран пропагандни центар у Лесковцу кога су основале српске власти, а њиме су руководили припадници "Збора". Центар им је био повезан са немачком Крајскомандатуром и Начелством у Лесковцу. Задатак им је био служење интересима окупатора и његово популасање. Посебно се описује окупатор и српске власти у борби против устаника. Суочени са немогућношћу да се обрачунају са партизанима, Немци су масовно стрељали како би застрашили народ. У другом делу (65 - 116) на преко 50 страна разматра се доградња окупационог система. Команда српске државне страже округа лесковачког крајем априла 1942. доставила је Окружној резерви Лесковац упутство за спречавање партизанских акција (контрола сваког страног лица). Настављена је и пропагандна активност. Опширно се опишу акције за потпуно уништење партизана у 1942, јер и поред свих предузетих мера, Немци, Бугари и српске оружане формације нису успеле да их савладају. Стога се свете мирном становништву.

У трећем делу (116 - 147) обраћају се заштита окупационог система, јер Немци, увидевши крајем 1942. да немају успеха у борби против партизана, одобравају формирање и већих војних јединица, па је 1. I. 1943. формиран Српски добровољачки корпус. Партизани убијају председнике општина, а Немци врше одмазде. У свим срезовима организована су предавања за која су ангажовани учитељи, свештеници, лекари и председници општина. Има речи и о сукобима у 1943. Одмаздом која је спроведена после напада на рудник Леце и ометања рада општинских управа, умногоме је онемогућен нормалан рад и очување реда и мира. И поред предузимања акција са добровољцима, Српском државном стражом и

Бугарима, Немци крајем 1943. не успевају да зауставе јачање партизанских снага.

Последња година окупације предмет је IV дела (148 - 162) и у њему се каже да је по процени Команде Српске државне страже средином 1944. лесковачки округ у Србији био најугроженији од партизана, чemu је доприносило формирање првих српских партизанских дивизија које су се успешно бориле против непријатеља. Припадници СДК и четници ДМ су се повукли према Нишу па је терет одбране Лесковца пао на Немце и СДС.

Аутори говоре и о привреди под окупацијом (део V-163-178) која због ратних услова и недостатка сировина и радне снаге не може нормално да се одвија. Наводе се фабрике које раде, а влада М. Недића настоји да обезбеди сакупљање разних житарица и других производа. Због недостатка сировина индустријска предузећа у пролеће 1942. скоро су престала да раде. Откуп житарица одвијао се уз тешкоће. Али Немци ипак извлаче сировине, нпр. из рудника Леце до средине 1943. однели су 1.102 тоне оловног и 280 тона цинковог концентрата.

Просвета је обраћена у шестом делу (179 - 186) у коме се наводе бројчани подаци о броју школа, ученика, наставника; говори о понашању средњошколске омладине, ширењу комунистичких идеја и др.

У поговору аутори истичу да је у делу први пут целовито обраћена окупација лесковачког краја који је углавном био под Немцима, а мање под Бугарском па су постојала два система окупационе власти - немачки и бугарски, који се по циљевима нису много разликовали, али су имали другачији начин организације. Немци су одмах успоставили своју војно - окупациону власт, са више важних иституција, а истовремено и реорганизовала српску власт, којој дозвољавају привредно самостално функционисање. Бугари су пренели организацију власти из своје земље. Најважнији задатак окупаторских и квислиншких власти био је очување реда и мира. Они су ангажовали све оне који би томе могли допринети (добровољци Д. Љотића, четници К. Пећанца, четници ДМ, Српску државну стражу и др.) Аутори су успели да максимално искористе сачувану историјску грађу што потврђује богарт научни апарат са сигнатурама извора и литературе. Будућим истраживачима добро ће доћи веће коришћење бугарске грађе када она буде доступна. Књига садржи списак извора и литературе и регистар личних имена.

Превод резимеа на енглески језик
(осим резимеа за радове В. Шолаје и М. Алексић)
Мјаја Булајић

Превод резимеа на француски језик
Миодраг Ђорђевић

*

Лектор
Мр Стана Смиљковић

*

Вињета на корици
Дрвена шаралька за обредне хлебове (IB 2135)
Етнографска збирка Народног музеја - Врање

*

Тираж: 500 примерака и 200 посебних отисака

Опсег: 12 табака

Штампа: ДИГП "Просвета", Ниш

Штампање завршено фебруара 1996.

*

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК књ. XXVIII, ВРАЊЕ, 1995.

